Kulturmiljöprogram

SKINNSKATTEBERGS KOMMUN | VÄSTMANLANDS LÄN

GUNNILBO OCH HEDS SOCKEN

ETT SAMVERKANSPROJEKT MELLAN SKINNSKATTEBERGS KOMMUN, VÄSTMANLANDS LÄNS MUSEUM OCH LÄNSSTYRELSEN I VÄSTMANLANDS LÄN

Skinnskattebergs kommun

västmanlands läns MUSEUM – en del av Region Västmanland

Länsstyrelsen Västmanlands län

Detta kulturmiljöprogram är framtaget inom ramen för samverkansprojektet Kulturmiljövårdsprogam för Skinnskattebergs kommun.
Projektet har drivits i samverkan mellan Skinnskattebergs kommun, Länsstyrelsen i Västmanlands län och
Västmanlands läns museum 2015 –2022. Kulturmiljöprogrammet är antaget av kommunfullmäktige 2022-03-07 § 22.

Text: © 2021, Västmanlands läns museum. All text i denna rapport är fri att använda enligt licens CC BY.
Villkor på: www.creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Foto: Foton på sid 1, 4, 7, 8, 10, 16, 24, 28, 31, 39, 73, 74, 210, 215 och 216 © Lasse Fredriksson.

Där inget annat anges är fotografier tagna av Västmanlands läns museum, Anna Thorsell, Christina Morén,
Ellen Holtermann Wiig, Emma Karp, Ingrid Eriksson, Julia Göransson, Sara Bäckman och Victoria Bly.
Foton tagna inom ramen för projektet anges med bildid. Vlm-ski och fotografernas initialer.

Dessa foton är © Västmanlands läns museum och fria att använda enligt licens CC BY-SA.
Villkor på: www.creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/

Övriga foton: © namngiven fotograf.

Kartor: © Lantmäteriet, Geodatasamverkan. Kartbilder Västmanlands läns museum.

Grafisk form: Advant.

Layout: Länsstyrelsen i Västmanlands län.

Denna skrift är utgiven av Länsstyrelsen i Västmanlands län, www.lansstyrelsen.se/vastmanland.html
ISBN: 978-91-527-1576-5.

Omslagsfoto: Karmansbo smedja, gårdsmiljö i Norbyn, Mausoleet i Färna, Färna herrgård. © Lasse Fredriksson.

Kulturmiljöprogram

SKINNSKATTEBERGS KOMMUN | VÄSTMANLANDS LÄN

GUNNILBO OCH HEDS SOCKEN

ETT SAMVERKANSPROJEKT MELLAN SKINNSKATTEBERGS KOMMUN, VÄSTMANLANDS LÄNS MUSEUM
OCH LÄNSSTYRELSEN I VÄSTMANLANDS LÄN

Innehåll

Förord 9

1. Inledning 11
1.1 Bakgrund 11
1.2 Syfte och målsättning 11
1.3 Metod och källor 12
1.4 Metod för kulturhistorisk värdering 13
1.5 Avgränsningar 14
1.6 Målgrupp 15
1.7 Läsanvisning 15

2. Kulturvärden i samhällsplaneringen 17
2.1 Lagstiftning 17
2.2 Definitioner 19
2.3 Ansvar och roller 20
2.4 Antikvariskt förhållningssätt 21

3. Skyddad bebyggelse i Skinnskattebergs kommun 25
3.1 Riksintresse för kulturmiljövård 25
3.2 Byggnadsminnen 26
3.3 Kyrkliga kulturminnen 26
3.4 Besöksmål Ekomuseum Bergslagen 27

4. Bebyggelsehistorisk översikt 29
4.1 Skinnskattebergs tidiga historia 29
4.2 Bruksmiljöer 32
4.3 Landsbygdens bebyggelse 40
4.4 Transport och kommunikationsleder 46
4.5 Svenska kyrkan och frikyrkliga verksamheter 50
4.6 Tätorter 55
4.7 Undervisning och skola 62
4.8 Läger och förläggningar under andra världskriget 66
4.9 Kultur, folkrörelse- och fritidsmiljöer 68

5. Inventerade områden i Gunnilbo och Heds socken 75
5.1 Bockhammar och Stjärnvik 76
5.2 Bubbarsbo 84
5.3 Bysala 90
5.4 Donmora och Fallet 100
5.5 Färna 106
5.6 Getbron, Västansjö och Vittensten 112
5.7 Gisslarbo 120
5.8 Gunnilbo 124
5.9 Holmsbovallen 130
5.10 Karmansbo, Nyhammar, Hed, Bernshammar och Jönsarbo 136
5.11 Kedjebo 144
5.12 Krampen 150
5.13 Laggarbo 154
5.14 Naddebo 158
5.15 Norbyn 162
5.16 Solmyra udde och Ålsbäcken 166
5.17 Solmyra 170
5.18 Svansbo 178
5.19 Tomasbo, Snarhem och Oxbron 184
5.20 Uttersberg och Östanfors 190
5.21 Västanhed 196
5.22 Österflena, Västerflena och Vreten 202

6. Källor och administrativa uppgifter 211
6.1 Otryckta källor 211
6.2 Tryckta källor 212
6.3 Administrativa uppgifter 214

Förord

Kulturmiljöprogrammet för Skinnskattebergs kommun beskriver kommunens kulturmiljöer och kan fungera både som ett konkret redskap i den enskilda planeringssituationen och som ett övergripande visionsdokument för kommunens viktigaste kulturhistoriska berättelser.

I plan- och bygglagen (PBL) finns tydliga krav på att kommuner ska visa upp och ta hänsyn till kulturvärden i sin planering. PBL:s paragrafer anger bland annat hur allmänna och enskilda intressen, krav på varsamhet och förbud mot förvanskning ska hanteras. Därför är det viktigt att det finns en god kännedom om dessa kulturvärden hos de som planerar och fattar beslut inom kommunen.

För Skinnskattebergs kommun fanns tidigare ett kulturmiljöprogram från 1980-talet. Arbetet med att ta fram ett nytt relevant program initierades 2015 och har genomförts som ett samverkansprojekt mellan Länsstyrelsen i Västmanlands län, Västmanlands läns museum och Skinnskattebergs kommun. Arbetet har pågått under åren 2015–2022.

Som ny kommunchef för Skinnskatteberg fick jag ta del av det färdiga kulturmiljöprogrammet du nu har framför dig. Min förhoppning är att den ska öka kunskapen om kommunens rika byggnadstradition, kulturhistoria och nulägesbild. Den ska också bidra till en djupare förståelse för de traditioner och händelser som format kommunen från forntiden fram till idag. De människor som levt och verkat här har satt sin prägel på området på många olika sätt, precis som dagens invånare skapar framtidens landskap.

Jag vill citera en av initiativtagarna till projektet, tidigare kultur- och fritidschef Staffan Bergman som fram till sin pensionering 2020 var en av de drivande i framtagandet av kulturmiljöprogrammet:

”Skinnskattebergs kommun har ett synnerligen rikt kulturarv som det är av största vikt att bevara, utveckla och tillgängliggöra. Förhoppningen är att detta program ska vara en god vägledning för såväl kommunens medborgare som dess politiker och tjänstepersoner, i arbetet med att väva samman det historiska arvet med framtidens behov på ett hållbart sätt.”

Med stor glädje och stolthet presenterar jag nu det färdiga resultatet av sju års arbete med att sammanfatta och tillgängliggöra Skinnskatteberg kommuns byggnadstradition och kulturmiljöer.

Jag vill rikta ett varmt tack till alla de personer som under arbetet med programmet deltagit med kunskap, intresse och engagemang.

Annelie Johansson
Kommunchef
Skinnskattebergs kommun

1. Inledning

1.1 Bakgrund

För ett stort antal av Västmanlands läns kommuner finns kulturminnesvårdsprogram. De upprättades under 1980-talet som kunskapsunderlag beträffande kommunernas kulturmiljöer. I takt med att städer idag förtätas i hög utsträckning och landsortsbebyggelse utvecklas ökar förändringstrycket på redan befintliga byggnader och kulturmiljöer. Sedan de tidigare kulturmiljöprogrammen togs fram har ny bebyggelse tillkommit och den befintliga förändrats i hög utsträckning. Synen på vad som är kulturhistoriskt intressant är dessutom inte beständigt, utan varierar i takt med att samhället förändras och utvecklas. Behovet av uppdaterade och aktuella kulturmiljöprogram har därför ökat bland handläggare inom samhällsplanering och kulturmiljösektorn, men även för andra som på något sätt arbetar med eller intresserar sig för länets kulturmiljöer.

I arbetet med att uppdatera Skinnskattebergs kulturmiljöprogram har Länsstyrelsen i Västmanlands län, Västmanlands läns museum samt Skinnskattebergs kommun ingått i ett trepartssamarbete. Arbetet har genomförts som ett samverkansprojekt och en projektgrupp med representanter från kommunen, länsmuseet och länsstyrelsen har knutits till projektet. Gruppen har träffats två till tre gånger per år och har bland annat arbetat med metodfrågor, rapportstruktur, värdering och urval samt faktagranskning. Västmanlands läns museum har ansvarat för insamlandet av data, som har utförts genom byggnadsinventeringar.

Inventeringen i Skinnskattebergs kommun genomfördes under åren 2017–2019 där samtliga byggnader har inventerats inom i förväg utvalda områden. Urvalet har baserats på det tidigare kulturmiljöprogrammet, men även utifrån var den samlade bebyggelsen återfinns idag. En strävan har funnits att lyfta modernismens bebyggelse, som karakteriseras av en avskalad och geometriskt enkel arkitektur, samt perspektiv på barn och kvinnors miljöer. Information från inventeringen har registrerats i en databas som sedan har sammanställts och analyserats av länsmuseets byggnadsantikvarier. Resultatet om vad som bedömts vara kulturhistoriskt intressant och karaktäristiskt i kommunen presenteras i föreliggande program. Kulturmiljöprogrammet och delar av databasen tillgängliggörs på www.kulturarvvastmanland.se.

1.2 Syfte och målsättning

Det övergripande syftet med Skinnskattebergs kulturmiljöprogram är att uppmärksamma och sprida kunskap om fysiska miljöer och byggnader så att dess kulturhistoriska värden kan bevaras och utvecklas. I detta inkluderas att undersöka och aktualisera kunskapen om vilka kulturhistoriska värden som finns att tillvarata, så att kunskapen om detta i sin tur kan spridas vidare. Syftet är även att programmet ska vara ett vägledande kunskapsunderlag för samhällsplaneringen hos kommunen.

Här innefattas bland annat översikts- och detaljplanering samt bygglovshantering. Ytterligare syften med programmet är att det ska fungera som stöd i förvaltning av fastigheter, uppmärksamma modernismens bebyggelsen som inte lyfts fram i tidigare kunskapsunderlag samt att ge råd och sprida information till kommuninvånarna och en intresserad allmänhet.

Ett mål med arbetet är att ta fram ett mer tillgängligt och användbart program, jämfört med det tidigare kulturmiljöprogrammet. Detta har möjliggjorts genom dagens digitala tekniker, som i allt större utsträckning blir tillgängliga för en bredare publik. Att i så stor utsträckning som möjligt tillgängliggöra kulturmiljöer och kulturmiljöarbetet är en målsättning för kulturmiljövårdens aktörer både på en regional och nationell nivå. Ytterligare en målsättning med framtagandet och tillgängliggörandet av kulturmiljöprogrammet är att öka kunskapen i länet om kulturhistoriskt värdefulla miljöer och därmed öka människors delaktighet i kulturmiljöarbetet – och med det även samhällsbyggnadsprocessen.

Databasen, den digitala byggnadskartan och kulturmiljöprogrammet har även som syfte att fungera som komplement till varandra. Informationen presenteras på hemsidan för Kulturarv Västmanland, www.kulturarvvastmanland.se. I programmet beskrivs bebyggelseområden som bedöms som särskilt kulturhistoriskt värdefulla och som rekommenderas att hanteras enligt 8 kap. 13 § i plan- och bygglagen (2010:900). Områdets historiska framväxt och kulturhistoriska värden i bebyggelsen beskrivs. I rapporten finns även exempel på enskilda byggnader som utpekats som särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. I databasen finns ytterligare och mer specifik information om särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Exempelvis redovisas ett stort antal byggnader som ligger utanför bebyggelseområdena som beskrivs i programmet. Information som byggnadstyp, funktion, byggnadsår, byggnadsmaterial och kulturhistoriskt värde samt information som rör en byggnads administrativa uppgifter och utformning, har registrerats.

1.3 Metod och källor

Insamlandet av materialet till kulturmiljöprogrammet har genomförts av byggnadsantikvarier vid Västmanlands läns museum. Bebyggelseområden och enskilda byggnader har inventerats och dokumenterats exteriört i bild och text. Länsmuseet har även utfört en kulturhistorisk värdering av de byggnader och miljöer som inventerats.

Inventeringarna har utförts genom fältarbete där byggnader och miljöer fotodokumenterats och beskrivits i text. Via ett webbaserat kartverktyg har informationen lagts in i en databas. Databasen har utgått från Lantmäteriets fastighetskarta och har en områdesindelning som projektet har beslutat och som föreliggande rapport är baserad på. Under fältarbetets gång har även fastighetsägare och andra privatpersoner kunnat bidra med information kring en byggnads eller ett områdes historik, uppbyggnad och framväxt. De fysiska objekten och miljöerna har utgjort ett primärt källmaterial för analys och kulturhistoriska värdering.

Fältarbetet har kompletterats med arkiv- och litteraturstudier. Material från Västmanlands läns museums arkiv och bibliotek har studerats liksom tidigare byggnadsinventeringar och kulturmiljöprogram. Information har vid behov även inhämtats från Skinnskattebergs kommunarkiv. Lantmäteriets digitala databas Historiska kartor har varit komplement till fältarbetet.

När uppgifterna kring en byggnads historik har varit bristfällig har en uppskattning av dess byggnadsår och ursprungliga funktion gjorts i den mån det har varit möjligt, utifrån en okulär besiktning av dess karaktär, form, material, konstruktion, detaljer, läge och sammanhang. I vissa fall har byggnader inte inventerats eftersom de har varit otillgängliga eller att fastighetsägaren inte varit villig att delta i projektet. Om en byggnad bestått av flera sammansatta byggnadskroppar har man i databasen endast lagt in information om en av byggnadskropparna.

Digitala fotografier och databasen lagras hos Västmanlands läns museum. Skinnskattebergs kommun och Länsstyrelsen i Västmanlands län har fått tillgång till databasen.

1.4 Metod för kulturhistorisk värdering

All bebyggelse har något slag av kulturhistoriskt värde, men tyngden varierar. De värderingar som styr vad som betraktas som kulturhistoriskt värdefullt förändras successivt, vilket innebär att sådan bebyggelse som idag inte tillmäts något särskilt kulturhistoriskt värde kan komma att göra det i framtiden.

Genom att redovisa de kulturhistoriska värdena skapas en grund för att kunna motivera varför en byggnad, anläggning eller miljö ska behandlas på ett visst sätt eller ha ett särskilt lagskydd. För att kunna förstå och värdera bebyggelse behöver man både identifiera dess särskilda karaktärsdrag och sätta in dessa i ett större sammanhang. De två metoder som använts vid den kulturhistoriska värderingen är framtagna av Riksantikvarieämbetet. Den ena är en beprövad och vedertagen metod vid värdering av bebyggelse och finns beskriven i boken *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* av Axel Unnerbäck. Värderingssystemet bygger på olika delbegrepp som dokumentvärden och upplevelsevärden. Dokumentvärden beskriver den historia en anläggning eller en byggnad kan berätta. Värden av det här slaget kan beskrivas objektivt. Upplevelsevärden rymmer begrepp som kan karaktärisera en upplevelse av en anläggning eller en byggnad.

Den andra metoden återfinns i skriften Plattform *Kulturhistorisk värdering och urval* av Cissela Génetay och Ulf Lindberg från 2014. Kortfattat går metoden ut på att undersöka om en byggnad eller annat specifikt objekt har kulturhistoriska, sociala, estetiska, ekologiska eller ekonomiska värden. I denna bedömning har primärt de kulturhistoriska, sociala och estetiska värdena varit aktuella. Värderingen av den inventerade bebyggelsen har även baserats på hur sällsynt, förändrad eller representativ för en viss period den är.

Till exempel kan en specifik byggnadstyp som anses sällsynt vara kulturhistoriskt värdefull, även om den har genomgått många förändringar. Jämför detta med en mer vanligt förekommande byggnadstyp, till exempel en villa från 1970-talet. En sådan byggnad är sällan sällsynt men i stället representativ, framför allt om den anses vara välbevarad. På så vis finns en stor spridning i det kulturhistoriska urvalet i länet.

Förutom ovan nämnda perspektiv och kriterier för den kulturhistoriska bedömningen har även hänsyn tagits till lokala och regionala perspektiv. En byggnad kan vara representativ på lokal nivå och samtidigt sällsynt regionalt och nationellt. Det kringliggande landskapet och miljön kan även det ha stor betydelse för den totala bedömningen. Om till exempel en välbevarad och autentisk byggnad ligger i ett väl bevarat agrart landskap tillsammans med flertalet äldre byggnader med en tydlig koppling till jordbruksverksamhet, kan det bedömas olika jämfört med om den autentiska byggnaden befinner sig ensam i ett övrigt kraftigt förändrat och exploaterat område. Det kan även finnas skillnader i bedömningen om en villa i ett bostadsområde från 1960-talet är ensam om att inte har byggts ut och förändrats gentemot om hela området är välbevarat. ”Kompletta” miljöer kan ibland ge större möjligheter till förståelse för respektive tidsperiod eller fenomen, men enskilda byggnader i en för övrigt kraftigt förändrad miljö kan vara ledtrådar till en förfluten tid.

1.5 Avgränsningar

Byggnadsinventeringen i Skinnskattebergs kommun har genomförts inom i förväg utvalda områden. I dessa områden har all bebyggelse inventerats, detta inkluderar bostadsbebyggelse med tillhörande uthus, jordbruksfastigheter med både bostadshus och ekonomibyggnader, industri och affärsbebyggelse. Bebyggelse som till exempel lekstugor, jordkällare och tillfälliga byggnader såsom baracker har också ingått i inventeringen.

I de fall en byggnad inte har fotograferats har det berott på att den har varit oåtkomlig vid inventeringstillfället eller att en fastighetsägare begärt att inte få en byggnad fotograferad. Dock har annan information om en sådan byggnad, som till exempel användningsområde, samlats in i den mån det har varit möjligt. Då en totalinventering inte har utförts i kommunen har byggnader utanför inventerade områden således inte bedömts och definierats inom detta kulturmiljöprogram.

Det kulturhistoriska urvalet har bedömts genom de ovan beskrivna metoderna. Det har inte funnits någon avgränsning i mängd gällande hur många byggnader eller miljöer av en viss typ eller på en viss plats som bedömts som kulturhistoriska värdefulla. Samtliga byggnader och miljöer som bedömts ha betydelse har värderats utifrån sagda metoder.

1.6 Målgrupp

En av huvudmålgrupperna för kulturmiljöprogrammen är handläggare och politiker som arbetar inom den kommunala och regionala samhällsplaneringen. Programmen ska finnas tillgängliga som underlag och presentera platser och områden utifrån de befintliga kulturhistoriska värdena.

Programmen riktar sig även till andra som yrkesmässigt eller av personliga skäl har behov av aktuella kunskapsunderlag kring länets kulturmiljöer. Möjlighet finns även för den som är intresserad av att själv vårda en plats eller byggnad utifrån ett antikvariskt perspektiv, att vända sig till underlagen för att få grundläggande råd gällande bevarande.

1.7 Läsanvisning

Kulturmiljöprogrammet är uppdelat i två rapporter. Den ena rapporten behandlar Skinnskattebergs socken och den andra socknarna Gunnilbo och Hed. Båda rapporterna innehåller en inledning och en bebyggelsehistorisk översikt. Inledningskapitlet ger en bakgrund till framtagandet av kulturmiljöprogrammet tillsammans med syften, metodbeskrivning, avgränsningar och målgruppsbeskrivning. Vidare följer kapitlet *Kulturvärden i samhällsplaneringen*, där den aktuella lagstiftningen beskrivs, begrepp och definitioner, ansvar och roller samt antikvariska förhållningssätt för vård och bevarande av bebyggelsemiljöer. Dessa två inledande kapitel läses som bakgrund till programmet och kan användas som generella stöd vid arbete med kulturmiljöer.

Efter det inledande kapitlet och den bebyggelsehistoriska översikten presenteras resultatet av byggnadsinventeringen. Den samlade bebyggelsen i kommunen har indelats i olika mindre områden, vilka var och en beskrivs i respektive delrapport sorterad efter socken. I dessa texter anges de olika områdenas övergripande karaktär, historik och framväxt samt särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Här presenteras också exempel på enskilda byggnader som bedömts som kulturhistoriskt värdefulla. Det finns även ett urval av bilder som representerar byggnadsbeståndet inom ett angivet område.

Databasen och kulturmiljöprogrammet ska komplettera varandra. I kulturmiljöprogrammet beskrivs den övergripande karaktären för de inventerade platserna, liksom platsens framväxt och kulturhistoriska värden i bebyggelsen. I databasen finns mer detaljerad information om enskilda byggnader och områden där information som byggnadstyp, funktion, byggnadsår, byggnadsmaterial och eventuellt kulturhistoriskt värde har registrerats. Där finns också annan information som rör en byggnads administrativa uppgifter och utformning. Delar av materialet i databasen och programmet tillgängliggörs via Kulturarv Västmanland; www.kulturarvvastmanland.se.

11:24
Spår
2
Fagersta Gävle
Karbenni
Movingo gäller
09:34 Gävle: tåget är ersatt med buss.
SKINNSKATTEBERG

2. Kulturvärden i samhällsplaneringen

2.1 Lagstiftning

Begreppet ”k-märkt” har fått en något varierad betydelse i vardagligt tal. Det används ofta för bebyggelse och miljöer med ett utpekat kulturhistoriskt värde, men ibland åsyftas endast byggnader skyddade som byggnadsminnen. Begreppet ”k-märkt” har ingen juridisk innebörd utan är ett allmänt använt samlingsbegrepp för många olika typer av utpekanden eller lagskydd avsedda att bevara bebyggelse och miljöer av kulturhistoriskt intresse.

Det finns flera lagar i Sverige som skyddar landets kulturmiljöer. Bestämmelser om hänsyn och skydd för kulturmiljöer finns bland annat i plan- och bygglagen (PBL), kulturmiljölagen (KML) och miljöbalken (MB).

Plan- och bygglagen

Plan- och bygglagen är den lag som till stor del styr bebyggelsen i landet. Den innehåller bland annat bestämmelser om översiktsplanering, planläggning och byggnadslov och kan sägas vara en sammanvägning av allmänna och enskilda intressen. Lagen behandlar också skyddet av kulturvärden och anpassningen av nybyggnation till befintlig miljö. I 8 kap. 14 § och 17 § finns grundläggande krav på underhållsplikt, bestämmelser om varsamhet och hänsyn till kulturvärden samt förbud mot att förvanska särskilt värdefulla byggnader. Kravet om varsamhet innebär att bebyggelsens särart och karaktärsdrag ska tillvaratas vid ändring eller underhåll. I 8 kap. 13 § återfinns förvanskningsskyddet som säger att särskilt värdefulla byggnader, anläggningar, tomter, allmänna platser och bebyggelseområden inte får förvanskas. Vid planläggning gäller även hänsynskravet, 2 kap. 6 §, som säger att all bebyggelse ska utformas och placeras lämpligt med hänsyn till kulturvärdena på platsen. Dessutom ska bebyggelseområden med särskilda värden alltid skyddas, oavsett om det rör planläggning, bygglovsärenden eller vid någon åtgärd som inte regleras i plan eller lov.

Plan- och bygglagen gäller för alla förändringar på alla hus, både exteriört och interiört, och även för bebyggelsemiljöer. Lagen gäller även för åtgärder som inte kräver bygglov. Fastighetsägaren eller byggherren är ansvarig för att lagen efterföljs.

Förutom de fastställda skydd och krav som plan- och bygglagen ställer på bebyggelse ger lagen även kommuner möjlighet att lagskydda kulturhistoriskt värdefull bebyggelse genom skyddsbestämmelse ”q” i detaljplaner. En sådan bestämmelse kan slå fast att en byggnad inte får rivas, att underhåll ska ske med material och metoder anpassade till dess egenart och att den ska vårdas så att den inte förfaller. Man kan även meddela utökad bygglovsplikt för till exempel underhållsåtgärder och ange varsamhetsbestämmelsen ”k”, vilket kan reglera att vid om-, till- och nybyggnad ska karaktärsdrag och värden enligt planbeskrivningen särskilt beaktas.

Kulturmiljölagen

I kulturmiljölagen finns bland annat bestämmelser om fornlämningar, byggnadsminnen och kyrkliga kulturminnen samt om utförsel av kulturföremål ur landet. Enligt kulturmiljölagens tredje kapitel får en byggnad eller anläggning förklaras som byggnadsminne av länsstyrelsen om den anses ha ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde eller ingår i ett bebyggelseområde med ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde. En sådan förklaring innebär att byggnaden eller anläggningen ska bevaras för framtiden och att anläggningen sparas som ett historiskt dokument över en gången tid och dess människor och samhälle. Ett byggnadsminne kan bestå av en enskild byggnad eller ett område med ett stort antal byggnader. Det finns två typer av byggnadsminnen – byggnadsminnen enligt kulturmiljölagens tredje kapitel, så kallade enskilda, och statliga byggnadsminnen.

Vem som helst kan väcka fråga om att en byggnad eller anläggning ska bli byggnadsminne hos länsstyrelsen, som även handlägger förfrågningar om ändring av byggnadsminnen enligt kulturmiljölagens tredje kapitel. De statliga byggnadsminnena ägs av staten och det är regeringen som fattar beslut om dessa. Här är det Riksantikvarieämbetet som har tillsynsansvar.

Svenska kyrkans kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser (även gravkapell, kyrkogårdsmurar och andra fasta anordningar) är skyddade i kulturmiljölagens fjärde kapitel. Detta innebär att miljöerna ska vårdas och underhållas så att de kulturhistoriska värdena inte minskas och att utseende och karaktär inte förvanskas. De kyrkobyggnader som är uppförda före 1940 är automatiskt skyddade, men även vissa yngre kyrkor som bedöms ha särskilda kulturhistoriska värden har efter beslut erhållit ett skydd. Vid väsentliga ändringar av kyrkomiljöer krävs tillstånd från länsstyrelsen.

Bestämmelserna kring fornlämningar regleras i kulturmiljölagens andra kapitel, där bestämmelserna säger att det är förbjudet att utan tillstånd från länsstyrelsen på något sätt förändra, ta bort, skada eller täcka över en fornlämning. Grundprincipen är att fornlämningar ska bevaras för framtiden om det inte visar sig att samhällsintresset för en exploatering överväger. Går det inte att undvika en fornlämning vid en exploatering kan länsstyrelsen fatta beslut att en arkeologisk undersökning ska genomföras.

Miljöbalken

Miljöbalken är en övergripande lag som syftar till att värna om miljön som helhet. Bestämmelserna är till för att främja en hållbar utveckling för nuvarande och kommande generationer, så att alla kan leva i en hälsosam och god miljö. I miljöbalken anges att områden av riksintresse för kulturmiljövården ska skyddas från åtgärder som kan innebära ”påtaglig skada”. En riksintresseförklaring är i sig inte ett skydd utan kräver att ett ansvar tas från kommunalt håll och juridiskt enligt plan- och bygglagen. Planläggning ska också genomföras med hänsyn till bland annat skydds- och varsamhetsbestämmelser. Det är länsstyrelsen som övervakar att kommunerna tar sitt ansvar i frågan. I Sverige finns idag cirka 1 700 områden utpekade som riksintresse

för kulturmiljövården. De bedöms alltså ha så stora kulturhistoriska värden att det är av nationellt intresse att de bevaras. Ett av målen med dessa områden är att de ska ge en bred bild av historien.

Enligt miljöbalken kan en länsstyrelse eller en kommun förklara värdefulla kulturpräglade landskap som kulturreservat, liksom att mark- och vattenområden kan förklaras som naturreservat. Vid beslut om kulturreservat är länsstyrelsen också förvaltare och ansvarar för vård och skötsel av värdena på platsen. Kulturreservaten utgörs av landskap där marker, byggnader, anläggningar, spår och lämningar tillsammans utgör värdefulla kulturhistoriska helhetsmiljöer. I ett kulturreservat kan hela områdets kulturmiljö- och naturvärde skyddas och vårdas. Därmed omfattas byggnader, anläggningar, lämningar och marker, men även de värden som består av verksamheter, kunskaper och traditioner.

2.2 Definitioner

Definitionerna av kulturmiljövårdens begrepp har samlats upp och standardiserats av Riksantikvarieämbetet. Deras definition av **kulturarv** avser ”Kulturarv avser alla materiella och immateriella uttryck (spår, lämningar, föremål, konstruktioner, miljöer, system, strukturer, verksamheter, traditioner, namnskick, kunskaper etc.) för mänsklig påverkan. Oavsett om det skrivs i obestämd eller bestämd form – kulturarv eller kulturarvet – innefattar det en mångfald av kulturarv. Ibland kan begreppet preciseras för att belysa särskilda delar av samhällsutvecklingen, t.ex. det biologiska kulturarvet, det industriella kulturarvet eller modernismens kulturarv.”.

Kulturmiljö har inte en lika bred definition utan avser ”hela den av människor påverkade miljön, det vill säga som i varierande grad präglats av olika mänskliga verksamheter och aktiviteter. En kulturmiljö kan preciseras och avgränsas till att omfatta en enskild anläggning eller lämning, ett mindre eller större landskapsavsnitt, en bygd eller en region. Det kan röra sig om intensivt utnyttjade stads- eller industriområden såväl som extensivt påverkade skogs- eller fjällandskap. Kulturmiljön omfattar inte bara landskapets fysiska innehåll utan även immateriella företeelser som ortnamn eller sägner som är knutna till en plats eller ett område. Kulturmiljön är en del av kulturarvet.".

Kulturhistoriskt värde avser ”de möjligheter materiella och immateriella företeelser kan ge vad gäller att inhämta och förmedla kunskaper om och förståelse av olika skeenden och sammanhang – samt därigenom människors livsvillkor i skilda tider, inklusive de förhållanden som råder idag”. Ibland används även begreppet **kulturvärde**, vilket är en samlingsbenämning för sådana värden som tillskrivs företeelser med utgångspunkt i kulturhistoriska, sociala och estetiska aspekter.[1]

1. Génetay, Cissela & Lindberg, Ulf. *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval [Elektronisk resurs]: grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2014.

2.3 Ansvar och roller

Olika aktörer bär olika delar av ansvaret för att skydda och vårda de miljöer som berättar om både vår historia och samtid, men alla i vårt samhälle, aktörer inom kulturmiljövården, politiker och medborgare har även de ett gemensamt ansvar. Den inledande paragrafen i kulturmiljölagen lyder: ”Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla.”.

På lokal nivå ansvarar **kommunerna** för den fysiska planeringen enligt plan- och bygglagen. I den kommunala samhällsplaneringen ligger ett stort ansvar att visa varsamhet och hänsyn till både kulturmiljöer och kommunens miljö i sin helhet. Kommunen har även tillsynsansvar rörande ärenden enligt plan- och bygglagen, till exempel bygglov och rivningslov.

Länsmuseerna, däribland Västmanlands läns museum, förvaltar och förmedlar kunskap om kulturmiljön genom bland annat utställningar, pedagogisk verksamhet och framtagandet av olika kunskapsunderlag. De agerar ofta expertråd för länsstyrelserna och kommunerna i frågor om kulturhistoriska värden och bistår även allmänheten med olika förfrågningar.

Länsstyrelsen brukar kallas för ”statens förlängda arm” och är den myndighet som har ansvaret för tillämpningen av kulturmiljölagen när det gäller samhällsplanering och tillsyn över kulturmiljövården i länet. För Västmanlands län är det Länsstyrelsen i Västmanland län som bär det ansvaret. Länsstyrelsen ger råd, information och lämnar olika typer av tillstånd. Till exempel behövs tillstånd för ingrepp i fornlämning eller ändring av byggnadsminnen och skyddade kyrkor. Det är även till länsstyrelsen man vänder sig med anmälan om till exempel skada på fornlämningar. Länsstyrelsen hanterar också bidrag för vård och underhåll av länets kulturmiljöer och bevakar landets riksintressen enligt miljöbalken. Länsstyrelsen har även ett tillsyns- och vägledningsansvar enligt plan- och bygglagen. Det innebär att de utövar tillsyn och har en vägledande roll över de detaljplaner och översiktsplaner som kommunen antar. De har också en vägledande roll när det gäller byggnadsnämndernas tillsyn över den byggda miljön.

På nationell nivå finns **Riksantikvarieämbetet** som är den nationella instansen med ansvar för frågor som gäller kulturmiljö och kulturarv. Myndigheten sorterar under kulturdepartementet, med uppdrag fastställt av regeringen. Riksantikvarieämbetet har överinseende över kulturmiljövården i landet och är också det centrala expert-organet i frågor kring kulturmiljölagen.

Det finns även flera andra nationella myndigheter såsom till exempel **Boverket, Naturvårdsverket, Statens Fastighetsverk, Skogsstyrelsen, Trafikverket** med flera som har ansvar för kulturarvet och för att de nationella kulturmiljömålen uppnås. Detta för att ge en bättre förutsättning för att ta till vara den potential som kulturmiljön utgör för ett hållbart samhälle.

2.4 Antikvariskt förhållningssätt

För att hantera kulturhistoriska värden i bebyggelse och kulturlandskap kan det behövas anvisningar och riktlinjer för de aktuella områdena. Följande riktlinjer är med avsikt allmänt hållna och syftar till att ge en övergripande vägledning till bland annat handläggare och fastighetsägare.

Befintlig bebyggelse bör vårdas och underhållas varsamt, så att deras kulturhistoriska värden bevaras på lång sikt. Eventuella ombyggnationer bör ske varsamt och anpassas till byggnaden i övrigt och kringliggande bebyggelse.

Ny bebyggelse bör även det ske varsamt och bör prövas från fall till fall. Det är viktigt att ny bebyggelse inte påverkar kulturmiljön negativt samt att den anpassas till befintligt bebyggelsemönster och byggnadstradition. När det gäller mindre komplementbebyggelse bör utformning och placering även där anpassas till befintlig bebyggelse.

Bebyggelse som bedöms som kulturhistorisk värdefull bör i framtida detaljplaner skyddas och behandlas varsamt genom ”q”- och ”k”-bestämmelser. I enlighet med plan- och bygglagen har kommunen i samband med bygglovsärenden även möjlighet att styra utvecklingen utanför detaljplanlagt område, bland annat genom begreppet ”värdefull miljö”. Kommunen har möjlighet att utöka bygglovsplikt i områden som är kulturhistoriskt värdefulla. Inom en värdefull miljö kräver de så kallade attefallsåtgärderna oftast bygglov.

Andra väsentliga landskapselement som till exempel vägar, murar, diken och gränsmarkeringar som är viktiga för förståelsen och läsbarheten i landskapet bör vårdas och bevaras. Detta gäller även fornlämningar som på många håll utgör ett stort bestånd. Dessa har även som tidigare nämnts ett starkt lagskydd i kulturmiljölagens andra kapitel.

Tio råd för god byggnadsvård

Nedanstående råd kan vara till god hjälp för den som vårdar eller söker en god väg i en problematisk om- eller tillbyggnad. Anders Franzén har genom Svenska byggnadsvårdsföreningen formulerat tio råd för god byggnadsvård:

1. **Låt inte huset förfalla**. Håll efter husets skal. Tak och avledning av vatten är viktigt. Se efter fönster och dörrar, målningen på fasaden, håll grunden fri från fukt och låt inte växtlighet komma för nära.
2. **Använd traditionella material och metoder**. Traditionella material är billiga och har lång livslängd. Lita på material som har fungerat sedan länge. Då vet du vad du får.
3. **Låt huset vara med och bestämma**. Behåll husets planlösning så långt det går. Låt eventuella tillbyggnader ske förståndigt. Ersätt uttjänta material och byggnadsdelar med likadant som du tar bort.
4. **Tänk efter, ta dig tid**. Förhasta dig inte. Vissa misstag kan inte repareras. Lär dig vad du och huset klarar av. Ta reda på rätt metod och material. Huset tål att vänta ett halvår.
5. **Fråga om råd – på flera ställen**. Den byggmästare du frågar kan inte allt. Ta in priser från flera och fråga tidigare kunder. Standardlösningar är vanligt i nybyggnadssektorn, men inom byggnadsvården finns det flera vägar att gå. Skaffa dig kunskap och be om rådgivning av till exempel länsmuseum eller en byggnadsvårdsbutik.
6. **Planera**. Ett måttbeställt fönster kostar sällan mera än massproduktion, men har högre kvalitet och kan monteras med mindre kringarbete – men har längre leveranstid. Planera i god tid för dina kommande planer. Ha en realistisk plan.
7. **Bevara, återanvänd, spara**. Spara allt som inte hindrar eller gör skada. Kasserade originaldelar kan bli dyra att nyanskaffa. Ofta kan dörrar, beslag och lister återanvändas på andra ställen i huset. Sätt annars in en annons och skänk bort dem – det finns ofta någon annan som behöver det du inte har plats för.
8. **Kräv inte nyskick**. Ett hundraårigt hus kommer inte se perfekt ut. Acceptera dess åldrande och dess rynkor. Slitna handtag och trösklar kan hålla i många år till. Gör inga konstlade ansiktslyft.
9. **Undersök hur huset såg ut från början**. Foton kan vara till god hjälp, men framför allt huset i sig kan vara källa till kunskap. Skrapa eller slipa dig ned genom färglager. Hos din lokala hembygdsförening kan det finnas en del historik om ditt hus.
10. **Dokumentera vad du gör**. Fotografera, rita av eller mät upp före och efter en ombyggnad. Det kan vara till nytta och nöje i framtiden, både för dig och för nästa ägare.[2]

2. Franzén, Anders. *Tio bud för god byggnadsvård*. 1/2004, Svenska byggnadsvårdsföreningen, 2004.

Vidare läsning

För dig som är intresserad av att läsa mer om byggnadsvård eller bestämmelser kring bebyggelse finns det mycket fritt tillgängligt material på webben:

Boverkets kunskapsbank
PBL kunskapsbank är ett verktyg för den som använder plan- och bygglagen. Här finns webbutbildningar, planbestämmelsekatalogen, och mycket mer.
www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken

Kulturarv Västmanland
Samlingssida om Västmanlands läns samlade kulturarvstillgångar. Här finns berättelser, bilder och filmer om personer, händelser och platser.
www.kulturarvvastmanland.se

Länsstyrelsen i Västmanlands län
www.lansstyrelsen.se/vastmanland

Materialguiden
Materialguiden är en faktabas för dem som arbetar med byggnadsvård eller konventionell fastighetsförvaltning.
www.raa.se/hitta-information/materialguiden

Nätverket för byggnadsvård i Västmanland
Nätverket för byggnadsvård i Västmanland arbetar för att sprida kunskap och väcka intresse för god byggnadsvård i länet. De anordnar exempelvis kurser och föreläsningar och är navet i ett kunskapsnätverk av hantverkare, materialleverantörer och konsulter.
www.byggnadsvårdvästmanland.se

Skinnskattebergs kommun
www.skinnskatteberg.se

Svenska byggnadsvårdsföreningens artikelbank
Samlingssida för artiklar från Svenska byggnadsvårdsföreningen som behandlar bland annat traditionellt hantverk, bebyggelsehistoria och material.
www.byggnadsvard.se/om-byggnadsvard/artiklar

Vårda väl
Riksantikvarieämbetets serie med enkla, digitala rådgivningsblad. Här finns råd kring allt från arkeologiskt material, byggnadsmaterial, skadedjur, klimat, ljus, textilier med mera.
www.raa.se/hitta-information/publikationer/varda-val-blad

Västmanlands läns museum
www.vastmanlandslansmuseum.se

3. Skyddad bebyggelse i Skinnskattebergs kommun

3.1 Riksintresse för kulturmiljövård

På sin hemsida skriver Riksantikvarieämbetet: ”Bruksmiljöer, stadskärnor, äldre brukningslandskap och efterkrigstidens bebyggelse är exempel på riksintressen för kulturmiljövården. Genom tydliga exempel på olika historiska verksamheter och processer ska riksintresseområdena tillsammans avspegla hela landets historia”. Riksantikvarieämbetet har den nationella uppsikten och länsstyrelsen den regionala. Kommunen ska i översiktsplanen ange hur riksintressena ska tillgodoses. Riksintressen för kulturmiljövård regleras av 3 kap. 6 § miljöbalken.

Hedströmsdalen [U 4], delen i Heds och Skinnskattebergs socken, är klassad som ett riksintresse för kulturmiljövård

Motivering:
Järnbruksmiljöer i dalgångsbygd, goda exempel på brukens lokalisering till områden utanför de medeltida bergslagsområdena här betingad av vattenkraftstillgång och bra kommunikationsmöjligheter med Mälaren. (Bruksmiljö, Kommunikationsmiljö).

Uttryck för riksintresset:
Livsnerven Hedströmmen sammanbinder de olika järnbruken. Skinnskattebergs herrgårdsmiljö, med de söder om herrgården liggande lämningarna efter brukets hammarsmedjor. Bland annat finns här en hammarruin, grunderna till smedjor, dammvallar och omfattande slaggvarp. Karmansbo bruk med den unika, välbevarade hammarsmedjan som ännu idag kan användas, tillhörande valsverk, herrgårdsanläggning, arbetarbostäder med mera. Delar av Bernshammars bruk med lämningar och grunder efter hammarsmedjor, slaggvarp och bruksherrgård. (Miljön berör även Köpings kommun).

Röda jorden [U 33] Skinnskattebergs socken, fortsätter i Örebro län, är utpekat som ett riksintresse för kulturmiljövård

Motivering:
Fornlämningsmiljö med lågtekniska järnframställningsplatser och därtill hörande råvaruområde från järnålderns inledningsskede. Lämningar från hela den dåtida framställningsprocessen.

Uttryck för riksintresset:
Längs myr- och mosskanterna ligger järnframställningsplatserna främst synliga genom den låga vallformade slaggvarpen. I området pågår alltjämt rödjordsbildning som är mycket viktig för upplevelsen och förståelsen av järnframställningsplatsernas lokalisering.

3.2 Byggnadsminnen

Byggnadsminnen berättar om historiska skeenden och hur samhället har förändrats över tid. Även specifika händelser och enskilda personers historia skildras. Kulturhistoriskt värdefulla byggnader, miljöer och anläggningar kan skyddas som byggnadsminnen. I Skinnskattebergs kommun finns fem enskilda byggnadsminnen och Skinnskattebergs herrgård som är statligt byggnadsminne.

- Ebba Brahes lusthus
- Gisslarbo IOGT-lokal
- Karmansbo bruk
- Skinnskattebergs herrgård
- Skinnskattebergs station
- Mausoleet vid Färna herrgård

3.3 Kyrkliga kulturminnen

Kyrkan har sedan lång tid tillbaka varit medelpunkt för socknen. Kyrkobyggnaderna ger därför kunskap om samhällsutvecklingen i stort, om lokalsamhällen och om människors livsvillkor under olika tider. Svenska kyrkans kyrkobyggnader och begravningsplatser uppförda före år 1940 är skyddade enligt kulturmiljölagens fjärde kapitel. Detsamma gäller vissa yngre kyrkobyggnader och begravningsplatser. Tillståndsplikten omfattar också kyrkliga inventarier av kulturhistoriskt värde som inte ägs av privatpersoner. Länsstyrelsen är ansvarig myndighet.

- Gunnilbo kyrka
- Heds kyrka
- Skinnskattebergs kyrka

3.4 Besöksmål Ekomuseum Bergslagen

Ekomuseum är sedan 1986 ett nätverk av nästan 70 olika platser att besöka. Alla besöksmål har temat industrihistoria. Ekomuseum Bergslagens område sträcker sig 20 mil, från Grangärde i Finnmark i Dalarna till Mälardalen i Västmanland. Platserna berättar om liv och arbete, teknik och bergsbruk i Bergslagen förr.

I Skinnskattebergs kommun finns idag 14 besöksmål som ingår i Ekomuseum Bergslagen. Besöksmål tillkommer kontinuerligt och uppdaterade listor och beskrivningar finns på museets hemsida, www.ekomuseum.se

- Ebba Brahes lusthus
- Skinnskattebergs herrgårdsmiljö
- Kolarbyn
- Bastnäs gruvfält
- Kopparverket
- Lokstallet och KURJ
- Lienshytte masugn
- Röda Jorden
- Krampen
- Uttersbergs bruksmiljö
- Karmansbo bruksmiljö
- Färna bruksmiljö
- Oxbrons banvaktarstuga
- Kulturreservatet i Skräppbo

4. Bebyggelsehistorisk översikt

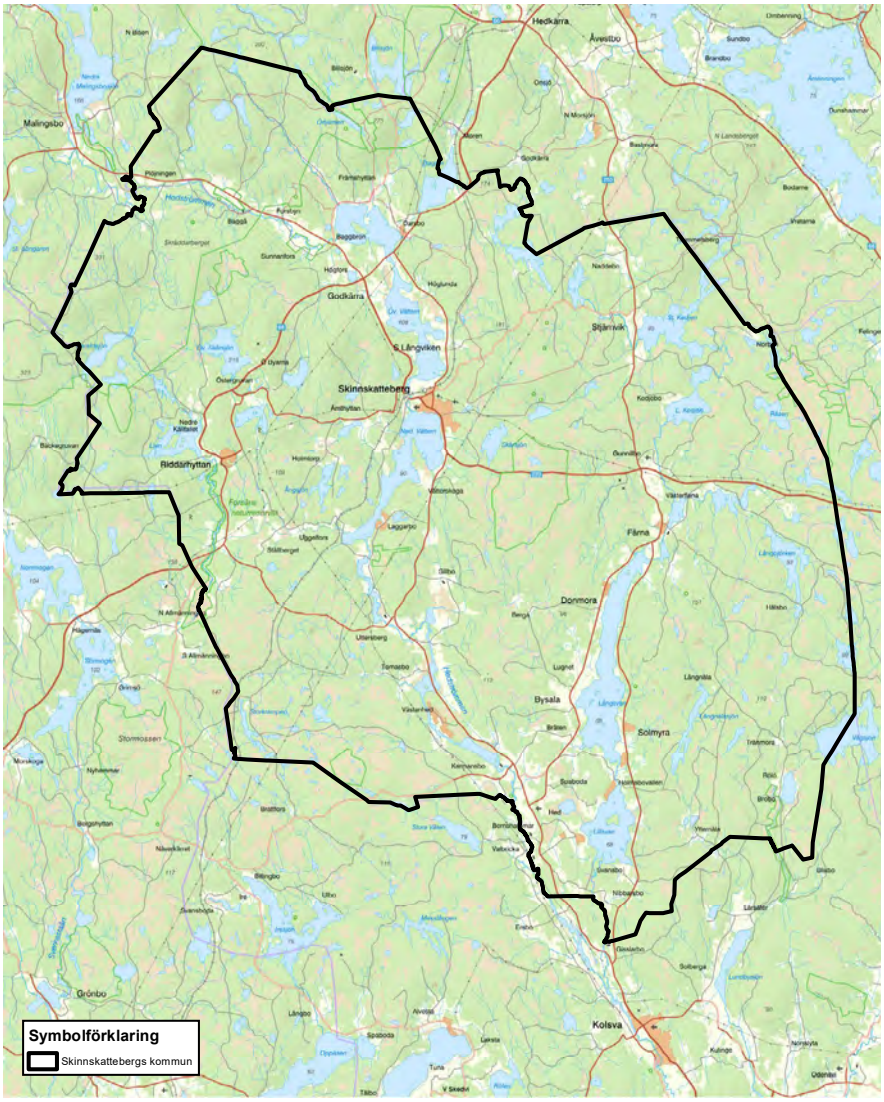

Karta över Skinnskattebergs kommun.

4.1 Skinnskattebergs tidiga historia

Skinnskatteberg kommun ligger i nordvästra delen av Västmanlands län och är en del av Bergslagen. Kommunen består av tre socknar: Skinnskatteberg, Gunnilbo och Hed. Det finns två tätorter, Skinnskatteberg och Riddarhyttan. Kommunen är rik på skogar, sjöar och åar samt berg och höjder. I Skinnskattebergs socken finns rika malmtillgångar, vilka saknas i Gunnilbo och Heds socknar. Den tidiga bebyggelsen växte sannolikt upp i anslutning till Hedströmmen, som mellan sjöarna

Övre och Nedre Vättern bildade tre vattenfall med en sammanlagd fallhöjd på 19 meter. I början av 1600-talet fanns minst sex hammarsmedjor utmed vattendraget. Framstående bruk i kommunen under 1700- och 1800-talen var Baggå, Skinnskatteberg, Uttersberg/Östanfors, Karmansbo, Bernshammar, Nyhammar, Jönsarbo, Färna, Gisslarbo och Bockhammar.

Naturtillgångarna har gett förutsättningar för en framgångsrik industri. I den industriella utvecklingen finns en kontinuitet med bergsbruk, järn- och kopparhantering från medeltid fram till 1900-talet, skogsbruk och sågverksindustri från slutet av 1800-talet samt en framgångsrik wallboardfabrik under 1900-talets andra hälft. Idag bedrivs träindustri och fläkttillverkning samt småföretag på orten. Det industriella kulturarvet lever kvar idag genom bebyggelsen industrin har genererat, såsom bruksmiljöer, herrgårdar och industrisamhällen.

Spridda fynd av stenyxor visar att människor har uppehållit sig i trakten under förhistorisk tid. Vid Mårtentorp utanför Riddarhyttan har man vid utgrävningar funnit landets äldsta kända järnframställningsplats, idag kallat Röda Jorden. Lämningarna är från cirka 700 år f.kr och utgörs av spår efter blästerugnar. I trakten av Skinnskatteberg finns många ortnamn som innehåller ordet Lapp, vilket antyder att samiska bosättningar funnits i kommunen. Det finns dock få kända berättelser knutna till namnen.

Området som idag utgör Skinnskattebergs kommun har främst ett medeltida ursprung. På medeltiden blev det vanligt att hyttor och hammarsmedjor lokaliserades till Bergslagen. Bergslag bildades på 1200-talet, vilket innebar ett distrikt med privilegier för bergshantering. Skinnskattebergs bergslag finns belagd i källor från 1366 och fick sina privilegier 1420. År 1458 omtalas Skärwikahytta vid Skinnskatteberg och under samma århundrade hade brytning av koppar påbörjats i Riddarhyttan. Flertalet järnhyttor låg i Skinnskattebergs socken där cirka 30 gamla hyttplatser har registrerats som fornlämningar. Såväl hyttlämningar som rester efter hammarsmedjor och slaggvarp finns spridda över hela bergslaget.

4.2 Bruksmiljöer

Gruv- och hyttverksamheten var sockenbornas främsta inkomstkällor. Hyttan i bergsmansbyn drevs och ägdes kollektivt av bergsmännen i byn där varje bergsman hade sin andel. Produktionen sköttes individuellt av varje delägare där man byggde egna kolhus, malm- och järnbodar. Arbetet vid hyttan och gruvan genomfördes främst av män, men under 1600-talet förändras det då antalet kvinnor och barn ökade som del av arbetskraften.

Järnframställningen var tämligen småskalig i de mindre hyttorna och flera tvingades lägga ned i samband med den konkurrens som kom med de större hyttorna. En stor del av den malm som förbrukades i hyttorna i Skinnskattebergs bergslag kom från gruvor i Riddarhytte malmfält. Följande namn är exempel på större gruvor: Bastnäs, Harald-sjö, Skilberget, Rödgruvefältet, Skärsögruvfältet, Mor- och Sparkabergen, Höjdgruvan, Bäckegruvan, Högforsgruvorna och Stripafältet.

På 1600-talet anlades ett kopparverk norr om Riddarhyttan och malmen bröts bland annat i de närbelägna gruvorna Hedningagruvan, Pellesgruvan och Östergruvan. Vid dessa gruvor vittnar i många fall endast gruvhålen om den tidigaste driften. Ett nytt kopparverk anlades 1819 drygt två kilometer söder om det äldre men verksamheten upphörde redan 1873. Så småningom anlades också bruk för vidareförädling av järnet. År 1877 bildades Riddarhytte AB, ett skogs- och gruvbolag som har haft stor betydelse för kommunen. I bolaget ingick bruken vid Lienshyttan och Gisslarbo samt Riddarhytte malmfält och järnvägen Uttersberg-Riddarhyttans Järnväg (URJ).

Under 1600-talet slogs de mindre enheterna ihop till större egendomar och nya större järnbruk etablerades. Omkring tio större bruk drevs i Skinnskatteberg, till exempel Baggå bruk, Skinnskattebergs bruk, Uttersbergs bruk, och Karmansbo bruk. Skinnskatteberg utvecklades till en av Bergslagens allra främsta bruksbygder. Flera av järnbruken leddes i perioder av kvinnor, som genom giftermål eller arv tog över driften och utvecklingen av dessa.

Mest känd är Ebba Brahe som övertog Bockhammars bruk på 1630-talet. Men även kvinnor som Edla Widiksdotter på Färna bruk och Johanna Margareta Djurklou vid Kohlswa på 1720-talet har haft betydande roller i brukens tidiga skeden.

Under 1900-talet blev det hårdare tider för de kvarvarande bruken med en allt större konkurrens på världsmarknaden. De tidigare betydelsefulla bruken lades ned ett efter ett, vilket kallas ”bruksdöden”. Omkring 1840 började den äldre bruksdriften förändras. Bergslagsprivilegierna upphävdes 1859. Då fanns i Sverige ett silverbergslag och ett kopparbergslag – Sala silvergruva och Stora Kopparberg samt 17 järnbergslag varav två i Västmanland – Skinnskatteberg och Norberg. Trots bruksdöden drevs några

Bruksmiljön vid Karmansbo med byggnader i ljus puts. Från vänster; kraftstation, klensmedja och hammarsmedja med valsverk. Foto: Vlm-skiek-0098.

bruk vidare in på 1900-talet som Östanfors bruk, Färna bruk, Baggå bruk och Karmansbo bruk. Karmansbo bruk var i drift fram till 1958 medan de andra lades ned på 1910- eller 1920-talet. Gruvbrytningen var dock betydande även under 1900-talet och nya gruvor togs i bruk.

År 1895 upptäcktes Källfallets gruvfält som utnyttjades fram till 1967, medan verksamheten vid Bäckegruvan drevs ända fram till 1982. Inom Riddarhytteområdet utrustades dessutom Lienshyttan med en ny masugn 1894 och verksamheten bedrevs fram till 1959. År 1962 förvärvades Riddarhyttebolaget av Uddeholms AB.

Bruken lades ned ett efter ett, men ett flertal av herrgårdarna står kvar än idag. När järnindustrin lades ned blomstrade i stället såg- och träindustrin, något som funnits parallellt med järnbruket för att tillgodose den egna verksamheten med bland annat träkol. Av den äldre verksamheten återstår endast spår, vilket även gäller för ett stort antal yngre exploateringsplatser och anläggningar. Vid de större och yngre bruken har den största delen av de tekniska byggnaderna rivits. Utöver de gamla herrgårdsanläggningarna återstår lämningar efter 1900-talets verksamheter. Exempel på detta är Lienshyttans masugn och gruvlaven vid Källfallet.

Nära masugnen ligger en av Bergslagens största slagghögar, en tidigare masmästarbostad och smedbostad. Större delen av Bäckegruvans gruvanläggning finns bevarad. Byggnaderna inrymmer idag kontor och verksamhet för bildemontering. Flera anläggningar utgör idag populära besöksmål och flera av dem ingår i Ekomuseum Bergslagen. I herrgårdar bedrivs exempelvis konferens- och hotellverksamhet samt undervisning.

Bruksmiljöernas bebyggelsestrukturer och byggnadstyper

Den inkomstbringande järnhanteringen under 1600- och 1700-talen var en förutsättning för byggandet av herrgårdarna. Den i kommunen bevarade bruksbebyggelsen uppfördes mellan 1600–1800-talet och de flesta ligger utefter Hedströmmen. Ofta är det endast herrgårdsanläggningen och enstaka arbetarbostäder kvar av bruksbebyggelsen. Så är det exempelvis i Bernshammar, Nyhammar och Jönsarbo.

Karmansbo är det enda bruket där alla ingående delar i bruksmiljön finns kvar: herrgård, ladugård, arbetarbostäder, smedja, valsverk och kontor. I Skinnskattebergs tätort saknas smedjor och verkstadsbyggnader, men herrgården och bruksgatan finns kvar. Riddarhyttans herrgård revs 1980. Herrgårdarna är uppförda under andra hälften av 1700-talet med undantag från Baggå som uppfördes 1862.

Herrgårdarnas arkitektur är typisk för tidsperioden, med pampiga byggnadsvolymer och dekorativa fasader i ljust gul puts. Ett exempel på denna arkitektur är Färna herrgård. Förutom huvudbyggnaderna består herrgårdsanläggningarna vanligtvis av flyglar, tjänstebostäder, ekonomibyggnader och parker. Ekonomibyggnaderna är storskaliga och vanligen i samma arkitekturstil som huvudbyggnaden. En annan typisk byggnadskategori för herrgårdsmiljöerna är lusthus, paviljonger och orangerier. Vid Bockhammars bruk finns Ebba Brahes lusthus, en pittoresk byggnad målad i rosa kulör och placerad över en å. Förmodligen är det landets äldsta bevarade lusthus och är en av få byggnader som finns kvar från bruksperioden i Bockhammar.

Till herrgården leder ofta en allé av lövträd. Det som särskiljer bruksbebyggelsen, förutom den påkostade herrgården uppförd i den under byggnadstiden rådande stilen, är de reveterade timmerbyggnaderna med vitputsade eller gulputsade fasader. Sådana förekommer bland annat vid Karmansbo bruk, Bernshammars bruk och Nyhammars bruk. Bebyggelsestrukturen är strikt med herrgård, ofta i ett framträdande läge, och arbetarbebyggelse symmetriskt ordnad i anslutning till arbetsplatsen. Smedjan är en utmärkande byggnadstyp för dessa miljöer.

I landskapet omkring herrgårdsanläggningarna finns ofta mindre torp. Dessa beboddes av arbetare som lydde under bruket. Torpen är idag privata bostäder eller fritidshus, men präglar fortfarande landskapsbilden.

Färna herrgård med fasader i ljusgul puts, uppförd 1776 och ombyggd 1857. Foto: Vlm-skicm-0291.

Tvätt- och bagarstuga från 1800-talets andra hälft, vid Uttersbergs herrgård. Byggnaden har putsad fasad i gul kulör och ett sadeltak. Foto: Vlm-skiehw-0233.

Ebba Brahes lusthus med rosamålad fasad och spånklätt kupoltak. Byggnaden är förmodligen landets äldsta kvarvarande lusthus och troligt byggår är 1636. Foto: Anna Ahlberg, Länsstyrelsen i Västmanlands län.

För att locka arbetare till de avlägset belägna bruken erbjöds de bostäder. Vid 1700-talets slut var bostäderna vanligen enkla enplanshus med en familjelägenhet bestående av kök, kammare och förstuga. Till bostaden hörde uthus, källare och ladugårdslängor vilka var placerade utefter husens baksidor. Tvåfamiljsbostäder utformades genom att två enkelstugor fogades samman med skorstensmurarna mot varandra. Det byggnadsbestånd som präglat Skinnskattebergs socken är Riddarhyttebolaget och Domänverkets fastigheter. Företagen, som var stora fastighetsägare i kommunen, använde samma byggnadstyp för flera av bostäderna. På 1860-talet började flerfamiljsbostäder uppföras. Dessa innehöll bostäder för mellan två och tolv familjer. I flerfamiljshusen disponerade vanligen varje familj ett rum, så kallat spisrum, med kokmöjligheter, egen ytterdörr och trappa.

En annan typ av bostäder uppkom omkring 1915, fyrfamiljskaserner i två våningar med lägenheter bestående av ett rum och kök. Ett stort antal sådana byggnader finns idag bevarade vid Källfallet och Bäckegruvan. De olika typerna av bostadshus finns representerade vid bruken utefter Hedströmmen. Placeringen av byggnaderna är liksom vid bruksanläggningarna symmetrisk och tomterna kring byggnaderna är rikligt tilltagna. Arbetarbostäderna är till övervägande del byggda av plankor eller timmer med fasad av rödmålad träpanel.

Arbetarbostäder vid Smedstigen intill Skinnskattebergs bruk. Arbetarbostäderna utgörs av långa längor med rödmålade fasader och tre entréer. Foto: Vlm-skiat-0085.

Bostadshus uppfört 1915–1916 för fyra arbetarfamiljer vid gruvan i Källfallet. Byggnaden har faluröd fasspontpanel och dekorativa fönster med vitmålade snickerier. Det brutna taket är tegeltäckt. Foto: Vlm-skicm-0064.

Norra Långvikens bergsmansgård uppförd under tidigt 1800-tal. Byggnaden är placerad på en höjd. Fasaden består av stående träpanel målad i röd kulör. Karaktäristiskt för byggnaden är det halvmåneformade lunettfönstret vid gavelspetsen. Foto: Vlm-skicm-2477.

I Skinnskattebergs kommun finns enstaka bergsmansgårdar kvar vilket är en särpräglad miljö för Bergslagen. Skinnskattebergs bergsmansgårdar härstammar från början av 1800-talet. Det som skiljer bergsmansgården från övrig jordbruksbebyggelse är att det högre välstånd som gården fick genom tackjärnstillverkningen markerades i en påkostad mangårdsbyggnad. En loftbod och ett större magasin, ofta placerade som flyglar kring gårdstomten, hör till mangården. I Långviken, Kedjebo och Moren finns exempel på sådana gårdar.

En byggnadsdetalj som vanligen återfinns på dessa är det spröjsade halvmånefönstret på gaveln. Bergsmännen var traditionella i sin byggnadskultur och uppförde timrade byggnader klädda med panel som rödfärgades. De kvarvarande bergsmansgårdarna används idag som bostads- eller fritidshus.

Spåren från järn- och gruvindustrin är tydliga i kommunen. En särskild byggnadstyp är exempelvis gruvlaven, en högrest byggnad som inrymmer gruvspelet över gruvschakten. Det finns endast två bevarade gruvlavar i kommunen, en i Bäckegruvan uppförd i början av 1960-talet och en i Källfallet uppförd 1944. Båda gruvlavarna är byggda i betong. Byggnadernas höjd gör att de syns tydligt i miljöerna och utgör därigenom värdefulla spår av industrin. Ytterligare en utmärkande byggnadstyp är masugnen. Lienshyttans masugn från sent 1800-tal är uppförd i tegel med stora spröjsade fönster i järn.

4.3 Landsbygdens bebyggelse

Landskapet i kommunen är kuperat och till stora delar täckt av skog. Det har gjort att skogsbruket och inte jordbruket blivit den dominerande näringen. Odlingslandskapen syns tydligast i de södra delarna men finns i hela kommunen. Den främsta jordbruksmarken finns i huvudsak i kommunens dalgångar utmed Baggån, Övre och Nedre Vättern, Hedströmmen, Gunnilboån samt sjöarna Långsvan och Lillsvan. Naturbetesmarkerna ligger i sluttningarna ned mot vattnet.

Bebyggelsestrukturen på landsbygden förändrades i samband med skiftesreformer som ägde rum i början och i mitten av 1800-talet. Före skiftena var bebyggelsen samlad i relativt små byar, vanligen gårdar placerade kring en vägkorsning eller annan central plats. Vid skiftesreformerna fördelades markerna rationellt och bymiljöerna splittrades i mindre enheter där små byar växte fram kring jord- och skogsbruk.

Flera olika näringar och verksamheter utvecklades på landsbygden i kommunen, särskilt i Gunnilbo och Heds socknar. I Bysala omvandlades exempelvis flera gårdar till bryggerier, skomakeri och sängfabrik. Även småskalig livsmedelsframställning förekom. En annan trolig anledning till gårdarnas omvandlingar till verksamheter var en långtgående hemmansklyvning, som resulterade i så små jordlotter att ägarna inte kunde leva på enbart jordbruk. Det gav upphov till ett utbrett mångsyssleri och en spirande entreprenörsanda.

Bysala utgör en av kommunens största byar, med relativt storskaliga gårdar av bergsmanskaraktär. Byns utbredning kan bland annat förklaras av att tingshuset placerades i byn efter storskiftet 1817, vilket gjorde Bysala till en by av central betydelse i kommunen. Häradets ting hölls därefter i Bysala i drygt 100 år. Även arrest och gästgiveri fanns i Bysala. Andra större och betydelsefulla byar i kommunen var Godkärra, Solmyra, Sundet och Färna. En gemensam förutsättning dessa byar har är deras läge i landskapet, vid bördig jordbruksmark intill vattendrag och dalgångar. Vid mitten av 1900-talet centraliserades samhällsfunktioner och verksamheter till Skinnskattebergs tätort i samband med kommunsammanslagningen 1952. Bilismens utbredning var också en bidragande faktor till den minskade betydelsen av landsbygdens tidigare samlingspunkter.

Bebyggelseutvecklingen på landsbygden präglades även av indelningsverket. Indelningsverket var ett system för tillhandahållande av soldater till armén, vilket resulterade i att specifika soldattorp uppfördes i landet. Indelningsverket infördes av Karl XI 1682 och ersattes först 1901 av värnpliktssystemet. Kontrakt skrevs mellan kronan och rikets olika landskap, där landskapen förband sig att hålla ett antal knektar mot att befrias från framtida utskrivningar. Ett antal gårdar bildade en rote, 25 rotar bildade ett korpralskap och sex sådana ett kompani. Kompanierna fick namn efter den härad där de hade störst förankring.

Syftet med indelningsverket var bland annat att soldaterna under fredstid skulle försörja sig själva på avkastningen från torpen så att armén skulle slippa avlöna dem. Torpen uppfördes av rotar som också höll soldaten med nödvändig utrustning. I Skinnskattebergs socken fanns 15 soldattorp, i Gunnilbo sju och i Heds fyra. Antalet soldattorp var färre än ett per hemman, då Bergslagen åtnjöt vissa förmåner. När indelningsverket lades ned avyttrades soldattorpen och gick i privat ägo.

Idag, då jordbrukets betydelse har minskat kraftigt, används gårdsmiljöerna vanligen som sommarställen, bostadshus utan jordbruk eller andra verksamheter som exempelvis hästgårdar. Den minskade användningen av uthus och ekonomibyggnader har tyvärr bidragit till bristande underhåll och förfall på många gårdar i kommunen. I Skinnskattebergs kommun är det vanligt att fritidshusområden växt fram i anslutning till jordbruksbebyggelsen och vattendragen.

Skogsbruket har varit och är av stor vikt i kommunen och barrskogen dominerar. På vissa håll finns gammal skog, sumpskogar och myrmarker. Skogen användes tidigare för bergsbruket och har fortsatt att brukas genom storskaliga avverkningar i många generationer. Då järnindustrin lades ned blomstrade i stället trä- och sågverksindustrin. Närheten till gruv-och järnhanteringen gjorde att skogarna brukades hårt för att tillgodose hyttorna med ved och träkol. Timmer behövdes också för att uppföra byggnader intill bruken. Detta levererades av en stor mängd bönder och torpare, vanligen arrendatorer under bruken, som kunde tjäna extra pengar på att kola milor och leverera kolen till hyttor och smedjor i trakten.

Kolningsprocessen svalde enorma mängder trä och nyplanteringen har bidragit till att skogen kommit att bli mer enhetlig i jämförelse med de blandskogar som i övrigt finns i länet. Historiskt ägde kronan, kyrkan och bruken markerna och gårdarna i Skinnskatteberg. Kronojord kallades den mark som tillhörde kronan. Villkoren för jakt, bosättning och skattevillkor reglerades av kronan och den kronojord som förblev i statlig ägo kom så småningom att omvandlas till de marker som förvaltas av dagens Sveaskog, tidigare Skogsstyrelsen tillika Domänverket. Den statliga organisationen bildades 1859 och hade sitt ursprung i det riksjägmästarämbete som inrättades år 1634. Domänverket skulle bland annat ordna och övervaka skogshushållningen inom statens skogar och naturreservat. År 1912 blev det ett affärsverk och under första halvan av 1900-talet förvärvades ett antal stora skogsfastigheter i landet. År 1934 togs de stora skogarna under Skinnskattebergs och Färna bruk över av Domänstyrelsen. AB Statens Skogsindustrier, ASSI, bildades 1942 för att driva skogsbaserade industrier i Domänverkets skogar och gjorde så fram till 1957. Därefter har skogs- och sågverksamheten bedrivits av olika koncerner i skiftande former. Såg- och trävaruindustri har varit av stor betydelse för kommunen även i modern tid där särskild wallboardfabriken har varit en viktig faktor för samhället. Detta beskrivs närmare under kapitlet om tätorterna från och med sida 55.

Landsbygdens bebyggelsestrukturer och byggnadstyper

Kommunens bebyggelse på landsbygden är grupperad i mer eller mindre sammanhållna byar, men det finns också ett flertal ensamliggande gårdar. Torpanläggningar ligger ofta enskilt placerade i övergången mellan jordbruksmark och skog. Utformningen av bebyggelsen vid gårdarna är likartad i hela kommunen. Den övervägande delen av mangårdsbyggnaderna är uppförda i timmer som klätts med rödfärgad locklistpanel. De ljusa oljefärgerna återfinns nästan uteslutande på brukens herrgårdsbyggnader, men förekommer även i byar som Godkärra. Snickarglädje förekommer i mycket liten utsträckning i Skinnskattebergs socken, men är något vanligare i Gunnilbo och Heds socknar. Det äldre byggnadsbeståndet från 1700–1800-talen karaktäriseras av relativt smala byggnader med brant takvinkel.

Mangårdsbyggnaderna har vanligen två våningar och består av en timrad stomme med panel och lertegeltak. Två mindre byggnader är placerade som flyglar. Vid de större gårdarna utgör en tvåvåningsbyggnad från 1800-talets första del, med parstuga eller sexdelad plan, den vanligaste byggnadstypen. I några fall är det hus som utökats med ytterligare en våning. Detta syns i att den övre våningen fått större fönsterlufter än bottenvåningen. Vid de mindre gårdarna är enkelstugan i två våningar en vanligt förekommande byggnad. Byggnadstypen har sitt ursprung i hemmansklyvningarna, vilket medförde att den tidigare vanliga parstugeplanen frångicks. Det genomfördes även kampanjer för att bönderna skulle spara virke, som bland annat behövdes till kolning. Resultatet blev dessa mindre virkeskrävande, kortare hus i två plan. Timmer var det vanligaste byggnadsmaterialet i ekonomibyggnaderna. Kring sekelskiftet 1900 började det ersättas av regelkonstruktioner. Karaktäristiskt för gårdarna i norra delen av länet är loftbodarna, som ofta står som flygel till mangårdsbyggnaden. Ekonomibyggnader är mer bevarade i sitt ursprungliga skick, då de inte påverkats av stilförändringar på samma sätt som bostadshusen.

Mangårdsbyggnad i Kärrbo. Byggnaden har två våningar med fasad av rödmålad träpanel. Snickeridetaljer är vitmålade. Foto: Vlm-skiat-0807.

Rödmålad timrad bagarstuga från 1750-talet i två våningar med vitmålade snickerier och svart- och ockrafärgade dörrar. Sadeltaket är täckt med enkupigt tegel. Foto: Vlm-skiek-2407.

Soldattorpen och skogvaktarboställena var små och är därför i hög utsträckning renoverade och utbyggda. De används idag som permanentbostäder eller fritidshus. Många av torpen har tillhört något av bruken och har tillkommit som boställen för anställda. Torp kan också ha varit boställen för speciella yrkesutövare, som soldater eller skomakare. Torpanläggningarna är av enkel karaktär med en enkelstuga bestående av kök, kammare och en tillbyggd förstuga. Till anläggningarna hör ett par uthus och en mindre ladugård.

Byggnationen av soldattorp styrdes av förordningar och påbud från högre ort. Torpen reglerades efter minimimått och följde den lokala byggnadstraditionen. Vanliga soldater fick mindre torp och de av högre rang fick större. Soldattorpen låg oftast långt från byarna och gårdarnas odlingsmarker vid skogskanten eller i skogsgläntor. I och med att Sverige fick allt längre perioder av fred kom soldaterna att driva småskaliga jordbruk, vilket har spelat en viktig roll när det gäller brytningen av nya marker.

Domänverket uppförde en stor mängd torp för skogsarbetare och många skogvaktarboställen i kommunen är uppförda av Domänverket och Riddarhytte AB. Bottenvåningen innehåller ett rum och kök, övervåningen två sovrum. Vid framför allt Riddarhyttebolagets lantbruk och skogvaktarboställen uppfördes så kallade ”dubbeltorp”, ett bostadshus avsett för två familjer. Exempel på byggnadstypen finns bland annat vid Nedre Källfallet. Under 1940-talet förnyade Riddarhyttebolaget och Domänverket sina bostadsbestånd. Bostadshusen är byggda med plankkonstruktion och klädda med rödmålad locklistpanel. Vid samma tid genomfördes omfattande renoveringar av de äldre bostadsbestånden. Idag är boställena vanligen avstyckade och privatägda.

Exempel på bostadshus uppfört av Domänverket 1939. Byggnaden har rödmålad fasad, tegeltäckt sadeltak och vitmålade snickerier. Foto: Vlm-skiat-0866.

Tvättstuga uppförd på 1940-talet i Bråten, Bysala. Byggnaden är liten och har ett tegeltäckt sadeltak och rödmålad fasad. Foto: Vlm-skicm-0870.

I jordbruksmiljöer fanns flera mindre ekonomibyggnader. Dessa byggnader vittnar om en tid när enskilda byggnader uppfördes i ett månghussystem för särskilda aktiviteter, såsom bryggning, bakning, tvätt eller förvaring. Även jordkällare hör till denna kategori. Dessa förekommer både i mindre format samt betydligt större med flera rum. I Skinnskattebergs kommun är det vanligt att de är uppförda i slaggsten. Övriga uthus är i timmer- eller plankkonstruktion. Byggnadsvolymen är vanligtvis liten. Beroende på funktion kan de vara placerade intill vattendrag eller nära bostadshuset.

Loftboden är en byggnadstyp som hade en allmän utbredning i landet under 1600- och 1700-talet. Bergslagen är klassisk mark för denna byggnadstyp och i Skinnskattebergs kommun finns den också kvar i större utsträckning än i övriga delar av Västmanlands län.Loftbodar förekommer som flygelbyggnad till bergsmansgårdar eller i jordbruksmiljöer, men kan också vara flyttade från sin ursprungliga plats. Boden kunde även fungera som bostad åt arbetare som gårdsdrängen eller pigan och utgör därför en symbol för familjens sociala position. Idag finns få av de mindre uthusen kvar då de i många fall försvunnit genom förfall, brand eller ombyggnad på grund av att dess funktion inte längre har behövts. Kvarvarande små uthus speglar månghussystemet.

Exempel på en av flera jordkällare i Baggå. Den avlånga jordkällaren har tre rum med varsin port och är uppförd i slaggsten. Foto: Vlm-skicm-1594.

4.4 Transport och kommunikationsleder

Transport och kommunikationsleder är en viktig del av kulturlandskapet då de berättar om bygdens organisation och utveckling. Kommunens många vattendrag har haft stor betydelse för bergsbrukets utveckling, både för tillgången på vattenkraft och som transportvägar. Transport av kol och malm till hyttorna skedde främst på vintern, över isbelagda sjöar och mossar. Järn och koppar fraktades med vinterforor till utskeppningshamnar.

För Skinnskattebergs bergslag fanns det utskeppningshamnar i Köping, Arboga och Västerås. Över de större sjöarna gick pråmtrafik under 1800-talet och i början av 1900-talet. Hedströmmen var en viktig farled och flottning var länge det viktigaste sättet att transportera timmer till sågverket i Skinnskatteberg. Först i slutet av 1950-talet upphörde flottningen i Hedströmmen.

På 1700-talet fanns åtminstone två större landsvägar, en gemensam sträckning delades vid Hed och gick vidare mot Gunnilbo respektive Norberg. Söderut fanns förbindelser mellan Malma och Köping. På vägarna skedde transporterna med dragdjur som oxar eller hästar. Köpingsåsen var en väl trafikerad väg, främst på vintern med släde som transportmedel. I samband med att antalet bilar ökade i trakten förbättrades de äldre vägarna och nya vägar anlades.

Från 1800-talets andra hälft började järnvägar anläggas i trakten. Järnvägen tillkom främst i syfte för att underlätta och effektivisera transportvägar till gruvor och bruk. Två viktiga sträckningar för Skinnskattebergs kommun har varit sträckan Örebro-Krylbo och Köping-Uttersberg. Järnvägen Köping-Uttersberg (KUJ) stod färdig 1866. Sträckan fick stor betydelse då den underlättade transporterna från bruken till Köping, där järnprodukter skeppades ut vid hamnen. Uttersberg blev från 1800-talets mitt ett viktigt kommunikationscentrum i kommunen.

Vid 1870-talets slut förlängdes järnvägen från Uttersberg till Riddarhyttan, på initiativ av Riddarhytte AB. Järnvägssträckningen får då benämningen Köping-Uttersberg-Riddarhyttan järnväg (KURJ). Genom stickspår som uppfördes 1913–1914 förenklades transporten från Lienshyttan, gruvorna och sågverket. Stickspårets bredd skiljde sig från stambanan och Krampen station blev en viktig plats för omlastning av gods mellan banorna. Järnvägen lades ned 1967 och spåret revs. Sträckan Krylbo-Mjölby blev färdig 1901 och blev en viktig drivkraft för utvecklingen av sågverksindustrin i Skinnskatteberg på 1930-talet. Från 1900-talets mitt effektiviserades transporterna med hjälp av lastbilar.

År 1916 togs en järnväg i drift mellan Hultebo och Dagarn. Söder om Hultebo fanns gruvindustrin Hultebo gruvor och anrikningsverk. Industrin var i aktiv drift en kort period, mellan åren 1915–1922. Malm transporterades via linbanor och stickspår via

Norra stambanan. På grund av lågkonjunktur i samband med första världskriget samt dålig lönsamhet i gruvorna lades anrikningsverket ned på 1920-talet. Järnvägsspåret lades ned 1930 och revs 1931. Sträckan förvandlades till en bilväg som idag är del av landsväg 68, Hultebo-Dagarn.

Bilismens intåg vid sekelskiftet 1900 har haft stor betydelse för samhällsutvecklingen, landskapsbilden och bebyggelsemiljöerna. De större vägar som berör kommunen idag är väg 68 mellan Riddarhyttan och Skinnskatteberg, väg 233 mellan Kopparberg och Ramnäs samt väg 250 mot Gunnilbo. Antalet bilar ökade under mellankrigsåren vilket krävde bättre och rakare vägar. Med tiden anlades större landsvägar genom byarna som ersatte flera av de mindre byvägarna. Detta kunde innebära att hus som stod i vägen för den planerade sträckningen fick flyttas eller rivas.

Det var först på 1950-talet som bilismen slog igenom på bred front, då det välstånd som växte fram efter andra världskriget gjorde det möjligt för allt fler att skaffa bil. I tätorterna påverkade bilismen stadsbilden som helhet. Trafikseparering av biltrafik och gång- och cykeltrafikanter kom med tiden att utgöra en allt större del av arbetet med stadsplaner. Bakgrunden var att uppnå större effektivitet och trafiksäkerhet.

Vid Chalmers Tekniska Högskola utgavs på 1960-talet *Riktlinjer för stadsplanering med hänsyn till trafiksäkerhet; Scaft 68*. Riktlinjen kom att prägla planeringen av de nya förorterna som byggdes i städernas utkanter på 1960- och 1970-talen. Separering av trafikslag var en av grunderna. Tydliga exempel på detta syns i Vätterskoga och Masbo i Skinnskattebergs tätort genom säckgator samt gångvägar separerade från huvudgator.

Transportledernas bebyggelsestrukturer och byggnadstyper

Flera olika byggnadstyper uppfördes längs med transportlederna. Vid vattendragen anlades exempelvis kraftstationer och flottningsboställen samt småindustrier som var i behov av vattenkraft. Längs vägarna låg gästgiverier och skjutshåll. Ett antal bönder var knutna till gästgiverierna för att tillhandahålla hästar för beställningsskjutsar. Flera av dessa står kvar idag och används vanligen som bostadshus. Exempel finns bland annat i Uttersberg, Bysala och Gunnilbo.

Längs järnvägarna uppfördes stationsbyggnader och lokstallar. Stationsbyggnaderna längs bansträckan Krylbo-Frövi ritades uteslutande av SJ:s dåvarande chefsarkitekt Folke Zettervall. Han ritade cirka 260 stationshus med tillhörande byggnader som uppfördes över hela landet. Byggnadernas storlek och detaljutformning varierade, men har i övrigt ett likartat arkitektoniskt formspråk. Karaktäristiskt är fasader i puts och rött tegel och skifferklädda tak. Ett bra exempel på byggnadstypen är Skinnskattebergs stationshus, uppfört år 1900 och är idag förklarat som byggnadsminne.

Skinnskattebergs stationshus från år 1900. Byggnaden har ett skifferklätt tak, fasad i gul puts och dekorativa tegelpartier. Foto: Vlm-skiehw-0471.

Före detta gästgiveri i Godkärra. Byggnaden är placerad in till vägen som en gång utgjorde landsväg. Fasaden är rödmålad och knutlådorna samt fönsterfoder vitmålade. Foto: Vlm-skiat-0547.

Oxbrons banvaktarstuga med uthus. Byggnaderna har faluröd locklistpanel, asymmetriskt takfall, lertegelpannor och oxidgröna dörrar och fönsterbågar. Foto: Vlm-skiat-1812.

Banvaktarstugor blev ett nytt inslag i landskapet. De fungerade som tjänstebostäder för järnvägens banvakter som skötte om underhållet av järnvägen. Banvaktarstugan ägdes av det järnvägsbolag som ägde själva banan. De har vanligen lite speciell arkitektur efter typritningar och är placerade intill järnvägen. Vanligen har de någon form av märkning eller skylt som visar dess numrering efter sträckan. Ett gott exempel på en bevarad banvaktarstuga finns i Oxbron.

I bilismens spår tillkom helt nya byggnadstyper, såsom garage, bensinstationer, motell och vägkrogar. De första garagen var till för en bil och liknade uthus med stora dörrar, vilka uppfördes av bilägare för att skydda sina bilar från nederbörd och kyla. En senare variant var ett garage sammanbyggt med bostadshuset, antingen som utbyggnad eller inrymt i en källarvåning. Vid radhuslängor kunde större gemensamma garage byggas.

Bilservicestationer eller bensinmackar utformades enligt den nya funktionalismens formspråk till att exponera och understryka funktionen. Under flera decennier hade bensinstationerna en mycket medveten arkitektonisk utformning och olika bensinmärken hade sina typiska logotyper, färgkoder och ibland även arkitektoniska kännetecken.

Gemensamt fristående garage för fem bilar, uppfört på 1970-talet i Sotvreten. Byggnaden har ett flackt pulpettak, ljus fasad och brunmålade portar. Foto: Vlm-skiehw-0817.

4.5 Svenska kyrkan och frikyrkliga verksamheter

I Skinnskattebergs kommun finns tre kyrkor, en i varje socken. Platsen för kyrkan utgjorde mittpunkten i sockencentrat och var utöver det religiösa en viktig och central mötesplats för sockenborna. I samband med brukens expansion och den därmed ökande befolkningen och bebyggelsen, började kyrkorna att byggas. Församlingarna i Skinnskatteberg var fram till mitten av 1600-talet inte egna församlingar så Hed hörde till Malma församling och Gunnilbo till Odensvi församling.

De tre kyrkorna Gunnilbo, Hed och Skinnskatteberg är uppförda jämförelsevis sent. Skinnskattebergs kyrka är från 1866, Gunnilbo 1829–1835 och Hed 1789–1792. Kyrkorna ersatte äldre kyrkor eller träkapell från 1500- och 1600-talet. Intill kyrkorna uppfördes prästboställen med bostadshus och markägor. Prästboställena skiljer sig från de vanliga jordbruken genom att jorden var skattebefriad och underhållet sköttes av bönder. Bruken kunde också finansiera kapell, exempelvis Riddarhyttans kapell från 1942.

Från 1500-talet fram till 1858 tillhörde alla svenskar enligt lag Svenska kyrkan. Tätt sammankopplat till kyrkan var socknarnas politiska, administrativa och ekonomiska verksamheter. Kyrkan fungerade som kommun och tillhandahöll fattigvård, skola med mera. Prästgården, kyrkan och sockenstugan fungerade som tidiga sammanträdeslokaler.

Mot slutet av 1700-talet fick kyrkoherden en framträdande roll i socknarna, som sockenpolitiker och sockenadministratör. Även prästfrun hade en viktig roll vid vigslar, som gudmor, eller rådgivande kring hälso- och sjukvård. Prästboställena skulle endast bestå av bostadshus med gårdstomt och några ekonomibyggnader för eget behov. Av de tidigare ingående ekonomibyggnaderna bildades en arrendegård, kallat löneboställe. År 1910 trädde den ecklesiastiska boställsordningen i kraft, vilket innebar att prästgårdarna drastiskt minskade i antal. Prästerna fick nu vanlig lön i stället för skattebefrielse, tillgång till jordbruk och arbetskraft.

Kyrkan hade en framträdande ställning i Sverige fram till mitten av 1800-talet. Sockenverksamheten fungerade administrativt med inrättade nämnder och styrelser som till exempel skolstyrelser och fattigstyrelser. År 1862 genomfördes kommunalreformen som innebar att benämningen socken ersattes med kommun. Kommunerna var borgerliga och åtskilda från kyrklig verksamhet. Under modernismens årtionden ändrades den religiösa kartan i Sverige. Efter protester luckrades lagar kring medlemskap i svenska kyrkan upp och det fanns möjligheter att gå ur Svenska kyrkan för att ingå i andra trossamfund. Först 1951 kom religionsfrihetslagen som gav svenska medborgare rätt att inte tillhöra något religiöst samfund.

Grunderna för 1900-talets religiösa mångfald lades på 1800-talet och många av Sveriges frikyrkor bildades under perioden 1860–1890. Tillsammans med nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen medverkade väckelserörelsen till det demokratiska genombrottet i Sverige under sent 1800- och tidigt 1900-tal. Under 1800-talets andra hälft inrättades tre stora samfund i Sverige: Svenska Baptistsamfundet 1857, Metodistkyrkan i Sverige 1868 och Svenska Missionsförbundet 1878. Baptismen och metodismen kom till Sverige via USA och fanns i landet flera årtionden innan de första församlingarna bildades.

Svenska Missionsförbundet utkristalliserades efter en längre period med inhemsk väckelse och ett ökat fokus på mission, både inom Sverige och i utlandet. Dessa tre samfund bildade 1918 Frikyrkliga samarbetskommittén och har sedan 2011 ingått i ett nytt, gemensamt samfund med namnet Equmeniakyrkan. I Västmanland utmärker sig Arboga, Hallstahammar, Köping och Munktorp som särskilt frireligiösa områden. Skinnskattebergs friförsamling bildades 1884 och blev efter en tid ansluten till Svenska missionsförbundet.

Kyrkan och frikyrkornas bebyggelsestrukturer och byggnadstyper

Sedan medeltiden har en av kyrkobyggnadens funktioner varit att vara väl synlig. De placerades ofta på en höjd och hade torn eller klockstapel som gjorde dem synliga från håll och markerade kyrkans makt i samhället. Byggnaderna var påkostade och uppförda med så dyrbara material och utsmyckningar som sockenborna hade råd med. Inom kyrkans byggnadsbestånd finns också byggnadstyper som prästgård, skola, kyrkstall, klockarbostad med mera. Prästgårdens manbyggnad hade en framskjuten plats och skolan låg i närheten av kyrkan. Heds kyrkomiljö ligger i ett flackt landskapsparti med en allékantat landsväg som leder fram till den vitputsade kyrkan. Norr om kyrkan finns kyrkstallar samt kyrkvaktarbostaden och en prästgård med flygelbyggnader.

Kyrkogården utbreder sig söder om kyrkan, inhägnad av en kallmurad kyrkogårdsmur. Gunnilbos kyrkomiljö är väl bevarad med kyrkan i spritputsad gråbrun fasad, kyrkstall, kyrkvaktarboställe, före detta skola och en närliggande gård. På kyrkogården står en gravkorsbyggnad från 1782 för Färna- och Bockhammars bruksägare. Den före detta skolan är placerad på en höjd en bit från övrig bebyggelse i kyrkbyn.

Skinnskattebergs kyrka uppfördes 1858–1863 och är vitputsad. En klockarbostad byggdes i närheten. Prästgården uppfördes 1804 och placerades mitt emot kyrkan, vilket markerades med en trädallé. Idag är byggnadernas timmerfasader klädda med gul locklistpanel och två flygelbyggnader har tillkommit framför boningshuset efter 1900-talets mitt. Kyrkomiljön är inte fullt så tydlig som de övriga i kommunen, då kringliggande byggnader tillkommit under 1900-talet.

Skinnskattebergs kyrka från 1858–1863 med ljusputsad fasad och ståtligt kyrktorn.
Foto: Lasse Fredriksson, Vlm-Fre-1129_1.

Gunnilbo kyrka från 1829–1835, uppförd i sten med ljusputsad fasad. Kyrkogården omgärdas av en stenmur.
Foto: Vlm-skiek-2420.

Heds kyrka från slutet av 1700-talet, högt belägen på ett åskrön. Kyrkan har vitputsad fasad.
Foto: Lasse Fredriksson.

Frikyrkorörelsen innebar att nya religiösa byggnadstyper uppfördes i Sverige. På landsbygden användes vanligen ett befintligt hus som byggdes om till kapell. Vid nuvarande Skinnskattebergs hembygdsgård, i den före detta arbetarlängan till bruket, påbyggdes en samlingslokal år 1908. Brukspatron Ernst Heijkensköld upplät samlingslokalen till friförsamlingens möten. Det uppfördes också nya byggnader, som ofta smälte väl in i landskapsbilden. Ett exempel är missionshuset i Hultebo från sent 1800-tal samt baptistkapellet i Bråten från 1885.

Under modernismen, 1930–1970, kom de kyrkliga idealen att utvecklas och delvis förändras, både för kyrkans och frikyrkorörelsens byggnader. Arkitekturen frångick det klassiska formspråket och fick ett modernistiskt uttryck men var fortfarande ambitiös och påkostad. I kommunen finns två kapell från modernismen, Riddarhyttans kapell från 1942 och Missionshuset i Skinnskatteberg tätort från 1960-talet.

Riddarhyttans kapell har en stram, modernistisk arkitektur med vitmålad fasad, flackt tak och fönsterband med inslag av runda fönster. Skinnskattebergs missionshus har stram fasad i mexitegel med brunmålade träpartier, brant pulpettak och fönsterband vid takfoten. Båda byggnaderna används idag som allaktivitetshus.

Riddarhyttans kapell uppfört 1942. Byggnaden har idag stående, vitmålad fasadpanel, flackt tak och fönsterband samt runda fönster. Foto: Vlm-skiehw-0640.

Allaktivitetshuset Sture uppfördes som missionskyrka på 1970-talet. Byggnaden är byggd i suterräng, har fasad i ljust mexitegel och bruna detaljer. Taket är ett brant pulpettak. Foto: Vlm-skiat-0278.

4.6 Tätorter

Två tätorter växer fram i kommunen på 1900-talet: Skinnskatteberg och Riddarhyttan. Anledningen till att just dessa orter växte har med den framgångsrika järnhanteringen och träindustrin att göra. I Riddarhyttan genom Riddarhyttebolaget och i Skinnskatteberg genom sågverket och AB Statens Skogsindustriers boardfabrik. Industriernas expansion medförde en kraftig befolkningstillväxt och ett ökat behov av bostäder.

Skinnskattebergs tätort

Fram till sekelskiftet 1900 bestod Skinnskattebergs tätort, utöver kyrkbyn och bruket, till stora delar av åkermark och enstaka hus och gårdar. Ett fåtal byggnader från dessa gårdar finns bevarade idag, exempelvis delar av gården Aspebo i södra delen av nuvarande Masbo. Den tidigare jordbruksprägeln kom att blandas upp av en mer stadsliknande villabebyggelse i Skinnskatteberg.

En viktig drivkraft i utvecklingen av Skinnskattebergs tätort var järnvägen och järnvägsstationen samt ett ångdrivet sågverk som anlades år 1911. Samhället växte då järnvägen drogs genom Skinnskatteberg och järnvägsstationen byggdes 1900. Mellan åren 1935 och 1956 tredubblades befolkningen i Skinnskattebergs samhälle, från cirka 700 till 2 000 invånare. AB Statens Skogsindustriers, ASSI, anläggning med tillverkning av wallboard började byggas 1948 i Skinnskatteberg och invigdes 1950. Wallboard var en produkt som kom att revolutionera byggmarknaden och i slutet av 1950-talet blev boardfabriken Europas största fabrik för tillverkning av hårdboard. Anläggningen, i folkmun kallad ”boarden” placerades centralt i samhället.

Verksamheten bidrog starkt till den kraftiga befolkningsökningen i Skinnskattebergs samhälle under välfärdssamhällets uppbyggnadsår och sysselsatte cirka en tredjedel av kommunens yrkesverksamma befolkning. En betydande del av arbetskraften kom från andra länder, i synnerhet från Finland. Arbetstillfällena inom träindustrin var således goda. Det var mest män som arbetade inom träindustrin. Där förekom även kvinnor men generellt var sysselsättningen för kvinnor låg fram till 1970-talet. Därefter ökade antalet kvinnor på boardfabriken.

Under 1950-talet genomfördes den stora kommunsammanslagningen. De tre kommunerna Hed, Gunnilbo och Skinnskatteberg gick samman till en enhet, Skinnskattebergs kommun. Bildandet av storkommuner 1952 genomdrevs av regeringen för att de lättare skulle kunna driva sitt reformarbete. Sammanslagningarna skulle rationalisera administrationen, men också skapa befolkningsunderlag för den sociala service som kommunerna skulle erbjuda. Skinnskattebergs nya roll som centralort i storkommunen tillsammans med befolkningsökningen innebar ett kraftigt ökat behov av service och omsorg på 1950- och 1960-talen. Kommunen tog ansvar för utvecklingen och samhället tog form.

Samhällsupprustningen med centrumförnyelse innebar att mycket av den äldre bebyggelsen revs. Det nya kommunhuset uppfördes 1949 på mark mellan kyrkan och herrgården. Kommunhuset ritades av arkitekt Charles Nilsson på Greps arkitektkontor. Byggnaden rymde även samhällsfunktioner som apotek, tandklinik och bibliotek. En förtätning av centrum med affärer och service skedde successivt på 1960- och 1970-talet i området kring järnvägsstationen och Centralvägen. Kring torget gavs bebyggelsen en mer stadsliknande karaktär såsom flerbostadshus med butiker i bottenplan.

Skinnskattebergs kommunhus från 1949. Byggnaden är uppförd med gul tegelfasad och har ett modernistiskt formspråk. Foto: Vlm-skiat-0063.

Strax norr om tätorten började ett småindustriområde att bebyggas i slutet av 1960-talet. Företaget Systemair, som inledningsvis hette Kanalfläkt, grundades i Skinnskatteberg och startade sin verksamhet 1974. Produktidén var den runda kanalfläkten som innebar enklare installationer. Systemair har idag verksamhet i hela världen, med fortsatt huvudkontor i Långviken i Skinnskattebergs tätort. Efter att boardfabriken lades ned på 1980-talet blev Systemair den nya stora arbetsgivaren på orten. Omkring 400 personer är anställda på huvudkontoret och produktionen i Skinnskatteberg.

Betydande är även Skinnskattebergs sågverk som drivs inom sågverkskoncernen Setra, beläget direkt norr om järnvägsstationen. Virket kommer både från privata skogsägare och Sveaskogs stora skogsmarker i landet. Sågverket har 70-tal personer anställda och levererar furuvirke till Sverige men har även hög export till bland annat Nordafrika och England.

Riddarhyttans tätort

Riddarhyttans tätort är ett brukssamhälle med gamla anor, men växte från 1930-talet fram som ett modernt brukssamhälle. Gruvbolaget Riddarhytte AB var den dominerande arbetsgivaren och företaget hade god lönsamhet under 1900-talet. En anledning till framgången var en ökad efterfrågan på malm i samband med andra världskriget. Samhället växte fram kring Lienshyttans masugn, den plats där bergsbruket historiskt varit koncentrerat och ännu var fram till 1900-talets mitt. Högkonjunkturen för bolaget kom i mitten av 1930-talet och innebar ett uppsving för hela samhället. Nyanställningar av gruvarbetare skedde i slutet av 1930-talet.

Riddarhytte AB hade sin storhetstid på 1940-talet, både avseende gruvhantering och antalet anställda. Ett stort antal arbetarbostäder uppfördes, vilket medförde utveckling av tätorten. Den ökade befolkningen bidrog till att affärer och verksamheter etablerades i Riddarhyttan. Mellan 1940–1965 uppfördes kapell, Folkets Hus, bruksmäss, skola, idrottsplats och flertalet butiker. Längs Centralvägen kan man fortfarande skönja resterna av byggnader med centrumfunktion, till exempel genom större skyltfönster på bottenplan. Strax nordost om Riddarhyttan anlades en ångsåg vid slutet av 1800-talet. Denna var i drift fram till 1979 och gav också upphov till uppförande av arbetarbostäder.

Gruvdriften moderniserades under 1940–1950-talen, men verksamheten tvingades ändå läggas ned på grund av att marknaden försämrades. Sedan 1980-talet, efter att den sista gruvverksamheten i Bäckegruvan lagts ned, är Riddarhyttan främst en bostads- och serviceort. I samhället finns idag ett aktivt kultur- och fritidsliv med bland annat skidbacke, camping samt teater- och kursverksamhet. Flertalet av industrimiljöerna utgör besöksmål inom Ekomuseum Bergslagen.

Tätorternas bebyggelsestrukturer och byggnadstyper

Den moderna bebyggelsen i Skinnskattebergs tätort spänner över hela 1900-talet och uppvisar stor variation av såväl byggnadstyper som arkitektoniska uttryck. Här finns allt från små egnahemsvillor till storskaliga hyreshus och moderna servicebyggnader. Arkitektoniskt har tidens rådande ideal följts utan större anpassning. Sågverksområdet och det före detta boardfabriksområdet har successivt blivit ett mer renodlat industriområde.

Fram till mitten av 1970-talet var industribebyggelsen blandad med bostäder, äldre gårdar, hotell med mera. Den industriella expansionen har krävt utökade markområden vilket resulterat i att näst intill all icke industriell bebyggelse försvunnit. Behovet av de tidiga barackerna och ungkarlshotellet, vilka låg inom industriområdets gräns, kvarstod inte längre då satsningarna på nya bostäder genomfördes. De flesta byggnaderna från boardfabrikens tid revs år 2006.

Bostadsbebyggelsen i Skinnskattebergs samhälle är präglad av tidsbundet och geografiskt avgränsade områden med relativt väl sammanhållen arkitektur. Perioder av ökad exploatering följer industrins expansion vilken i sin tur följer samhällsutvecklingen i Sverige i stort. De nya bostadsområdena är oftast tydligt avgränsade medan exempelvis bruksområdet och centrumbebyggelsen har kompletterats och förnyats under en längre period. ASSI var inte bara en betydelsefull arbetsgivare i Skinnskatteberg, utan var också tidigt involverad i tätortens utveckling. ASSI engagerade sig i sociala satsningar för att säkra arbetskraften.

Det var brist på bostäder till arbetarna under de första åren efter boardfabrikens tillkomst och ett flertal nya flerbostadsområden tillkom. Klockarberget var det första i Skinnskattebergs tätort och uppfördes gemensamt av ASSI och kommunen. De byggnadstyper som förekommer är exempelvis småskalig bebyggelse i form av tämligen enkelt utformade trävillor i ett plan från 1940-talet samt större tvåplansvillor från perioden 1910–1930.

Prästgårdsgärdet är det mest enhetliga bostadsområdet i samhället och är starkt präglat av 1950-talets tegelarkitektur. Flera av villorna kommer från ASSI:s trähusfabrik i Horndal. Mellan 1970–1980 anlades de senast tillkomna bostadsområdena, Masbo och Vätterskoga. Vanligt förekommande villatyper är enplansvillor med flacka sadeltak och tvåplansvillor med plant tak och suterrängvåning. Mycket av bebyggelsen ger intryck av att bestå av par- eller radhus då byggnaderna ligger tätt. Vanliga fasad-material är tegel i rött, gult eller mexitegel.

Radhus i Sotvreten från 1950-talet. Byggnaderna har branta sadeltak täckta med lertegel och murade skorstenar täckta med röd plåt. Fasaderna är putsade i en ljus kulör. Foto: Vlm-skiehw-0839.

Exempel på enplansvilla från slutet av 1950-talet på Prästgårdsgärdet. Byggnaden har fasadei gult tegel, tegeltäckt sadeltak och en upphöjd entré som nås via en trappa. Trädgården omges av ett smidesstaket och buskar. Foto: Vlm-skiat-0226.

Radhus i Vätterskoga uppförda på 1970-talet. Byggnaderna har platta tak och fasader i gult tegel.
Foto: Vlm-skiat-1602.

Innan Riddarhyttans expanderade till en tätort bestod området av bruksbebyggelsen vid Lienshyttan, som är belägen väster om dagens T-korsning. Från 1930-talet expanderar samhället kraftigt och ett modernt samhälle växer fram öster samt norr om korsningen. År 1937 är Egnahemsrörelsen i Riddarhyttan i gång och de första två villorna i området tillkommer. Därefter uppförs 75 egnahem. Riddarhyttebolaget byggde några flerbostadshus med sammanlagt ett 30-tal lägenheter och några villor för tjänstemän.

Bostadsområdena är mestadels uppförd i den anspråkslösa folkhemsarkitekturen som präglar 1940-talet. Byggnadskropparna är små, taken är sadeltak med lertegelpannor och fasaderna har vanligen stående träpanel målade i ljusa kulörer. Husen är symmetriskt placerade utefter huvudgator. Det förekommer både enfamiljshus och mindre flerfamiljshus om två till fyra lägenheter. De flesta husen har genomgått renoveringar och utbytta fönster och nya fasad- och takbeklädnader är vanliga.

Bostadshus byggt för två familjer 1942 i Riddarhyttan. Foto: Vlm-skiat-1312.

Flerfamiljslänga i Riddarhyttan uppförd på 1940-talet. Byggnaden har ljusgul fasadputs och flertalet entréer med smidesräcken. Foto: Vlm-skiat-1329.

4.7 Undervisning och skola

Före 1800-talets mitt fanns ingen skolplikt i Sverige. Skolor fanns i viss mån ändå redan under medeltiden i kyrkans och klostrens regi. Det fanns inget regelverk som styrde vad barnen skulle lära sig, därför varierade undervisningens innehåll från ort till ort. Det var främst barn i de högre samhällsklasserna som fick undervisning före 1800-talet. Flera av bruken hade egna skolor och i slutet av 1700-talet fick Skinnskattebergs socken sin första barnskola. Det var brukspatron Wilhelm Hisinger, ägaren av Skinnskattebergs bruk, som tog initiativet genom en donation 1778.

Vid Riddarhyttan fanns en skolstuga i en av den gamla herrgårdens flygelbyggnader. Från 1723 var det lagstadgat att barn skulle få undervisning i hemmen där skolor saknades. Genom husförhör, där kyrkan kontrollerade barns kunskaper, vet man att flera barn kunde läsa under 1700-talet. År 1842 blev det obligatoriskt för alla barn att gå i skolan genom den så kallade folkskolereformen. Den innebar att barn skulle få tillgång till skolundervisning med kompetenta lärare och ordentliga skolhus. Innan regelrätta skolbyggnader uppfördes kunde andra byggnadstyper användas för ändamålet, såsom klockarbostäder eller fattighus.

Den från början enhetliga folkskolan kom att från 1858 delas upp i en tvåårig småskola och en fyraårig folkskola. Vid slutet av 1800-talet fanns omkring tio småskolor och folkskolor i kommunen. Skinnskatteberg socken var till ytan länets största och det var en utmaning att få skolvägarna så korta som möjligt.

Vid 1900-talets början uppfördes särskilda småskolehus. I folkskolan skulle alla barn undervisas i läsning, räkning och kristen tro. Reformen innebar att alla socknar skulle anställa en utbildad lärare och bygga minst ett skolhus inom fem år. På flera håll tog det betydligt längre tid att uppföra nya skolhus. Det var även svårt att få föräldrarna att skicka sina barn till skolorna, eftersom många barn behövdes i arbetet hemma på gårdarna. Barnen på landsbygden hade svårt att ta sig in till kyrkbyn och därför bildades skoldistrikt, så kallade skolrotar, med gemensamma lärarinnor som undervisade på flera mindre byskolor.

Läraryrken var ett av de första yrken kvinnor fick inneha. Det var ett yrke med hög status. Könsskillnaderna gjorde sig trots allt tydliga och manliga lärare var högre i rang. Kvinnor ansågs mer lämpligare för de yngre barnen i småskolan medan männen arbetade i folkskolan där de äldre barnen gick. Männens lärarbostäder var också större än kvinnornas, då lärarinnan förväntades leva ensam. Under 1900-talets första årtionden överfördes ansvaret för skolundervisningen från kyrkan och staten till kommunen.

Vid 1900-talets första hälft växte befolkningen snabbt, särskilt i industriorterna Skinnskatteberg och Riddarhyttan. Under 1950-talet genomfördes en landsomfattande reform som innebar att många små kommuner slogs ihop till större enheter. De stora barnkullarna ledde till behov av större skolor och på 1950-talet uppfördes Centralskolan i Skinnskattebergs tätort samt Riddarhyttans skola 1963. När skolorna stod färdiga lades många av de tidigare byskolorna ned.

Från och med 1962 ersattes 1800-talets folkskola med grundskolan, vilket innebar nioårig obligatorisk skolgång. Genom att alla elever gick i samma skola i nio år och fick samma bildningsbas skulle klyftorna mellan teoretiska och praktiska linjer minska. Skolan skulle bli ett redskap i skapandet av det jämställda samhället. Skinnskattebergs folkhögskola startade 1960. Frågan om att starta en ny folkhögskola i länet väcktes redan 1948. Många orter ville ha den nya folkhögskolan, men valet föll 1953 på Skinnskattebergs tätort. Folkhögskolan kom att bli en samlingsplats för olika organisationer i länet. Skolundervisningen var inriktad på kultur och i synnerhet konst. Från 1980-talet fanns också en finsk allmän linje, med anledning av det stora antalet finländare på orten. År 2008 gick folkhögskolan över till Bergslagens folkhögskola och 2010 placerades verksamheten i Norberg. Idag används anläggningen till bland annat konferenser.

Innan daghem och småskolor inrättades var kvinnan knuten till hemmet. Statliga stöd för daghem infördes 1943 och daghem och småskolor blev en förutsättning för att frigöra tid för kvinnor att komma ut ur hemmen. Ett fenomen som hade sina rötter i det sena 1800-talet var barnkolonierna. Ur ett kvinnohistoriskt perspektiv var upprättandet av barnkolonier om somrarna en viktig avlastning. Dessa var tilltänkta för stadsbarn som var i behov av att komma ut på landet och få frisk luft om sommaren, på grund av fattigdom eller hälsotillstånd. Senare kom syftet att vara miljöombyte och rekreation för barnen som var skollediga medan föräldrarna arbetade, och koloniverksamheten kallades då ”skolkolonier”. Barnkolonierna skulle gärna placeras i naturnära och lugna platser.

De stora barnkullarna på 1940-talet gjorde att efterfrågan på barnkolonier ute i landet ökade ett tiotal år senare. Kommuner eller föreningar i städerna hyrde in sig i gårdar på landsbygden där barnkolonier hölls om sommaren. Barnkolonier som fanns i kommunen var bland annat Köpings barnkoloni i Hultebo, Arboga barnkoloni på Kronön, Stockholm barnkoloni i Stjärnvik och Västerås barnkoloni på gården Lugnet i Bysala.

Två av kommunens herrgårdsanläggningar, Karmansbo herrgård och Skinnskattebergs herrgård, nyttjades för utbildningsverksamhet från och med 1940-talet. I mitten av 1940-talet började staten utbilda skogsmästare i Skinnskatteberg. Skogsmästarskolan inrymdes i Skinnskattebergs herrgård. Skolan ansågs ha ett idealiskt läge nära stora skogsområden och i närheten av den snabbt växande träindustrin på orten. Skogsmästarskolan drivs än idag av Sveriges lantbruksuniversitet (SLU) med utbildning, forskning och uppdragsverksamhet som huvudsakliga verksamhetsområden.

På 1950-talet blev det vanligt att företag förvärvade semesterhem för arbetare. År 1950 förvärvar Köpings Mekaniska Verkstad, en del av Volvokoncernen, Karmansbo herrgård med tillhörande byggnader. Kort därefter startades kursverksamhet med utbildning för anställda, Volvoskolan. Läsåret 1967–1968 blev det sista. Det arrangerades även älgjakt varje höst för företagets ledning och gäster i Karmansbo.

Skolväsendets bebyggelsestrukturer och byggnadstyper

De första skolhusen som byggdes utformades enkelt med skolsal i en del av huset och lärarbostad i den andra. Ett par årtionden efter folkskolereformen 1842 kom de första kraven på hur skolorna skulle se ut och vad de skulle innehålla och att skolor kunde uppföras efter typritningar. Karaktäristiskt för de tidiga skolorna är stora fönster, som krävdes för bra ljusinsläpp i lärosalarna, samt hög takhöjd för att uppfylla hygieniska krav med god luft och minskad smittspridning mellan elever.

I dessa typritade skolhus var lärarbostaden inrymd på övervåningen och det fanns trädgård och ekonomibyggnader i anslutning till skolhusen. Ett tydligt exempel på detta är skolhuset i Harnäs. Det finns även bevarade skolbyggnader från 1800-talets slut i Svansbo, Hed och Gunnilbo. Idag används skolhusen vanligen som bostadshus eller samlingslokaler. Heds gamla skola är idag hembygdsgård med skolmuseum.

Barnkolonierna inrymdes ofta i befintliga miljöer på landsbygden. Det kunde tillkomma sidobyggnader som sovsalar, snickarbodar eller matsalar. I Stjärnvik ligger den tidigare barnkolonin Bricken, driven av stiftelsen Birkagården i Stockholm. På gården uppfördes flertalet byggnader för syftet. Barnkolonin var verksam åren 1938–1968. Köpings barnkoloni i Hultebo inrymdes i det som tidigare var gruvfogdens bostad.

Före detta folkskola uppförd 1865 vid Heds kyrka. Den timrade byggnaden har en fasad av rödmålad locklistpanel och vitmålade korspostfönster i en tät och regelbunden sättning. Foto: Vlm-skisb-0073.

Till skillnad från byskolorna är modernismens skolor i regel ritade av utbildade arkitekter. Centralskolan i Skinnskattebergs tätort byggdes i etapper åren 1955–1957 och invigdes 1958. För ritningarna svarade arkitekten Paulli Harder i Västerås, som ritat många skolbyggnader, kommunala hus och bostadshus runt om i länet. Byggnaden uppfördes i gult fasadtegel. Riddarhyttans skola byggdes 1963 och fick en modernistisk framtoning, med rött fasadtegel, koppardetaljer och funktionalistisk fönstersättning.

Skinnskattebergs folkhögskola invigdes 1960. Skolanläggningens arkitektur är ett resultat av en arkitekttävling som utlystes 1955. Det vinnande förslaget inlämnades av arkitekterna Jan Ericson, Torgny Gynnerstedt och Bengt Ågren på EGÅ Arkitektkontor i Stockholm. Folkhögskolan fick ett naturskönt läge på sluttningen ned mot sjön Nedre Vättern i samhällets södra utkant. Anläggningen invigdes 1960 och omfattade skolbyggnader, elevbostäder, lärarbostäder och rektorsbostad. Arkitekturen var återhållsam, då en allt för extrem arkitektur inte ansågs passande till omgivningen.

Centralskolan i Skinnskatteberg, uppförd i etapper mellan åren 1955–1957. Byggnaden har en stram arkitektur med gult fasadtegel och symmetrisk fönstersättning. Foto: Vlm-skiehw-0719.

Skinnskattebergs folkhögskola byggd 1963. Arkitekturen är modernistisk med fasadmaterial som mexitegel och en asymmetriskt utformad byggnadskropp. Foto: Vlm-skiat-1632.

4.8 Läger och förläggningar under andra världskriget

Under andra världskriget flydde tusentals människor från kriget i Europa till det neutrala Sverige. I Västmanland bedrevs flera särskilda läger för både militära och civila flyktingar. I Skinnskattebergs kommun har militärer, poliser och flyktingar inhysts i speciella anläggningar. Inte sällan innebar detta hårt arbete för flyktingarna som sedan utlämnades till sina ursprungsländer. Detta är en ofta dold men viktig del av kommunens historia.

Baggå herrgård har använts till flertalet läger och förläggningar. Inledningsvis bodde tyska, norska, holländska, polska och tjeckiska flyktingar på herrgården. Arbetsföra flyktingar fick arbeta i skogen med kolvedhuggning samt väg- och dikningsarbeten. År 1942 anlades Sveriges första ryssläger på Baggå herrgård. Det var ett homogent sovjetiskt arbetsläger och 1942 fanns omkring ett 80-tal sovjetiska soldater på förläggningen. Förutom själva herrgården användes den gamla flygeln som kallades Ångbåten och senare två baracker vilka placerades nordväst om huvudbyggnaden. Soldaterna medgavs permission för besök i staden och långpromenader. Läkarbesök medgavs efter speciell tillåtelse från en förman. Området fridlystes och innanför gränsen fick inte allmänheten röra sig.

I lägren arbetade kvinnor från bygden i köken. Kvinnorna umgicks med ryssarna genom fritidsaktiveter som dans och teater. Efter att soldaterna utlämnades 1944 blev herrgården åter förläggning för flyktingar från arbetsläger, nu för tyska medborgare och judar. Därefter drevs ett baltiskt läger. Flyktingverksamheten avslutades 1946, men återupptogs under en period i samband med flyktingvågen 2015.

År 1944 etablerades det i snabb takt ytterligare läger i Västmanland. Ett andra rysläger i Skinnskattebergs kommun var Krampens barackförläggning. Som mest fanns här 300 sovjetryssar som flytt till Sverige från Röda armén. Krampens järnvägsstation var av stor vikt för placeringen av förläggningen, liksom det isolerade läget med tillgång till skogsmark för arbete. Lägret bestod av manskapsbaracker, gemensamhetslokaler och två jordkällare som kallades för rysskällarna. En av barackerna användes som Folkets Hus och var under en period under krigets slut läger för ungerska och rumänska judinnor som hade överlevt tyska koncentrationsläger. Idag finns inga byggnader kvar, men spår av grunder och en källare finns samt en minnessten som står kvar. Ytterligare ett rysläger fanns i byggnaden som idag är Uddens pensionat. I samband med kriget till följd av Jugoslaviens upplösning på 1990-talet användes det åter till flyktingförläggning. Idag är Uddens pensionat privatägt.

Under andra världskriget fanns det även ett träningsläger för norska flyktingar i Färna. Lägerinvånarna var en del av de så kallade ”polititroppene” som bestod av 17 000 norrmän. De var fördelade på ett 20-tal läger och baser runt om i Sverige. I Färna uppfördes cirka 30 baracker med bland annat gymnastiksal, sjukstuga, stall, matsal, bageri och ammunitionsförråd. Som mest fanns 1 100 norrmän i lägret som gavs militär träning med syftet att kunna återvända till Norge och fortsätta kampen mot den tyska ockupationen. Efter krigets slut tjänstgjorde lägret en kort tid som rehabiliteringsläger för judar från hela Europa innan all verksamhet upphörde och barackerna monterades ned. Under kriget bodde det även finska krigsflyktingar i ett litet torp i Baggbron samt i baracker i Gethammar. Ett fåtal av barackerna står kvar än idag.

Baggå herrgårds huvudbyggnad från 1862. Byggnaden är uppförd i två våningar med frontespis och gulputsad fasad med vitputsade detaljer. Foto: Vlm-skicm-1401.

4.9 Kultur, folkrörelse- och fritidsmiljöer

Skinnskatteberg kommun har ett rikt föreningsliv med engagemang inom kultur och fritid. En viktig drivkraft bakom många kultur- och fritidsmiljöer är arbetarrörelsen. Arbetarrörelsen började ta form i slutet av 1800-talet. Arbetsdagarna var långa och arbetsförhållandena var i många fall dåliga med ytterst lite ledighet. Arbetarklassen började därför organisera sig och markera sina rättigheter. Byggandet av Folkets Park och Folkets Hus kom i gång mot slutet av 1890-talet. Folkets Hus uppfördes i större utsträckning än parkerna. Byggnaderna inrymde ofta bibliotek, biosalong och samlingslokaler för dans eller möten. Parkerna anlades först, då de krävde mindre resurser än Folkets Hus. Föreningarna köpte eller arrenderade en bit mark och uppförde dansbana, serveringsstånd och en scen.

Byggandet av parkerna var som intensivast mellan åren 1905–1910 och på 1920-talet hade alla kommuner i Västmanland län öppnat minst en Folkets Park. Lokala föreningar tog inledningsvis initiativ till att skapa platser för politiska och fackliga möten, men senare även för nöjen och umgänge. Tanken var att parkerna skulle vara en plats som var öppen för alla. Det blev en plats dit människor kom för att dansa, lyssna på musik, se på uppträdanden och fira.

1950-talet blev parkernas största årtionde när det kom till nöjesverksamhet. Den successiva utvecklingen med det breda utbudet och stor publik suddade med tiden ut den tidigare så viktiga bakgrunden och kopplingen till arbetarrörelsen. Till slut tog musikfestivaler och stadsfestivaler över nöjeslivet som tidigare varit parkernas givna centrum. Detta resulterade i att många folkparker idag står övergivna eller i flera fall har rivits.

En del av arbetarrörelsen i Skinnskattebergs kommun var Finska Föreningen. Skinnskatteberg har en mycket stark finsk förening vilket är ett direkt resultat av arbetskraftsinvandringen till boardfabriken och sågen. Föreningen startades 1965 och anordnade från början danser på Folkets Park, men har också varit mycket aktiv i idrottslivet. År 1975 skänkte ASSI en lokal till Finska Föreningen som de fortfarande nyttjar. Det var den gamla tvättinrättningen, ett trähus som ligger mellan kommunhuset och Hedströmmen, som tidigare även varit bastu.

En annan rörelse som utvecklades vid sidan om arbetarrörelsen var nykterhetsrörelsen. Dessa två kom i klar motsättning till varandra. Orsaken var nykterhetsrörelsens syn på alkoholfrågan som ett centralt samhällsproblem. Efterhand ändrades nykterhetsrörelsens inställning i takt med att allt fler arbetare gick in i rörelsen. Samtidigt förändrades arbetarrörelsens inställning till nykterhet. Den kom att betraktas som positivt och befrämjande för arbetarnas politiska verksamhet. Ett nyktert samhälle blev alltså ett gemensamt mål som både nykterhetsrörelsen, arbetarrörelsen och även frikyrkorörelsen kunde enas om. Rörelserna samarbetade genom att bilda lokala kommittéer för att få inflytande i samhället.

Vid sidan om nykterhetsrörelsen, arbetarrörelsen och frikyrkorörelsen etablerades hembygdsrörelsen i början av 1900-talet. Det var en tid då samhället kraftigt förändrades i snabb takt och intresset för att bevara den folkliga kulturen växte sig

stort. Fornminnesföreningar fanns sedan tidigare, vilka fokuserade på samlande av historiska föremål och vurmade för fornminnen. Dessa började nu ta sig nya uttryck. Intresset väcktes för att samla och bevara det folkliga kulturarvet. En kärnverksamhet inom hembygdsrörelsen var att etablera hembygdsgårdar. Dessa bildades ofta genom att ålderdomliga byggnader av lokal karaktär flyttades till en och samma plats. Byggnaderna fylldes med äldre föremål. Syftet utöver att bevara lokala byggnadstraditioner och föremål var även att skapa en mötesplats där folk kunde uppleva bygdens historia och lära sig av den för att ta den med sig in i framtiden som förebild. Det var således en folklig rörelse med ambitioner att skapa gemenskap och väcka intresse för lokalhistoria. Vanliga fokusområden var hemslöjd och hantverk, folkmusik, folkdans samt gamla seder och bruk.

Till skillnad från många av de andra samtida rörelserna har hembygdsrörelsen lyckats bestå över tid och utvecklat sin verksamhet. Det är än idag en av landets största folkrörelser. I Skinnskattebergs kommun finns fyra aktiva hembygdsföreningar som är knutna till Västmanlands Hembygdsförbund och Fornminnesförening; Färna hembygdsförening, Hembygdsföreningen Karmansbo Bruksmiljö, Riddarhyttans Hembygds- och Intresseförening samt Skinnskattebergs Hembygdsförening. Därutöver finns även en förening i Gunnilbo samt en hembygdsgård i Bysala. Föreningarna arrangerar regelbundet evenemang såsom midsommar- och nationaldagsfiranden. Hembygdsförbundet och Västmanland läns museum ger ut en årsbok vartannat år samt en tidning varje år.

Idrott har varit och är en viktig del av Skinnskattebergsbornas fritid och idrottsrörelsens utveckling utgör en viktig del av landets 1900-talshistoria. De idrottsmiljöer som vuxit fram under perioden förmedlar idrottens historia och utveckling fram till idag.

Idrottens genombrott som folkrörelse kom runt sekelskiftet 1900 i de urbaniserade områdena där ”fritid” och ”friluftsliv” blev nya begrepp. Det var först nu som rörelsen fick riktig grogrund. Från och med 1930-talet växte ambitionerna allt starkare gällande skapandet av ett samhälle som byggde på välstånd, sundhet och bättre bostadsvillkor. Som en del i sundhetstanken fanns idrottsutövningen, som till stor del var organiserad i föreningar. Under efterkrigstiden blev det en del av samhällsplaneringen att integrera idrottsplatser i samhällena efter att man alltmer insett idrottens sociala betydelse. Medel öronmärktes då för anläggningsbyggen och för ekonomisk hjälp till klubbarna.

Från 1950-talets mitt ökade tillkomsten av olika lokaler för fritids-, idrotts- och föreningsliv runt om i länet. I ett första skede uppfördes ett stort antal anläggningar för utomhusidrott, senare byggdes i flera städer idrottshallar och badhus. Till detta kom även klubbhus och samlingslokaler för olika föreningar. Idrottsrörelsen har även haft stor betydelsen för integrationen av de nyinflyttade vid arbetskraftsinvandringen i kommunen. Den kommunala fritidsnämnden samt ASSI gav bidrag till verksamheterna. Populära sporter har varit brottning, fotboll och bandy samt boboll som är en stor sport i Finland. År 1934 bildandes föreningen Skinnskattebergs Gymnastik- och Brottarklubb och brottningen kom att ligga på en hög nivå fram till 1980-talet. Idag finns flera idrottsanläggningar och föreningar i kommunen som ägnar sig åt allt från fotboll och bowling till orientering och judo.

År 1938 lagstiftades rätten till två veckors semester. Detta ledde till en kraftig ökning av fritidshusbebyggelsen i landet. Inledningsvis var exploateringen jämförelsevis blygsam i kommunen. Ett fåtal tidiga fritidshusområden från 1930- och 1940-talet återfinns i kommunen, exempelvis i Svansbo, men de flesta är uppförda först mellan 1960–1970-talet. En förklaring till detta kan vara det långa avståndet till större städer. Men efter bilismens utbredning och lagstiftning om fyra semesterveckor ökar exploateringen ordentligt. Ett stort antal fritidshusområden växer fram. Kommunen har många attraktiva områden för fritidshusbebyggelse tack vare det böljande landskapet och ett stort antal vattendrag.

I huvudsak var det bönder som sålde eller arrenderade ut mark som binäring. Detta fenomen ökade i samband med lantbrukets lågkonjunktur på 1970-talet. Marker styckades av till mindre tomter och friköptes så småningom av de boende. Även utomstående personer, föreningar eller företag köpte upp markområden för att stycka av och sälja, exempelvis Filip Eriksson i Kolsva och Stockholms Egnahemsförening.

Då fritidshusbebyggelsen ökade började byggnadsplaner antas för områden som skulle bebyggas. Max nio tomter fick styckas av utan att krav ställdes på avlopp, vatten och vägar. Områdena blev nu väl planerade med symmetriska tomter och placeringar av husen. Strandskyddslagen kom också att påverka hur områdena utvecklades. Den första lagen tillkom 1950, men gällde enbart vissa utpekade områden. Först 1975 gällde lagen generellt i hela landet.

Kultur, folkrörelse- och fritidsmiljöernas bebyggelsestrukturer och byggnadstyper

Kulturen och fritidens bebyggelse resulterar i olika byggnadstyper, vanligen insprängda i befintliga bebyggelseområden eller byggnader. Några specifikt framträdande byggnadstyper och strukturer som kan lyftas är folkrörelsernas lokaler, idrottsanläggningar och fritidshusbebyggelsen.

Folkets Park finns i tätorterna Riddarhyttan och Skinnskatteberg. Kommunens parker är uppförda relativt sent i tiden. Folkets Hus har också funnits i byarna, exempelvis i Hultebo och Tomasbo. Riddarhyttans park är yngst. Den invigdes 1921, men föreningen grundades redan 1912 och höll då till i Aronsberg. År 1931 uppfördes Folkets Hus i anslutning till parkanläggningen. Det finns teaterscen och dansbana, samtliga gulmålade med vita snickerier. Parken är idag privatägd. Skinnskattebergs Folkets Park anlades 1920 vid östra sidan av Övre Vätterns södra strand. Efter en brand 1971 återuppbyggdes parken. Parken har varit flitigt använd, bland annat har Brukets dag anordnats här en gång om året för anställda inom träindustrin. Den hade en framträdande roll som samlings- och mötesplats i den utdragna processen kring nedläggningen av boardfabriken på 1980-talet.

Utöver Folkets Hus och Folkets Park har det funnits andra nöjen för arbetare i kommunen, exempelvis anordnades ofta festligheter på brukshotellet i Skinnskattebergs tätort. Nykterhetsrörelsens lokaler kallas för ”loger”. I Gisslarbo, gömd i en glänta, byggdes logen Malma Spira år 1898. Byggnaden är idag förklarad som byggnadsminne. En loge fanns tidigare i Skinnskattebergs tätort, men är nu riven.

Inledningsvis fanns inga speciella lokaler för idrottsändamål. På tidigt 1900-tal fanns en fotbollsplan och en lokal vid bruket användes som brottarlokal. Tävlingar och träningar kunde genomföras i IOGT:s lokaler eller Folkets Park. År 1901 grundades Riddarhytte SK och vid 1900-talets mitt uppfördes klubbens idrottsplats Riddarvallen direkt öster om samhället.

Den äldsta kvarvarande idrottsplatsen i kommunen är Hedströmmen IP, vid Övre Vätterns västra strand. Den uppfördes på 1940-talet med läktare, domarbås, avbytarbänkar och huvudbyggnad. Senare anlades även en tennisplan på platsen. Miljön är väl bevarad och används idag av Skinnskattebergs SK. På 1970-talet anlades Masbo idrottsplats i samhällets södra del. Senast uppförda anläggningarna är bowlinghallen Lurbohallen från 2005 samt Systemairhallen som invigdes 2008.

Folkets Park i Riddarhyttan. På bilden syns dansbana med kupolformat tak samt scenbyggnad med överbyggda åskådarplatser. Byggnaderna har träfasader målade i gul kulör och pappklädda tak. Foto: Vlm-skiie-0005.

Läktare vid Hedströmmen IP från 1940-talet. Läktaren är byggd i en sluttning och har ett flackt plant tak som stöttas upp av blåmålade pelare i trä. Foto: Vlm-skiat-1161.

Fritidshusområdena i Skinnskattebergs kommun är vanligen renodlade fritidshusområden som ligger naturskönt, nära vattendragen och med tillgång till strövområden. Majoriteten av kommunens fritidshusområden är uppförda efter 1960, men områdenas bebyggelsestruktur och arkitektur skiljer sig åt beroende på när de byggdes.
De tidigaste fritidshusen, vanligen byggda innan 1950-talets slut, är små till volymen. Eftersom de byggdes på arrenderad mark, utan planläggning, är de organiskt och oregelbundet placerade i landskapet bland träd och stenar, ofta intill vatten. Byggnadsstilen har vanligen en nationalromantisk prägel inspirerad av 1800-talets torpställen, med rödmålade fasader, vita snickerier och spröjsade fönster. Exempel på ett renodlat äldre fritidshusområde från denna tid är Södra Solmyras sommarstugeområde.

Efter 1950-talet uppfördes större och planerade fritidshusområden. Stugorna var fortfarande små och enkla, uppförda i ett plan som gick snabbt att värma upp.
Allt eftersom byggdes större och mer komfortabla stugor. Utformningen är striktare, med byggnadsvolymer och tomter av samma storlek, längs med anlagda vägar.
Ett tidstypiskt fritidshusområde från den här tiden är Darsbohöjden nordost om Skinnskattebergs tätort. Byggnaderna har ofta återanvänt knuttimrade 1800-talstorp som stöpts om i 1960-talets färgsättningar samt dekorativt utformade fönsterfoder inspirerade från Dalarnas byggnadsbestånd. Möjligheten till pendling med bil och stadsbors längtan till naturen har också lett till att många före detta jordbruksbostäder idag används som sommarhus.

Exempel på fritidshus byggt efter 1950. Byggnaden har liggande brunmålad panel och blåmålade fönsterbågar, dörrar och farstu. Foto: Vlm-skiat-0946.

5. Inventerade områden i Gunnilbo och Heds socken

I detta kapitel redovisas de bebyggelseområden som inventerats inom Skinnskattebergs socken. Texterna består av områdesbeskrivningar med områdets övergripande karaktär, historik, samt presentation av områden samt exempel på byggnader som bedöms vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. Områdesbeskrivningarna följer alfabetisk ordning.

Den digitala byggnadskartan fungerar som ett komplement till kulturmiljöprogrammet. Där finns ytterligare information om särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

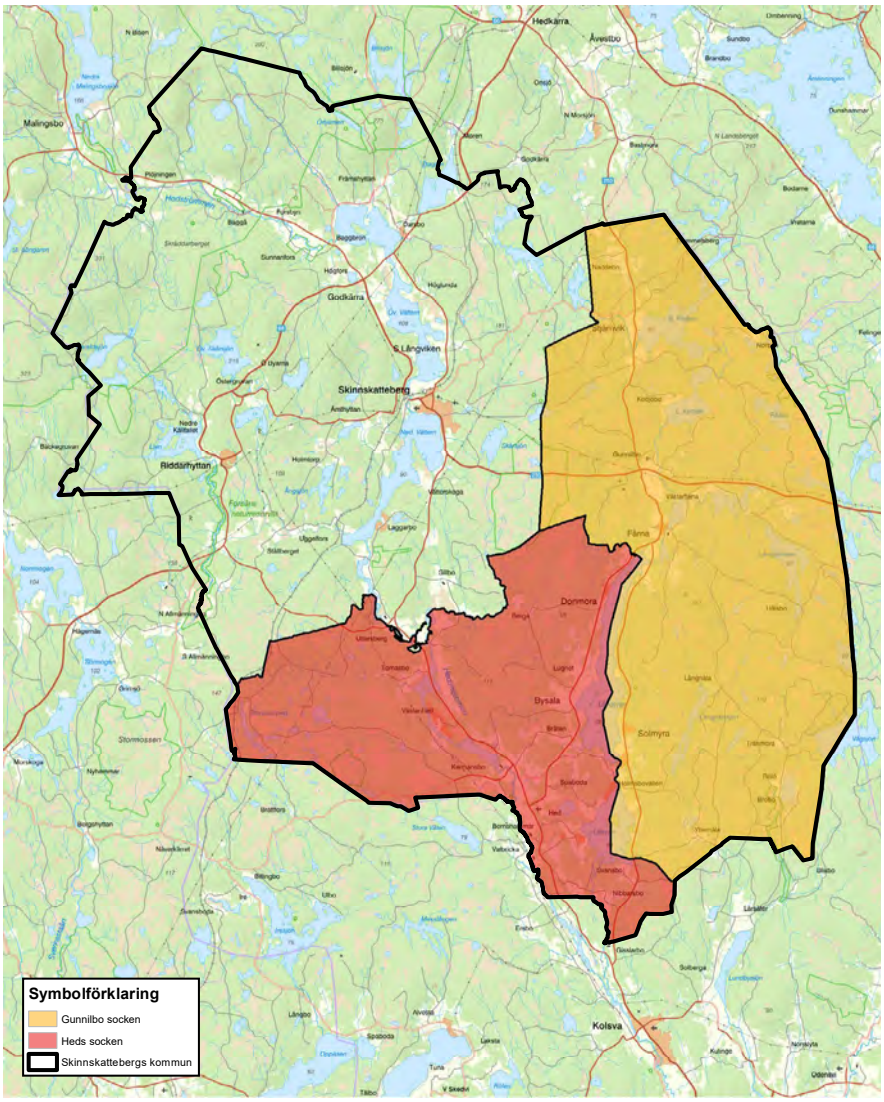

Karta över Skinnskattebergs kommun med Gunnilbo socken markerad med gult och Heds socken med rött.

5.1 Bockhammar och Stjärnvik

Området Bockhammar och Stjärnvik ligger i Skinnskattebergs kommuns östra del, mellan Fantebosjön och sjön Stora Kedjen. Bebyggelsen i området är spridd i flera mindre grupperingar med olika karaktär och historia. Området präglas av jordbruks- och bruksbebyggelse.

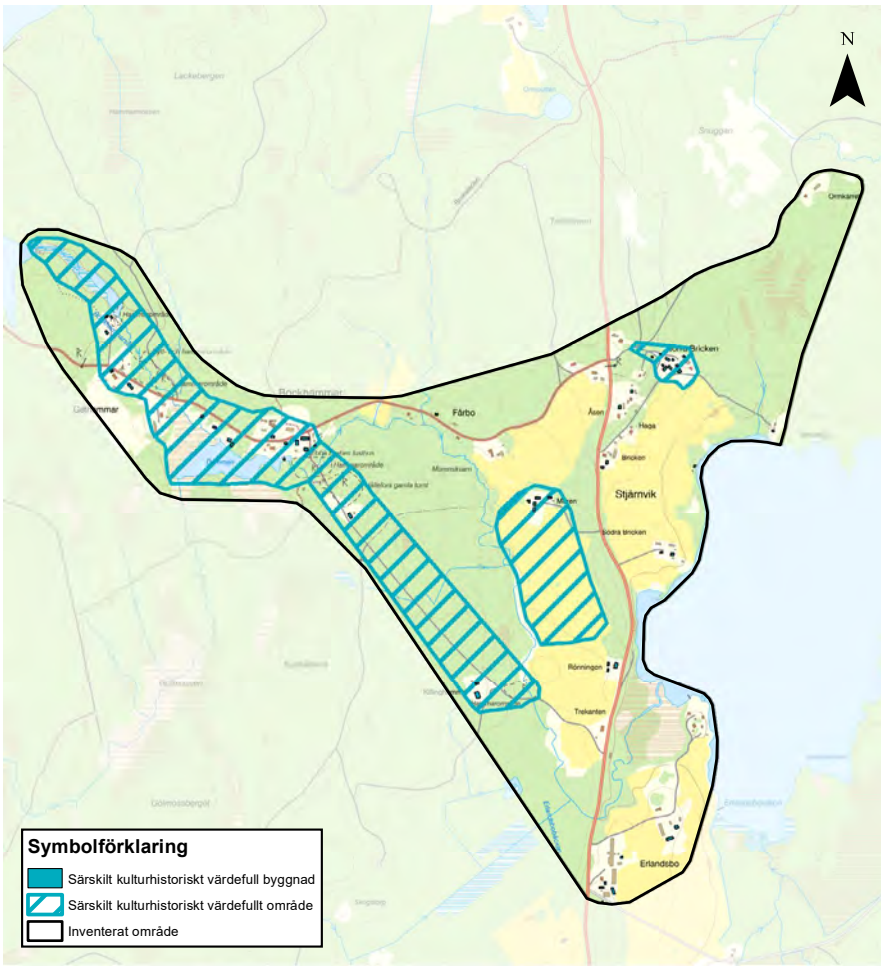

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Området Bockhammar och Stjärnvik ligger mellan Fantebosjön och sjön Stora Kedjen. Bockhammarsån rinner genom området från Fantebosjön. Landskapet består av skog, hytt- och hammarområden samt öppna odlingslandskap. I området finns byarna Bockhammar och Stjärnvik. Karaktären skiljer sig åt i områdets västra och östra delar, med lämningar efter bruksverksamhet i väster och jordbruksbebyggelse i öster. I de västra delarna av Bockhammar växer skogen tät och endast den slingrande

byvägen och hustomterna ger öppningar i landskapet. Enskilda fritidshus uppförda under 1950–1970-talen finns spridda i hela området.

I anslutning till Bockhammarsån finns lämningar efter bruksverksamheten vid Gethammar, Bockhammar och Klinghammar. Lämningarna består av slaggvarp, husgrunder, fördämningsvallar, hammarslagg och rester efter vattenrännor.
Byn Bockhammar är uppbyggd kring hammaren och bruket vid Bockhammarsån. Kvar finns förvaltarbostad, Ebba Brahes lusthus samt arbetarbostäder. Bebyggelsen är samlad längs vägen som går genom byn. Merparten av byggnaderna har en ålderdomlig prägel med timmerstomme och rödslammade fasader.

I området finns även inslag av små panelklädda fritidshus från 1950–1970-talen. Sydost om Bockhammar ligger en parstuga med rödmålade fasader i timmer som är uppförd under 1700-talet. I Gethammar ligger två rödmålade baracker som är kvar efter ett flyktingläger under andra världskriget.

Stjärnvik ligger i den östra delen av området i ett äldre jordbrukslandskap som sträcker sig ner mot sjön Stora Kedjen. Här finns flera välbevarade gårdar med bebyggelse från 1800-talet med timmerstomme och rödslammade fasader som genomgående karaktärsdrag. Bebyggelsen ligger i skogsbryn eller på impedimentmark i ett öppet jordbrukslandskap.

Gården Moren i områdets mitt är särskilt välbevarad med ett ålderdomligt uttryck. Gården utgörs av mangårdsbyggnaden med ett antal ekonomibyggnader. Ekonomibyggnaderna har tegeltäckta tak och rödmålade fasader. De är placerade i vinkel mot mangårdsbyggnaden och kring en öppen gårdsplan. Mangårdsbyggnaden är uppförd i två våningar med parstugeplanen och har en omsorgsfull utformning med dekorativ farstukvist.

Bebyggelsen i Stjärnvik ligger i ett skogsbryn med utsikt över sjön Stora Kedjen. Byggnaderna är storskaliga. Foto: Vlm-skicm-0466.

Historik

Byn Bockhammar

Bockhammars bruk anlades år 1607 och bestod då av en stångjärnssmedja med tre hammare. Brukets mest kända ägare är Ebba Brahe som 1633 ärvde bruket av sin far, riksdrotsen Magnus Brahe. Under Ebba Brahes tid som brukspatron utökades verksamheten och 1640 byggdes en masugn. År 1770 upptogs bruket i det som blev Färna och Bockhammar fideikommiss, vilket då var Sveriges till ytan största fideikommiss. Under 1800-talet blev skogsbruk vanligt i området. På 1880-talet lades brukets drift ned. Idag återstår bland annat en förvaltarbostad från början av 1800-talet med tillhörande ekonomibyggnader samt ett lusthus i Bockhammar. Ebba Brahes lusthus står på en bro över Bockhammarsån och är troligen uppförd 1636 och är därmed Sveriges äldsta kvarvarande lusthus.

Vid Gethammar och Övre hammaren, nordväst om Bockhammar, finns rester av husgrunder, slagg, fördämningsvallar och en hammare. Under 1800-talet låg en kvarn och en såg vid Övre hammaren. På 1940-talet byggdes några baracker i Gethammar som användes av finska krigsflyktingar under andra världskriget. Även vid Killinghammar låg en hammare. Idag finns här en bostadsbyggnad med en äldre brygg- och bagarstuga bredvid.

På 1970-talet kompletterades byn med ett fåtal fritidshus. På 1990-talet gjordes satsningar för att arrangera resor och utveckla turismen i Skinnskatteberg. Då var bland annat Ebba Brahes lusthus ett populärt resmål, vilket det är än idag.

Stjärnvik

Äldre kartor visar att markerna i Stjärnvik har odlats sedan 1600-talet. Namnet Stjärnvik ska ha skapats av folkskolläraren F. A. Ekström, som 1849 startade folkskolan i Stjärnvik, vilken var en av de första i landet. Jordbruksgårdarna Bricken, numera kallad Norra Bricken, samt Erlandsbo utgör stamfastigheterna. Den äldsta jordbruksbebyggelsen återfinns på gården Moren, med byggnader från tidigt 1800-tal.

På gården Norra Bricken fanns en barnkoloni som drevs av den Stockholmsbaserade stiftelsen Birkagården om somrarna mellan åren 1938–1968. Elsa och Natanael Beskow var aktiva i rörelsen och besökte kolonin flera gånger. Det östra bostadshuset kallades ”Gula huset” och var huvudbyggnad som användes till mat- och sovsal för kolonibarnen. Det västra bostadshuset är byggt 1824 och har väggmålningar som troligen är gjorda av Elsa Beskow då gården var barnkoloni. Från 1968 har gården använts för kursverksamhet.

Under efterkrigstiden har några enstaka fritidshus tillkommit i anslutning till sjön Stora Kedjen.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Bockhammar och baracker i Gethammar

Området utgör en välbevarad äldre bruksmiljö med flera värdefulla byggnader såsom förvaltarbostad med ekonomibyggnader och lusthus. 1970-talets små fritidshus kompletterar miljön med en modern årsring. Ebba Brahes lusthus är förmodligen Sveriges äldsta lusthus och blev byggnadsminne år 2001. Det är en av få byggnader som finns kvar från bruksperioden i Bockhammar. Den direkta anknytningen till Ebba Brahe ger lusthuset en stark personhistorisk betydelse. Byggnadens proportioner, fasadutformning och detaljer samverkar till en arkitektonisk helhet.

Barackerna i Gethammar uppfördes åt finska flyktingar under andra världskriget. Tidigare fanns flera baracker på platsen men idag återstår bara två. De kvarvarande barackbyggnaderna har i helhet och detaljer kvar sin ursprungliga karaktär med ursprungligt byggnadsmaterial. Byggnadernas tillkomst är ett resultat av behovet av bostäder för flyktingar under andra världskriget och tillför ett samhällshistoriskt perspektiv. Byggnaden kompletterar miljön och visar bebyggelsens årsringar på ett pedagogiskt sätt. Motsvarande byggnader från det ryska lägret i Krampen och det norska lägret i Färna är rivna, vilket gör byggnaden till en av få flyktingbostäder som finns kvar från andra världskriget.

Norra Brickens barnkoloni

Norra Bricken har flera välbevarade byggnader från tiden då fastigheten var en jordbruksgård på 1800-talet och framåt. Olika uthus såsom lidret, loftboden och sjöboden vittnar om äldre tiders hushållning med månghussystem. Ändringar och tillägg som gjordes under 1930–1950-talen för att få gården fungerande som barnkoloni är till stor del orörda. De ger en pedagogisk bild av en viktig social företeelse i mellan- och efterkrigstidens Sverige, där barn ur mindre bemedlade familjer kunde få uppleva livet på landet i natursköna miljöer under sommaren.

Moren

Gården Moren har en enhetlig och välbevarad jordbruksbebyggelse från 1800-talets första hälft. Det flertalet byggnaderna och dess placering ger bebyggelsemiljön ett ålderdomligt uttryck och byggnadsvolymer, proportioner, fasadutformning och materialval samspelar till en enhetligt gestaltad miljö som berättar om 1800-talets byggnadstraditioner.

Förvaltarbostaden från 1817 vid Bockhammars bruk (Bockhammar 2:21). Det storskaliga huset har grund av natursten och rödmålad träfasad med vitmålade snickerier. Foto: Vlm-skicm-0248.

Ebba Brahes lusthus (Bockhammar 2:34). Byggnaden är liten och har rosamålad fasad och dekorativa småspröjsade fönster. Foto: Vlm-skicm-0238.

Barack som uppfördes för finska krigsflyktingar (Bockhammar 2:38). Byggnaden har en enkel utformning i en våning med fasad i stående rödmålad träpanel. Foto: Vlm-skicm-0175.

Det västra bostadshuset på gården Norra Bricken (Bricken 1:12). Byggnaden har två våningar och fasad i rödmålad locklistpanel. Foto: Vlm-skicm-0394.

Sommarbarack för barnen på kolonin (Bricken 1:12). Byggnaden har en enkel utformning med plåttäckt sadeltak och rödmålad stående locklistpanel. Foto: Vlm-skicm-0385.

Gården Morens bebyggelse med mangårdsbyggnad och ekonomibyggnader i vinkel framför (Moren 1:4). De timrade husen har rödmålade träfasader och är byggda i två våningar. Foto: Vlm-skicm-0448.

Välbevarad mangårdsbyggnad på gården Moren från 1800-talet första del (Moren 1:4). Byggnaden har två och ett halvt planmed fasader av rödmålad stående locklistpanel. Foto: Vlm-skicm-0432.

Exempel på särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Utanför ovan beskrivna miljöer finns enskilda byggnader som bedömts vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. Byggnaderna bedöms vara särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaderna rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För fler exempel se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Exempel på särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader är Stjärnviks skola som var en av de första folkskolorna i Sverige, ett väl bevarat bostadshus uppfört av Domänverket samt ett fritidshus representativt för 1950-talets fritidshusbebyggelse. Byggnaderna har samhällshistoriska värden då de berättar om olika levnadsförhållanden från olika tidsperioder. Vidare har de miljöskapande värden för området.

Stjärnviks skola. Byggnaden har stora fönster samt två skorstenar. Fasaden är klädd i stående rödmålad locklistpanel (Rönningen 1:2). Foto: Vlm-skicm-0468.

Monteringsfärdigt hus som har tillhört Domänverket (Bricken 1:11). Byggnaden har ett tegeltäckt sadeltak och rödmålad stående träpanel. Foto: Vlm-skicm-0456.

Fritidshus från 1950-talet (Bricken 1:14). Byggnaden har en enkel utformning och liggande rödmålad träpanel. Foto: Vlm-skicm-0450.

5.2 Bubbarsbo

Området Bubbarsbo ligger i Skinnskattebergs kommuns södra del intill sjön Lillsvan. Större delen av området består av fritidshusbebyggelse från andra hälften av 1900-talet. Det rymmer även Svansbos järnvägsstation, hamnläge samt skola.

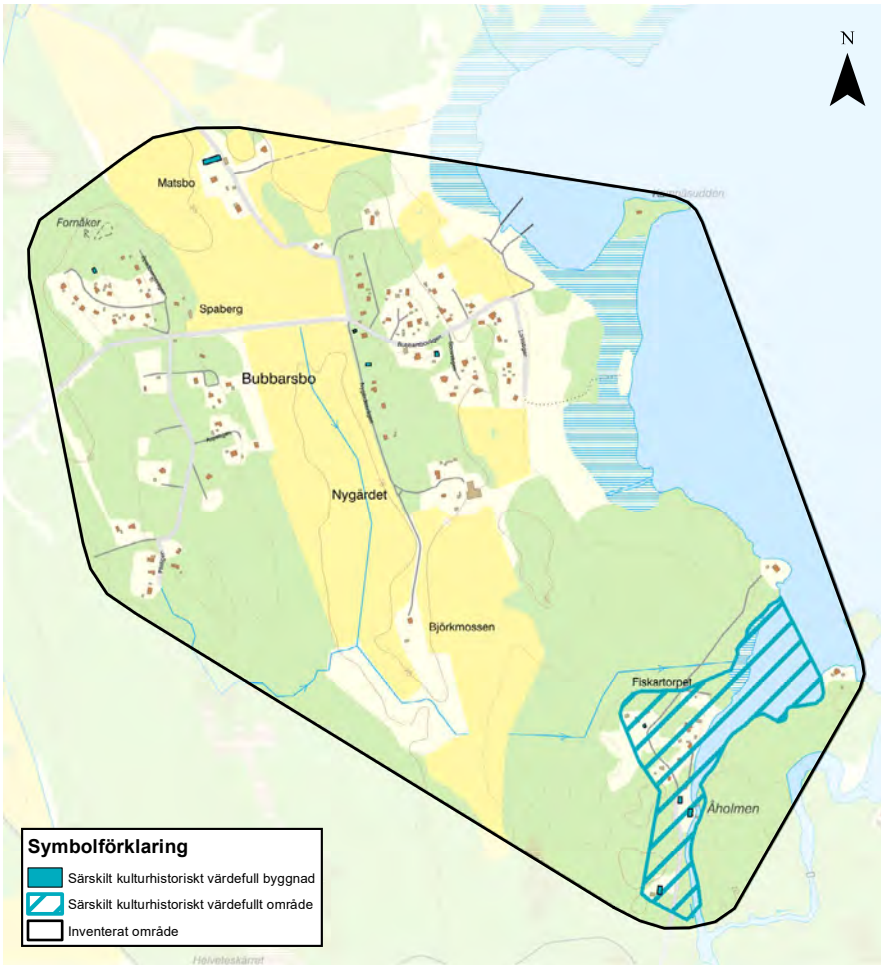

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Området Bubbarsbo är till viss del kuperat och lummigt med löv- och barrträd. Norr i området ligger Bubbarsbo fritidshusområde och intilliggande jordbruksgårdar. I områdets södra del finns Åholmen med Svansbo järnvägsstation, hamnläge och Svansbo skola.

Bubbarsbo fritidshusområde är indelat i två delar som avgränsas av odlingsmark tillhörande jordbruksgårdarna Matsbo och Nygärdet. Gårdarna ligger norr respektive söder om fritidshusbebyggelsen.

Fritidshusen ligger längs med mindre vägar som förgrenar sig. I den östra delen av fritidshusområdet är bebyggelsen tät medan den västra delen är glesare. Bebyggelsen har brokig karaktär, främst på grund av att husen är uppförda under olika decennier från slutet av 1960-talet till 2000-talet. Senare uppförd bebyggelse är större i skala. På tomterna finns i regel ett flertal olika byggnader såsom bostadshus, bodar och garage. Träpanel är ett genomgående fasadmaterial och kulörerna varierar stort. Sadeltaken är ofta täckta av plåt.

Inom fritidshusbebyggelsen finns några byggnader från andra hälften av 1800-talet och början av 1900-talet som avviker i karaktär och egenskaper mot resterande bebyggelse. Exempelvis finns ett bostadshus i ett och ett halvt plan med fasad av gulmålad träpanel och ett brutet tak och några torp samt ekonomibyggnader. Torpen har fasader klädda med rödmålad locklistpanel. Det finns även ett stall och en ladugård i traditionell utformning.

Svansbos järnvägsstation ligger i områdets södra del, vid Åholmen och där sjön Lillsvan går in i en smal vik. Här finns också lämningar efter ett hamnläge. Stationsbyggnaden och ett magasin har rödmålade fasader i träpanel och vitmålade snickerier. I närheten ligger några fritidshus och ett torp. Längst söderut i området finns Svansbo skola med fasader i ljus slätputs.

Öppna odlade fält och rödmålad bostadsbebyggelse omgivet av skog i Bubbarsbo. Foto: Vlm-skiek-0862.

Fritidshusbebyggelse med bostadshus och bodar i likartad utformning med fasader i gulmålad liggande träpanel och brunmålade snickerier. Foto: Vlm-skiek-0935.

Historik

Det sägs att namnet Bubbarsbo kommer från Budbärarsbo och att det var en plats där postiljonen kunde byta häst på resa mellan Skinnskatteberg och Köping. Där låg även några jordbrukande gårdar med torp. Det finns några mindre torp och en stallbyggnad bevarade från 1800-talet, samt gårdarna Matsbo och Nygärdet med byggnader från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.

Vid Åholmen intill sjön Lillsvan anlades Svansbo järnvägsstation under 1864 och 1865. Här finns även hamnläget som troligen byggdes i samband med detta. Järn fraktades på pråmar från Färna smedja till hamnläget vid stationen. Vid järnvägsstationen fanns ett magasin och en kran. Omlastning skedde till tåg och lasten transporterades sedan via KUJ-banan, Köping-Uttersberg, vidare till Gisslarbo. Äldre handlingar visar att smide från Färna bruk har fraktats på sjön redan på 1600- och 1700-talet. Mindre båtar gick då in i Gisslarboåns mynning genom slussar ner mot Gisslarbo bruk.

Under slutet av 1800-talet byggdes Svansbo skola i södra delen av området. Eleverna kom från Nibbarsbo och Svansbo. Idag är skolbyggnaden privatbostad.

År 1963 såldes mark tillhörande gården Bubbarsbo till Stockholms läns egnahem. Tomterna styckades av och bebyggdes med fritidshus under slutet av 1960- och 1970-talet. En samfällighetsförening bildades 1982. Tomter har sålts och bebyggts på 1980- och 1990-talet och även på 2000-talet. Flera tomter står fortfarande obebyggda. Flera fritidshus används numera som permanentboende.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Åholmen

Bebyggelsemiljön med före detta Svansbo stationshus med tillhörande magasin och lämningar efter hamnläget vid Åholmen har ett särskilt kulturhistoriskt värde som en del av berättelsen om områdets viktiga bergsbruksnäring. Platsen kan ge en förståelse av hur malm och tackjärn fraktades från Bergslagen och bruk som Färna och Riddarhyttan på sjön Lillsvan och därefter på järnväg till Köping, via KUJ-banan. Gamla handlingar visar att sjön har varit segelbar och använts för att frakta järn ända tillbaka till Färna bruks tillkomst och har därmed ett kontinuitetsvärde. Väl bevarade byggnader samt dess placering intill sjön och hamnläget är viktiga delar för områdets avläsbarhet.

Hamnläget vid Svansbo station med vy mot sjön Lillsvan. Foto: Vlm-skiek-1038.

Svansbos järnvägsstation med stationsbyggnad med fasad av rödmålad locklistpanel, vita snickerier och sadeltak täckt av plåt (Bubbarsbo 1:3). Till vänster i bild ses ett magasin/vedbod. Foto: Vlm-skiek-1067.

Det före detta magasinet/vedboden vid Svansbo station med fasad av rödmålad locklistpanel, vitmålade småspröjsade fönster, svartmålade dörrar och plåttäckt sadeltak (Bubbarsbo 1:3). Foto: Vlm-skiek-1034.

Jordkällare vid Fiskartorpet med svartmålad dörr (Bubbarsbo 1:12). Foto: Vlm-skiek-1057.

Exempel på särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Utanför ovan beskrivna miljöer finns enskilda byggnader som bedömts vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. Byggnaderna bedöms vara särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaderna rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För fler exempel se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Bubbarsbo fritidshusområde har en historia som är läsbar från tiden då marken styckades av i slutet av 1960-talet. Väl bevarade byggnader med tidstypisk utformning berättar om sammanhanget tillsammans med anslutande byggnader med koppling till jordbruk. Exempelvis finns väl bevarade torp, ekonomibyggnader och tidstypiska fritidshus.

Före detta torp i Bubbarsbo fritidshusområde i ett och ett halvt plan med timmerstomme, fasad av rödmålad locklistpanel och vitmålad veranda med snickarglädje (Bubbarsbo 1:19). Foto: Vlm-skiek-0992.

Bostadshus med traditionella drag, såsom knuttimrad fasad och snickarglädje (Bubbarsbo 1:27). Byggnaden har fasader av mörkt timmer, synlig murad skorsten och blå- och rödmålade snickerier. Foto: Vlm-skiek-0856.

Väl bevarat fritidshus med tidstypisk utformning från 1970-talet (Bubbarsbo 1:60). Byggnaden har indragen veranda, fasad av brunmålad liggande fjällpanel, rödmålade snickerier och sadeltak täckt med betongtegel. Foto: Vlm-skiek-0896.

Ladugård och loge i ljus murad del och stolpverk med rödmålade fasader och plåttäckt sadeltak från 1927 vid gården Matsbo (Matsbo 1:2). Foto: Vlm-skiek-0923.

5.3 Bysala

Området Bysala ligger i Skinnskattebergs kommuns södra del längs med sjön Långsvans västra strand. Bebyggelsen omfattar byarna Bysala, Södra Bysala och Bråten och det finns ett stort antal byggnader som inrymt småindustrier. I området finns även jordbruksbebyggelse och fritidshusbebyggelse.

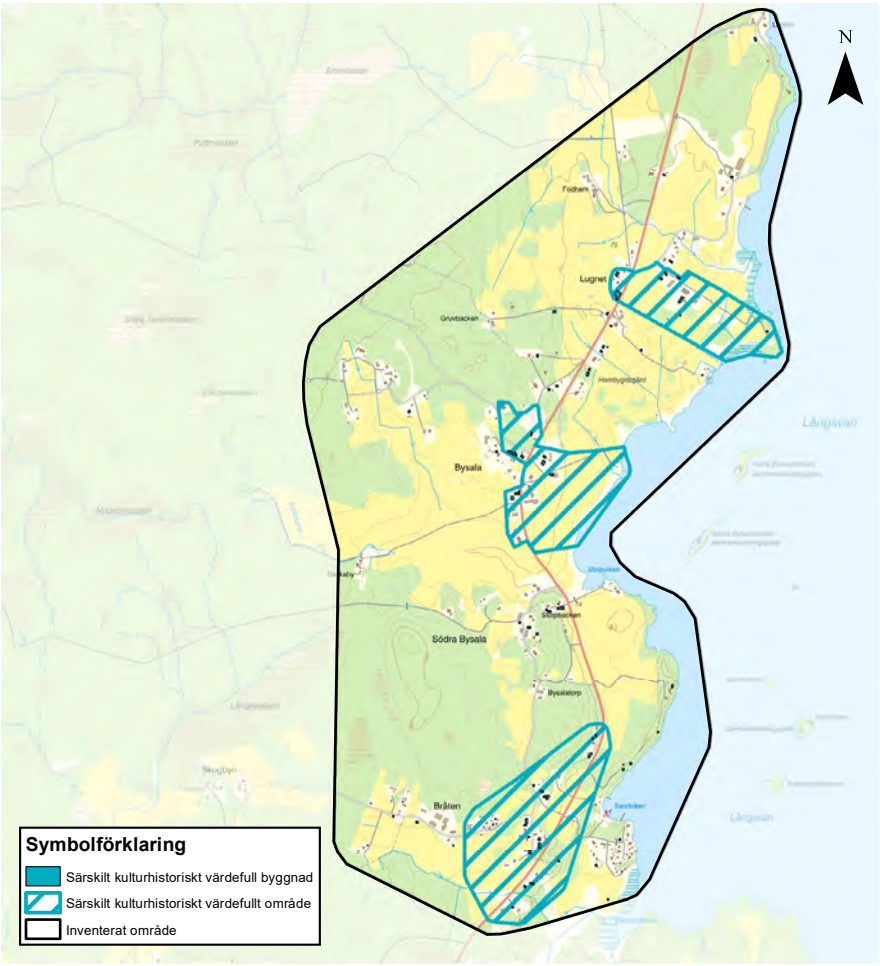

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Området Bysala ligger utmed sjön Långsvans västra strand och karaktäriseras av ett svagt kuperat jordbrukslandskap. Inom området ligger byarna Bysala, Södra Bysala och Bråten. Bebyggelsen är koncentrerad längs med väg 250 som sedan lång tid tillbaka fungerat som landsväg. Bebyggelse finns även vid några mindre vägar som grenar sig från landsvägen. Flera gårdar i området är relativt storskaliga men det finns

även mindre gårdar. Byggnaderna är övervägande traditionellt rödmålade med vitmålade snickerier och tegeltäckta sadeltak. Exempelvis finns gården Lugnet med en timrad mangårdsbyggnad från 1870-talet uppförd i två våningar klädd med rödmålad locklistpanel och vita snickerier.

I byn Bysala finns byggnader som ursprungligen har fungerat som tingshus och gästgiveri. Tingshusbyggnaden är klädd med rödmålad locklistpanel. Mitt emot ligger den före detta arrestlokalen där tyngre brottslingar hölls inspärrade. Gästgiveriet är en timrad byggnad i två våningar som senare klätts in med gulmålad fjällpanel.

Inom området, med koncentration i byn Bråten, finns bebyggelse med karaktär av småindustri och hantverk. Bebyggelsen är främst placerad längs med den gamla landsvägen. Större rektangulära byggnadskroppar med olika utformning visar på dess ursprungliga funktioner som till exempel bryggeri och sängfabrik. I viss mån påminner byggnaderna om landsbygdens ekonomibyggnader medan vissa har en tydlig industrikaraktär. Vanliga fasadmaterial är rödmålad träpanel och cementblock. Taken är i regel plåttäckta. I anslutning till verksamhetsbyggnaderna finns ofta en bostad där företagets ägare bodde.

Söder i området vid Långsvans strand ligger den kommunala badplatsen Sandviksbadet och ett intilliggande fritidsområde. Ytterligare fritidshus finns i området utmed sjön, enskilt placerade eller i mindre grupper. Fritidshusbebyggelsen är småskalig med byggnader oregelbundet placerade på tomter av olika storlek. Vanligen finns flertalet bodar på tomterna. Byggnadernas fasadmaterial är främst träpanel målad i kulörer som gul, röd och svart. Även fasadmaterialet eternitplattor och fabricerat timmer förekommer. Sadeltak är flacka och i regel täckta av plåt eller papp.

Mindre gård i Bråten som ligger enskilt placerad vid öppna odlingsfält med skogen som fond (Bråten 1:11). Foto: Vlm-skicm-0864.

Grusväg som leder in i Sandviksbadets fritidshusområde. Röd- och gulmålade stugor ligger omgivna av löv- och barrträd. Foto: Vlm-skiek-1786.

Historik

Bysala har länge varit Skinnskattebergs kommuns största by. Sin nuvarande utformning fick byn i samband med laga skifte under mitten av 1800-talet. Centralt i området ligger det äldre tingshuset. Vid storskiftet år 1817 undantogs tomtmark för tingshuset och kort därefter uppfördes byggnaden. Den fungerade som tingshus fram till 1906 då Skinnskatteberg tingslag upphörde. Tingslag var beteckningen för häradsrättens domkrets och rättsskipningsdistrikt. Tingshusets har gjort byn till något av en centralort i häradet. År 1907 byggdes huset om till skola vilket den fungerade som fram till 1972. Byggnaden används idag som bostad. I Bysala fanns ett gästgiveri från 1700-talet och fram till 1870-talet. Rättigheterna att driva gästgiverirörelse tilldelades Bysala 1850 och drogs in på 1890-talet, då man ansåg att gästgiverier inte längre behövdes. Den befintliga gästgiveribyggnaden uppfördes 1854. Till gästgiverigården hör en bagarstuga, troligen uppförd under första halvan av 1800-talet. Idag används gästgiveriet som bostad.

I området har det bedrivits jordbruk och skogsbruk. Här finns ett par bostäder som använts av skogsarbetare under mitten av 1900-talet. Förutom jordbruks- och skogsbruksbebyggelse växte bebyggelse med andra verksamheter fram i området i slutet av 1800-talet. I Bråten uppfördes Baptistkapellet Berea år 1885. Intill kapellet byggdes en pastorsbostad 1913 och det fanns även en handelsbod som byggdes på 1890-talet. Handelsboden lades ned på 1920-talet.

Flera hantverksverksamheter och småindustrier startades i Bråten i slutet av 1800-talet och under första halvan av 1900-talet. Detta är ett resultat av en långtgående hemmansklyvning, som resulterade i så små jordlotter att ägarna inte kunde leva på enbart jordbruk. Det gav upphov till ett utbrett mångsyssleri och entreprenörsanda. Bysala bryggeri grundades under slutet av 1800-talet i Bråten. År 1909 avstyckades fastigheten från hemmanet Bråten, då benämnd Bysala bryggeri. År 1932 uppfördes befintliga bryggeri- och bageribyggnader. Två år senare infördes namnet Tomtens ångbryggeri.

Bageriverksamheten flyttades 1940 till nybyggda lokaler en bit söderut. Familjeföretaget Bysala bageri drevs fram till mitten av 1970-talet. Andra småindustrier i Bråten var exempelvis Bysala cementvarufabrik och Tagelspinneriet. Tillverkningen av cementhålsten var i gång mellan åren 1945–1975. Nya Tagelspinneriet i Bråten startades 1917 och sysslade främst med tagelspinneri och madrasstillverkning. På 1960-talet lades verksamheten ned och militären övertog byggnaden 1969. Omkring 1940–1941 startade spiraltillverkning till närliggande och ovan nämnd madrasstillverkning i byn. Produkter tillverkades även till biltillverkaren Saab.

I början av 1960-talet flyttades företaget till Kolsva. Tillverkningen fortsatte dock på platsen som liten hobbyverksamhet och var fortfarande verksam i mitten av 1990-talet. I Bråten fanns även Holms smidesverkstad, vilket företag startade år 1933. Norrut, i Bysala by, låg ytterligare en liten industri med koppling till sängar. Sängfabriken tillverkade järnsängar som kallades ”Princess”. Tillverkningen lades ned 1957.

År 1954 startades Bysala Föreningen Hembygdens Väl av ett 20-tal kvinnor. Syftet var att tillvarata den äldre bygdekulturen i Bysala by och närliggande orter samt arbeta för hembygdens intressen. Först 1989 välkomnades män in i föreningen. Idag arbetar föreningen för att skapa sammanhållning i byn. Bysala hembygdsförening har en hembygdsgård som samlingslokal där ett flertal aktiviteter arrangeras. Huvudbyggnaden och en loftbod kommer från Gunnilbo.

I norra delen av området ligger gården Lugnet. Under krigsåren på 1940-talet fram till mitten av 1950-talet hyrdes gården av Västerås stad och användes som barnkoloni under somrarna. Skådespelaren och komikern Lars Ekborg var kolonibarn här och skrev 1940 sången "Fältpost från Bysala". Sången är en trolig föregångare till Cornelis Vreeswijks sång "Brevet från kolonin". Öster om Lugnet ligger en jordbruksgård med några äldre ditflyttade byggnader. Där finns en mangårdsbyggnad från 1700-talet som enligt muntlig källa flyttades från Bysala by 1783. Även en loftbod från 1700-talet blev ditflyttad på 1880-talet. Byggnaden har fungerat som affär. På gården finns även en äldre drängstuga.

Sandviksbadets fritidsområde med fritidshus är byggt på betesmark. De flesta sommarstugorna är från slutet av 1950- och 1960-talet.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Bysala centralort
Bysalas äldre byggnader som tingshuset och gästgiverigården visar på bebyggelsemiljöns höga ålder och stora betydelse i trakten, vilket är intressant ur ett samhällshistoriskt perspektiv. Byggnadernas placering intill väg 250 berättar om landsvägens historiska betydelse.

Äldre jordbruksgårdar vid Lugnet
Kring gården Lugnet finns exempel på äldre jordbruksbebyggelse. Gårdsbebyggelse med dess struktur och ett flertal äldre byggnader med olika funktioner och koppling till jordbruket visar på områdets historiska och delvis nuvarande användning.
De odlingsbara öppna fälten i området bidrar till intrycket. Bebyggelsen kan ge förståelse av hur jordbruket från 1700-talet och framåt fungerade med månghussystem. Senare uppförda jordbruksbyggnader visar på verksamhetens kontinuitet och hur den har utvecklats. Bebyggelsen kan även ge kunskap om äldre byggnadstekniker samt om levnadsförhållanden. En loftbod vid en gård öster om Lugnet har fungerat som affär vilket ger förståelse för platsens centrala betydelse i området. Gården Lugnet utgör exempel på ett bebyggelseområde i kommunen som fungerade som barnkoloni under mitten av 1900-talet, vilket är intressant ur ett socialhistoriskt perspektiv.

Småindustrier i Bråten
Bysalas lokalhistoria är ovanligt rik och med en stark prägel av tidiga industriella verksamheter på landsbygden, med koncentration i byn Bråten. Bebyggelsen visar övergången från hantverksmässiga verksamheter till industriell verksamhet, samt utvecklingen av binäringar till hantverk och industri. Kulturarvet finns kvar i form av berättelser och bebyggelsemiljöer. Vissa av industribyggnaderna påminner om landsbygdens lador i utformning och material, medan andra har en tydlig industrikaraktär. I flera fall förekommer bostadshus intill industribyggnaderna. Byggnader som handelsbod och kapell visar hur samhället var uppbyggt och fungerade och är intressanta ur ett samhällshistoriskt- och socialhistoriskt perspektiv.

Gården Stolpbacken vid Stolpviken med huvudbyggnad, loftbod, stall/vedbod, ladugård/magasin och jordkällare (Bysala 14:3). Stora lövträd omger gårdsbebyggelsen som är rödmålad. Foto: Vlm-skiek-1879.

Byggnaden som uppfördes som tingshus i början av 1800-talet och som senare använts som skola (Bysala 7:1). Byggnaden är i ett och ett halvt plan med fronton och är klädd i rödmålad locklistpanel. Foto: Vlm-skicm-1032.

Det före detta gästgiveriet från 1854 i två våningar klädd med gulmålad liggande fjällpanel och vitmålade snickerier (Bysala 14:1). Foto: Vlm-skicm-1116.

Byggnad i två våningar klädd i rödmålad locklistpanel troligen från första halvan av 1800-talet (Bysala 14:1). Ligger intill det före detta gästgiveriet i Bysala och fungerade bland annat som bagarstuga. Foto: Vlm-skicm-1117.

Den timrade mangårdsbyggnaden i två våningar klädd i rödmålad locklistpanel vid gården Lugnet från 1870-talet (Bysala 9:3). Verandan är vitmålad och pardörrarna ockrafärgade. Foto: Vlm-skicm-1222.

Bostadshus troligen från 1700-talet öster om gården Lugnet (Bysala 12:1). Den timrade byggnaden har rödmålad locklistpanel, tegeltäckt sadeltak och vitmålade snickerier och knutlådor. Foto: Vlm-skicm-1259.

Timrad byggnad i två våningar klädd av rödmålad locklistpanel öster om Lugnet (Bysala 12:1). Byggnaden är från 1700-talet och har tidigare fungerat som affär. Foto: Vlm-skicm-1256.

Tomtens ångbryggeri till höger och tidigare bageri till vänster (Bysala 2:10). Byggnaderna har fasader av cementsten och rödmålad träpanel och brutna tak. De byggdes 1932. Foto: Vlm-skicm-0940.

Byggnad från 1930-talet som inrymde tagelspinneri och madrasstillverkning (Bråten 1:29). Fasaden består av cementsten och rödmålad stående träpanel. Det valmade flacka taket är täckt av plåt. Foto: Vlm-skicm-0906.

Sängfabrik som tillverkade järnsängar som kallades Princess i Bysala (Bysala 3:26). Byggnaden i ett och ett halvt plan har brutet plåttäckt tak, fasad av rödmålad träpanel och svartmålade dörrar. Foto: Vlm-skicm-1056.

Bysala bageri vars verksamhet lades ned på 1970-talet (Bråten 1:26). Byggnaden uppfördes 1939 i funktionalistisk stil med ljust putsade fasader, flackt valmat tak, rätlinjig byggnadskropp och fönster i tre lufter. Foto: Vlm-skicm-0928.

I den rödmålade träbyggnaden med plåttäckt sadeltak startades tillverkning av spiraler till madrasser och säten till biltillverkaren Saab 1940–1941 (Bysala 15:3). Foto: Vlm-skiek-1814.

Baptistkapellet i Bråten uppfördes 1885 i murverk med ljust putsad fasad (Bysala 2:9). Ursprungliga korspostfönster har rundbågig överdel. Sadeltaket är täckt av sinuskorrugerad plåt. Foto: Vlm-skicm-0917.

Härbre/visthusbod med matkällare i Bråten (Bråten 1:13). Den timrade byggnaden är delvis klädd med rödmålad locklistpanel och sadeltaket täckt med enkupigt tegel. Foto: Vlm-skicm-0901.

Byggnad från 1890-talet i Bråten (Bråten 1:7). Här bedrev lanthandel fram till 1924. Huset är uppfört i rödmålat timmer, har vitmålade fönsterbågar och dörrar målade i gul kulör. Foto: Vlm-skicm-0913.

Exempel på särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Utanför ovan beskrivna miljöer finns enskilda byggnader som bedömts vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. Byggnaderna bedöms vara särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaderna rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För fler exempel se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Exempel på särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader är ett fritidshus byggt omkring år 1960 med utmärkande arkitektur och hembygdsgården i Bysala. Dessa byggnader berättar om olika tidsperioders utformningsideal samt representerar fritidshusbebyggelsens framväxt respektive hembygdsrörelsen.

Fritidshus från 1960-talet intill sjön Långsvan (Bysalatorp 2:4). Byggnadens nedervåning är ljust putsad och övervåningen är utkragad, klädd med mörk träpanel. Foto: Vlm-skiek-1836.

Hembygdsgården i Bysala, en rödmålad timrad byggnad i ett och ett halvt plan med tegeltäckt sadeltak och vitmålade snickerier (Bysala 9:2). Byggnaden är hitflyttad från Gunnilbo. Foto: Vlm-skicm-0996.

5.4 Donmora och Fallet

Området Donmora och Fallet ligger i Skinnskattebergs kommuns östra del vid sjön Långsvans nordvästra strand. Området omfattar den äldre gården Fallet, gården Donmora och ett fritidshusområde med samma namn.

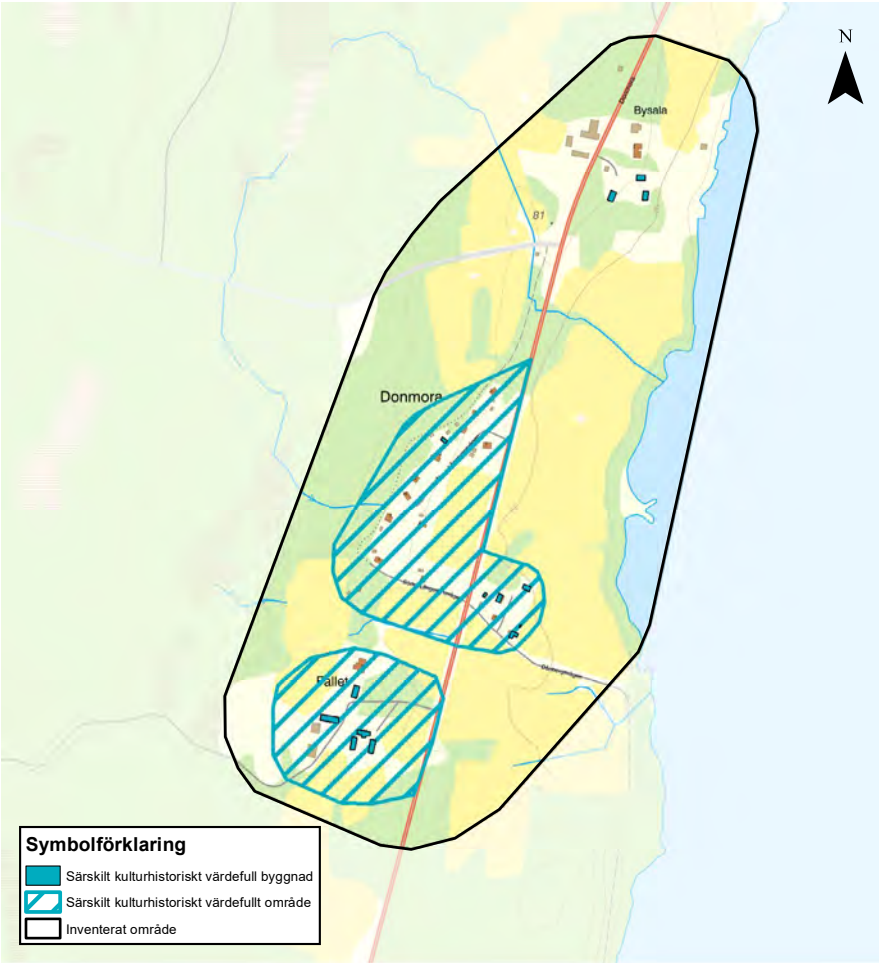

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Vid sjön Långsvans västra strand ligger gårdarna Donmora och Fallet samt fritidshusområdet Donmora. Området består av ett öppet jordbrukslandskap omgivet av skogspartier.

Gården Donmora består av två bostadshus och ett antal ekonomibyggnader. Några av ekonomibyggnader är placerade på motsatt sida om vägen kring en öppen gårdsplan. Flera byggnader är timrade och klädda i rödmålad träpanel och har vitmålade snickerier och sadeltak.

Gården Fallet har ett väl bevarat byggnadsbestånd med byggnader från 1700- och 1800-talet. Byggnaderna står vid en grusad gårdsplan och framför den finns en trädgård med äldre fruktträd. Mangårdsbyggnaden flankeras av en före detta arrendatorsbostad och magasin samt en bagarstuga. Mangårdsbyggnaden är timrad i två våningar och klädd med ljusmålad locklistpanel och har ett utskjutande entréparti. Bagarstugan och arrendatorsbostaden/magasinet har timmerstomme och är helt eller delvis klädda med rödmålad locklistpanel. Ekonomibyggnader ligger avskilt från bostadshusbebyggelsen och karaktäriseras av rödmålade fasader och tegeltäckta sadeltak.

Fritidshusbebyggelsen i Donmora ligger nära sjön samt utmed mindre vägar. Tomterna är oregelbundna och bostadshusen med uthus har en enhetlig och liten skala. Flera tomter har karaktären av naturtomt med barr- och lövträd men det finns även tomter med gräsmattor. Vissa byggnader är väl bevarade och andra är om- och tillbyggda. Bebyggelsens utformning är typisk för mitten av 1900-talet. Karaktärsskapande egenskaper är fasader med förvandrings- eller stockpanel målade i brun, gul eller röd kulör. Några byggnader har fasader av eternit. Snickerier är målade i en avvikande kulör. Taken är vanligen sadeltak täckta av plåt. Många hus har verandor.

Fritidshusområdet Donmora vid landsväg 250. Fritidshus med röd-, gul- och ljusmålade fasader omgivna av skog och öppna fält. Foto: Vlm-skiat-1842.

Den gamla infarten till gården Fallet kantad av en trädallé. Den ljusmålade mangårdsbyggnaden med två våningar skymtar bakom lövträden och är flankerad av rödmålade byggnader (Fallet 1:2). Foto: Vlm-skiek-2418.

Historik

På 1750-talet fanns fem bruk i Heds socken. Samtliga ägdes av kapitalstarka ägare som titulerade sig brukspatroner eller liknande. Bruken var Karmansbo, Holm, Nyhammar, Bernshammar och Bäckhammar. De flesta som bodde i Heds socken hade då någon koppling till bruken eller bruk i grannsocknarna. Många var smeder, drängar, skräddare eller skomakare. Donmora och Fallet är två gårdar med anor från 1600-talet. Inkomster kom från jordbruk, kolning, dagsverken och hantverk. I slutet av 1700-talet bodde fyra familjer på gården Fallet. Männen i familjerna var nämndeman/häradsdomare, sockenskräddare, sockenskomakare och bonde. Den äldre mangårdsbyggnaden på Fallet samt bagarstugan och arrendatorsbostaden/magasinet byggdes på 1750-talet. Mangårdsbyggnaden byggdes på med en andra våning på 1800-talet. Ladugården byggdes 1927. Gården Donmoras befintliga byggnader är från 1800-talets andra hälft och början av 1900-talet.

Åren 1950–1965 bebyggdes fritidshusområdet Donmoras 17 fastigheter mellan gårdarna Donmora och Fallet. Marken hade avstyckats från gården Donmora och Långsvans samfällighet bildades. Det avstyckades även mark norr om gården Donmora vilket hör till området som kallas Vittensten. Totalt ordnades 34 nya fastigheter samt en allmänning. Senare har tomterna friköpts.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Gården Fallet

Gården Fallet är ett gott exempel på en äldre medelstor jordbruksgård. Den har en väl bevarad bebyggelse. Byggnadernas gruppering och utformning har inte genomgått några större förändringar sedan 1800-talet då manbyggnaden fick ytterligare en våning. Gården ger en god bild av gårdsbebyggelse under 1700- och 1800-talen och miljön som helhet är relativt ovanlig. Väl bevarade byggnader är intressanta ur ett byggnadshistoriskt perspektiv och berättar om äldre tiders byggnadstekniker, material och utformning.

Fritidshusområdet Donmora

Fritidshusområdet Donmora utgör ett gott exempel på ett av flera sjönära områden i kommunen som under mitten av 1900-talet styckades av och bebyggdes med fritidshusbebyggelse. Den utgör en följd av den första semesterlagen som instiftades år 1938 och som gav alla anställda rätt till två veckors semester, vilket är intressant ur ett samhällshistoriskt perspektiv. Fritidshusbebyggelsen är en viktig symbol för välfärdssamhällets framväxt under 1900-talet och berättar om höjd levnadsstandard och en ökande bilism. Området är litet och dess struktur med småskalig bebyggelse är placerad en bit in på oregelbundet formade tomter vid en mindre väg. Även områdets lummighet samt läge vid sjön är karaktäristiskt. Ett flertal väl bevarade byggnader har proportioner, material och utformning typisk för fritidshusbebyggelse byggd under 1950- och 1960-talet.

Den ljusmålade huvudbyggnaden flankeras av två timrade rödmålade flygelbyggnader och har en trädgård med äldre fruktträd (Fallet 1:2). Foto: Vlm-skiek-2412.

Trädgård med blommor och äldre fruktträd framför en grusad gårdsplan på gården Fallet (Fallet 1:2). Foto: Vlm-skiek-2409.

Rödmålad timrad bagarstuga från 1750-talet i två våningar med vitmålade snickerier och svart- och ockrafärgade dörrar (Fallet 1:2). Sadeltaket är täckt med enkupigt tegel. Foto: Vlm-skiek-2407.

Fritidshus med fasad av rödmålad stockpanel, vit- och grönmålade snickerier, fönster i hörn, veranda och sadeltak täckt med plåt (Donmora 2:39). Foto: Vlm-skiek-2388.

Litet fritidshus med fasader av grå eternit, vit- och grönmålade snickerier och sadeltak täckt av plåt (Donmora 2:41). Foto: Vlm-skiek-2396.

5.5 Färna

Området Färna ligger i östra delen av Skinnskattebergs kommun. Det är ett gammalt brukssamhälle beläget mellan Lillsjön och Norrsjön och består av lämningar efter bruket, en herrgårdsmiljö och ett bostadsområde med arbetarbostäder samt yngre fler- och enfamiljshus.

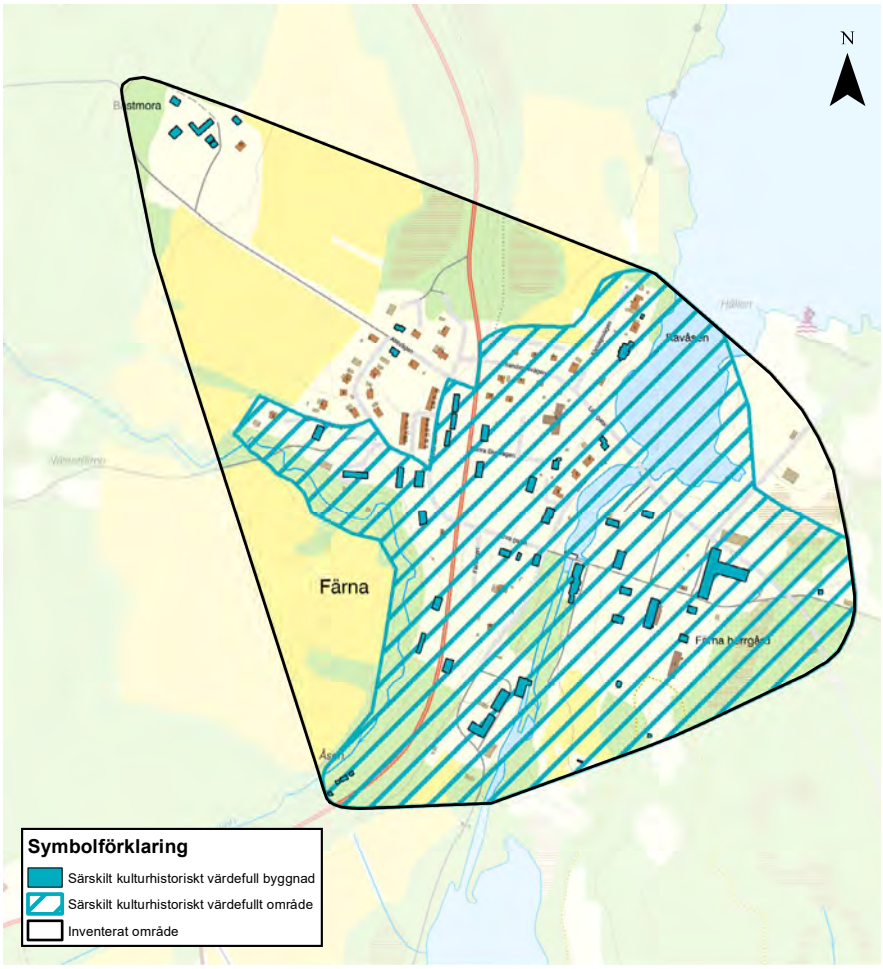

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Området Färna är ett brukssamhälle som ligger mellan Norrsjön och Lillsjön, på båda sidor om den å som rinner mellan sjöarna. Omgivningen består av skog och bitvis öppna odlingsmarker. Vattendraget var av betydelse för brukets lokalisering. På åns östra sida ligger Färna bruk och herrgård med tillhörande park och byggnader.

Herrgårdens mangårdsbyggnad i två våningar är reveterad i ljusgul puts med vit dekor. Den ljusgula kulören återkommer på många fasader i området. Herrgården har fyra flygelbyggnader, två mot gården och två mot parken. Till herrgården hör ett flertal andra byggnader såsom arkiv, magasin och ladugård. Brukskontoret vid ån är den enda byggnaden som finns kvar av brukets bebyggelse. Söder om mangårdsbyggnaden ligger herrgårdsparken. Den är till stor del förändrad, men vissa drag från den äldre parkstrukturen är fortfarande synlig. I parken ligger ett mausoleum som är uppfört i slaggsten med skiftande nyanser.

Väster om ån finns ett bostadsområde med en- och flerfamiljshus av olika karaktär och ålder. Den äldsta bebyggelsen är tjänste- och arbetarbostäder tillhörande bruket från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Riksväg 250 leder igenom samhällets västra delar och är kantad av en äldre allé. På bägge sidor om vägen finns flera större arbetarbostäder i två våningar. Dessa har rödmålad fasadpanel och vitmålade snickerier. Till bostadshusen hör flera uthuslängor uppförda i rödmålad stående plank med källare i slaggsten.

I Färna samhälle väster om ån, på en central höjd i samhällets norra delar, finns flera byggnader från 1900-talets första hälft. Samtliga byggnader är målade i den gula fasadkulören som överensstämmer med herrgårdens fasader. Byggnaderna har eller har haft sociala funktioner. Söder om samhället finns en liten festplats med scen, lotteristånd, biljettbord och servering. Även festplatsens byggnader är gulmålade.

Den yngre bostadsbebyggelsen från 1940-talet och framåt varierar i utformning, med träpanel, puts och fasadtegel i olika kulörer. Exempelvis finns tre radhuslängor med fasader i tegel och träpanel från 1960-talet vid Fåfängans väg. I samhällets södra del ligger två bostadshus i två våningar för smeder, troligen uppförda år 1800. De har ljusgula putsade fasader med vit dekor som herrgårdens byggnader. I samhällets nordvästra utkant ligger komministerbostaden Bastmora med många välbevarade ekonomibyggnader från 1800-talet i rödmålat timmer med träpanel.

Historik

Färna omnämns i text första gången i 1565 års skattelängd. Vissa av Färnas invånare var finlandsfödda skogsarbetare som kom till Skinnskatteberg under 1500-talets andra hälft. I Färnatrakten finns ortsnamn såsom Finnstugan och Finnbyn, numera Ensjön, som antyder att finländare har bott där. Strax öster om Bastmora, komministergården utanför Färna by, finns huslämningar som genom läge och utseende har tolkats som en gammal finsk bosättning.

Belägg för att det har funnits en hytta vid Färna finns från 1500-talet. År 1607 fanns en fallhammare med två härdar. Edla Widiksdotter räknas som brukets egentliga grundläggare då hon utvidgade bruksrörelsen kraftigt under åren 1632–1640. Efter flera ägarbyten och utvidgningar övergick bruket 1767 till Jacob och Eva Margareta Ramsell. De köpte bland annat Bockhammar och Trummelsbergs bruk och instiftade 1789 Färna och Bockhammars fideikommiss som blev det till ytan största fideikommisset i Sverige. Mangårdsbyggnaden uppfördes 1776, men fick sitt nuvarande utseende vid en ombyggnation 1857.

I början av 1800-talet övergick bruket till familjen von Hermansson. Mot seklets slut var bruket som störst och hade då smältsmedja, lancashirehärdar och valsverk samt ånghammare, mekanisk verkstad och ångsåg. Ägaren köpte även Virsbo bruk och i slutet av 1800-talet ett flertal gruvor i både Västmanland och södra Dalarna. Carl Fredrik von Hermansson lät uppföra ett mausoleum över sig själv i herrgårdsparken. Det stod färdigt år 1905 efter ritningar av Lars Israel Wahlman och är uppfört i slaggsten i skiftande nyanser, med blå slaggflis i dekoren. Efter Carl Fredrik von Hermanssons död 1906 avvecklades fideikommisset. År 1930 hade all bruksverksamhet upphört i Färna och produktionsbyggnaderna såsom smedja och valsverk revs medan herrgård, brukskontor och arbetarbostäder bevarades. Idag används Färnas herrgårdsanläggning som hotell, restaurang och spa.

År 1934 köpte Domänverket det som fanns kvar av bruksanläggningen. I 55 år drev Domänverket intern- och skogsutbildningar i flera av anläggningens lokaler, bland annat i herrgården. Domänverket lät 1942 bygga ett nytt kraftverk i Färnaforsen.

Bostadsbebyggelsen i Färna uppfördes som arbetar- och tjänsteboställen. De äldsta bostadshusen är från slutet av 1800-talet och samhället har därefter successivt utvecklas med bostadsbebyggelse fram till 1990-talet. I samhället fanns också verksamheter för samhällets invånare. Kvar finns bland annat en skolbyggnad från 1920-talet, läkarmottagning från 1900-talets början och ett gemensamt tvätteri med bastu från 1950-talet.

Under andra världskriget fanns ett träningsläger för norska flyktingar i Färna. Lägret var en del av de så kallade ”polititroppene” som bestod av 17 000 norrmän fördelade på ett 20-tal läger och baser runt om i Sverige. I Färna uppfördes cirka 30 baracker med bland annat gymnastiksal, sjukstuga, stall, matsal, bageri och ammunitionsförråd. Som mest fanns 1 100 norrmän i lägret som fick militär träning i syftet att kunna återvända hem och fortsätta kampen mot den tyska ockupationen. 1 300 män från de olika lägren, bland andra Färnalägret, deltog 1945 i befrielsen av Finnmark fylke i Norge. Efter krigets slut fungerade lägret en kortare tid som rehabiliteringsläger för judar från hela Europa innan all verksamhet upphörde och barackerna monterades ned.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Färna brukssamhälle

Trots rivningen av produktionsbyggnaderna så kvarstår Färna bruk som ett välbevarat och pedagogiskt exempel på en äldre bruksmiljö. Fördelningen av herrgårdsmiljö på östra sidan ån och arbetar- och tjänstebostäder på västra sidan visar på hierarkin och samhällsuppdelningen vid ett bruk. Den gula fasadkulören återkommer i herrgårdsmiljön samt tjänstemannabostäder och byggnader med sociala- och samhällsnyttiga funktioner. Som kontrast är arbetarbostäder och uthus rödmålade. Herrgårdsmiljön innehar stora arkitektoniska värden med bland annat en välbevarad mangårdsbyggnad med formgivning från 1850-talet och ett unikt mausoleum. Färnas mausoleum blev byggnadsminne år 2015.

Färna herrgård, timrad i två våningar med reveterade fasader i ljusgul kulör med vit putsdekor (Färna 2:62). Foto: Vlm-skicm-0291.

Smedbostad daterad till år 1800 (Färna 2:50). Fasaden består av gul spritputs, vit hörnmarkering och gesims samt har ett tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skiehw-0054.

Uthuslänga med rödslammad panel, tegeltak, svartmålade portar och källare i slaggsten (Färna 2 2:20). Delar av byggnaden brann upp under 2022. Foto: Vlm-skiehw-0004.

Von Hermanssons mausoleum från 1904, uppförd i slaggsten (Färna 2:62). Foto: Vlm-skicm-0281.

Exempel på särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Byggnaden bedöms vara särskilt värdefull ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaden rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Exempel på särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader är ett flertal välbevarade ekonomibyggnader vid Bastmora komministerboställe från 1800-talet, bland annat en knuttimrad tiondebod från år 1857. I Färna samhälle finns flera tidstypiska villor från 1950-talet. Dessa byggnader representerar bebyggelse från olika tidsperioder med olika byggnadstekniker och utformningsideal.

Lotteristånd på festplatsen i Färnas södra utkant. Uppfört under 1960-talet med gulmålad panelfasad (Färna 2:1). Foto: VIm-skicm-0337.

Enplansvilla från 1950-tal med gult fasadtegel, källare, vitmålade fönsterbågar och tegelpannor på taket (Färna 2:6). Foto: VIm-skiehw-0036.

Tiondebod vid komministergården Bastmora, vindflöjel på taket anger året 1857 (Bastmora 1:2). Byggnaden är en timrad loftbod med rödslammad fasad, svarttjärade portar och enkupigt tegel på taket. Foto: VIm-skiehw-0174.

5.6 Getbron, Västansjö och Vittensten

Området Getbron, Västansjö och Vittensten ligger i Skinnskattebergs kommuns östra del längs sjön Långsvans västra strand. I området finns den större gården Getbron, gården Västansjö samt fritidshusområdet Vittensten.

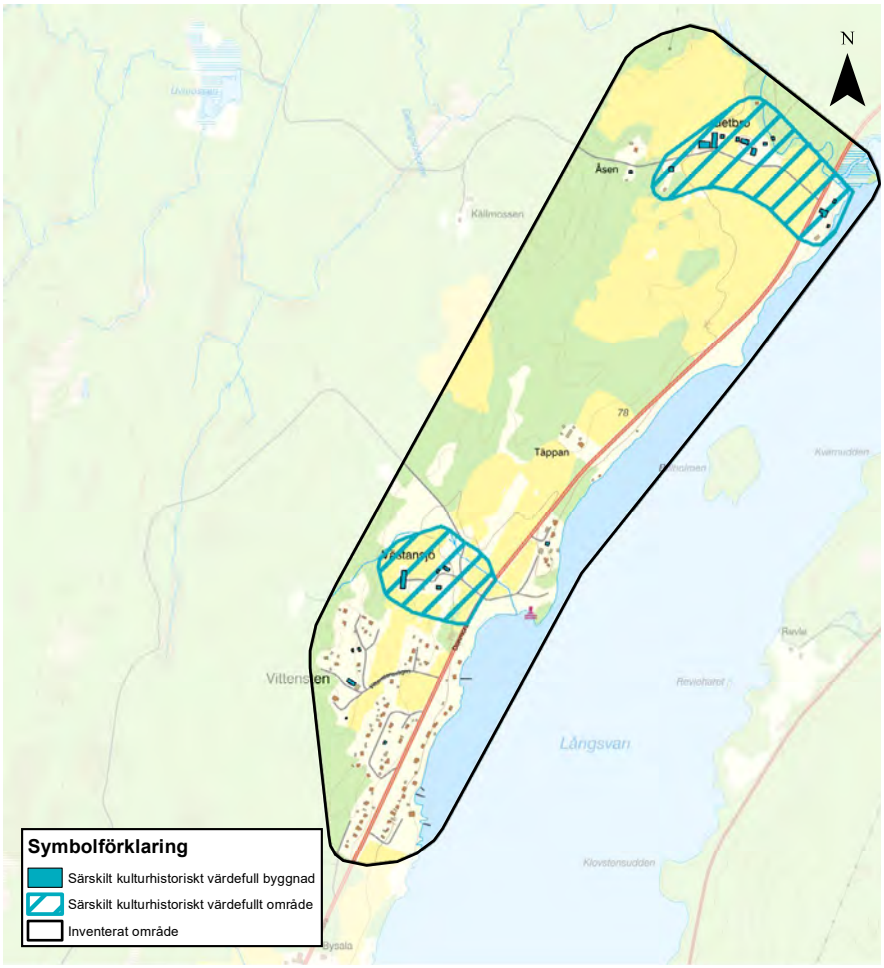

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Området Getbron, Västansjö och Vittensten ligger vid sjön Långsvans västra strand och består av ett öppet jordbrukslandskap omgivet av skog. I områdets norra del ligger den större gården Getbron, placerad i det öppna jordbrukslandskapet utmed sjön.

Gården består av mangårdsbyggnad med flertalet ekonomibyggnader och uthus. Mangårdsbyggnaden i två våningar har vitmålad fasad. Utmärkande är täckt med hjärttegel. Gårdens ekonomibyggnader har timmerstomme och rödmålade fasader med tegeltäckta sadeltak. Bland gårdens flertal ekonomibyggnader och uthus finns exempelvis loftbod, magasin, ladugård och snickerifabrik. En bit österut ligger en arbetarbostad och ett torp.

I områdets mitt ligger gården Västansjö med två bostadshus och ekonomibyggnader. Byggnadsbeståndet kännetecknas av timrade byggnader klädda med rödmålad träpanel och tegeltäckta sadeltak. Här finns en väl bevarad mangårdsbyggnad som kan dateras till 1700-talet och i vinkel till den en loftbod.

I områdets södra del finns fritidshusbebyggelsen Vittensten. Viss bebyggelse är placerad i sluttningen ned mot sjön. Annan bebyggelse ligger intill landsvägen eller längs mindre förgrenade grusvägar. Området är lummigt av löv- och barrträd och vissa tomter har skogskaraktär. Fritidshusen är i regel placerade en bit in på tomten och det är vanligt med mindre bodar. Bebyggelsen är av småskalig karaktär med hus i ett plan, fasader av liggande träpanel såsom förvandringspanel och stockpanel, två- till treluftsfönster och sadeltak täckta av plåt. Husen är målade i brun, gul, röd eller svart kulör. I utkanten av området ligger ett torp med ladugård, garage och jordkällare med överbyggnad.

Den större gården Getbron med ljusmålad mangårdsbyggnad i två våningar och den intilliggande före detta vedboden målad i röd kulör. Foto: Vlm-skiek-2131.

Grusväg som leder till gården Västansjö. De timrade byggnaderna är rödmålade och har sadeltak.
Foto: Vlm-skiek-2188.

Historik

Gården Getbro avstyckades från Bysala by på 1600-talet. Det var också då som den fick sitt namn. Getbro kom i släkten Järnströms ägo 1684 som drev gården i sju generationer och över 250 år. Den ståtliga mangårdsbyggnaden är från 1829. Enligt en muntlig uppgift är nedervåningen dock äldre. Omkring 1925 genomfördes stora dikningsarbeten och nya stall och uthus uppfördes. Bostadshuset Lilla Getbro, inom samma fastighet öster om gårdsgrupperingen, byggdes då till och blev snickerifabrik. En kraftstation och såg anlades också. Där framställdes produkter av virke från den egna skogen. Flera ekonomibyggnader såsom vedbod, svinhus, magasin och tvättstuga är från 1800-talet.

Gården Västansjö har en äldre mangårdsbyggnad som kan dateras till 1700-talet. I vinkel ligger en loftbod från år 1803. En stor ladugård längst väster i gårdsgrupperingen är från 1929 och blev tillbyggd 1948. Ett nytt bostadshus uppfördes på 1950-talet en bit söder om den äldre mangårdsbyggnaden.

Fritidshusområdet Vittensten byggdes upp mellan åren 1955–1965. De äldsta husen ligger närmast sjön. Tomter avstyckades från gården Donmora söder om området och Långsvans samfällighet bildades. Namnet Vittensten kommer från torpet i områdets utkant vilken har kallats för Vittensten och tidigare Donmoratorp.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Gården Getbro

Gården Getbro är ett gott exempel på stora jordbruksgårdar och jordbrukslandskap placerade vid vattendrag, vilket är karaktäristiskt för kommunen. Det välbevarade byggnadsbeståndet med en stor mangårdsbyggnad och ett antal ekonomibyggnader har stort kulturhistoriskt värde. Flera äldre större träd hör till bebyggelsemiljön och visar på gårdens ålder och har ett miljöskapande värde. Byggnaderna med olika ursprungliga funktioner kan ge förståelse av hur arbetet på en större gård fungerade under 1800-talet och framåt. Arbetarbostaden, en bit från de övriga byggnaderna, har ett värde ur ett socialhistoriskt perspektiv och berättar om levnadsförhållanden för arbetarna. Väl bevarade byggnader kan ge kunskap om äldre tiders byggnadstekniker och material.

Gården Västansjö

Gården Västansjö har ett för trakten karaktäristiskt läge i det öppna landskapet. Gården kännetecknas av enhetlig och väl bevarad bebyggelse i rödmålat timmer och träpanel från slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Väl bevarade byggnader kan ge kunskap om äldre tiders byggnadstekniker och material och bebyggelsemiljön berättar om platsens historiska användning för jordbruksändamål.

Mangårdsbyggnaden vid gården Getbron har två våningar, entréparti med kolonner och halvvalmat tak täckt med hjärttegel. Intill ligger den rödmålade före detta vedboden med vitmålade snickerier och sadeltak också täckt med hjärttegel. (Getbro 1:1). Foto: Vlm-skiek-2127.

Före detta svinhus och nu fårhus med gråputsad fasad, svartmålade dörrar och tegeltäckt sadeltak. Byggnaden är uppförd 1895 (Getbro 1:1). Foto: Vlm-skiek-2126.

Före detta arbetarbostad för tre familjer. Timrad rödmålad byggnad delvis klädd med locklistpanel, vitmålade äldre fönster och tegeltäckt sadeltak (Getbro 1:1). Foto: Vlm-skiek-2147.

Före detta snickerifabrik (Lilla Getbro) tillhörande gården Getbro, nu fritidshus (Getbro 1:1). Byggnaden har timmerstomme, fasad av rödmålat bilat timmer eller locklistpanel, vitmålade fönster i två bågar med två till tre rutor i varje och svartmålade dörrar. Foto: Vlm-skiek-2156.

Rödmålad timrad loftbod från år 1803 vid gården Västansjö (Heds-Västansjö 1:9). Mangårdsbyggnaden kan dateras till 1700-talet. Huset har två våningar med fasad av rödmålad bilat timmer, vitmålade äldre fönster i två bågar med tre rutor i varje. Foto: Vlm-skiek-2189.

Stor ladugård/loge i ett och ett halvt plan från 1929 vid gården Västansjö (Heds-Västansjö 1:9). Fasad av rödmålad locklistpanel, svartmålade dörrar och tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skiek-2186.

Exempel på särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Utanför ovan beskrivna miljöer finns enskilda byggnader som bedömts vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. Byggnaderna bedöms vara särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaderna rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För fler exempel se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Utanför ovan beskrivna miljöer finns enskilda byggnader som pekats ut som kulturhistoriskt värdefulla. Områdets historia då det styckades av och bebyggdes med fritidshusbebyggelse 1955–1965 är läsbar idag och har ett visst kulturhistoriskt värde som helhet. Dock har förändringar skett och viss bebyggelse tillkommit i olika skeden. Väl bevarade fritidshus är därför av särskilt kulturhistoriskt värde. Områdets läge vid sjön, småskalig bebyggelse vid mindre vägar och lummighet är karaktäristiska drag. Ett bostadshus i ett och ett halvt plan har en särpräglad utformning med en ovanvåning med överhäng och rader av fönster. Fasaden består av brunmålat träspån.

Fritidshus i ett och ett halvt plan från mitten av 1900-talet med särpräglad utformning. Byggnaden har fasad av brunmålade träspån och rader av vitmålade fönsterbågar (Donmora 2:73). Foto: Vlm-skiek-2201.

Jordkällare med överbyggnad vid före detta Donmoratorp och även kallat Vittensten i utkanten av fritidshusområdet (Donmora 2:6). Byggnaden är timrad, rödmålad, har svartmålad dörr och tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skiek-2205.

5.7 Gisslarbo

Området Gisslarbo ligger i Heds socken, längst söderut i Skinnskattebergs kommun. Området består endast av IOGT-lokalen Malma Spira med tillhörande bodlänga och jordkällare.

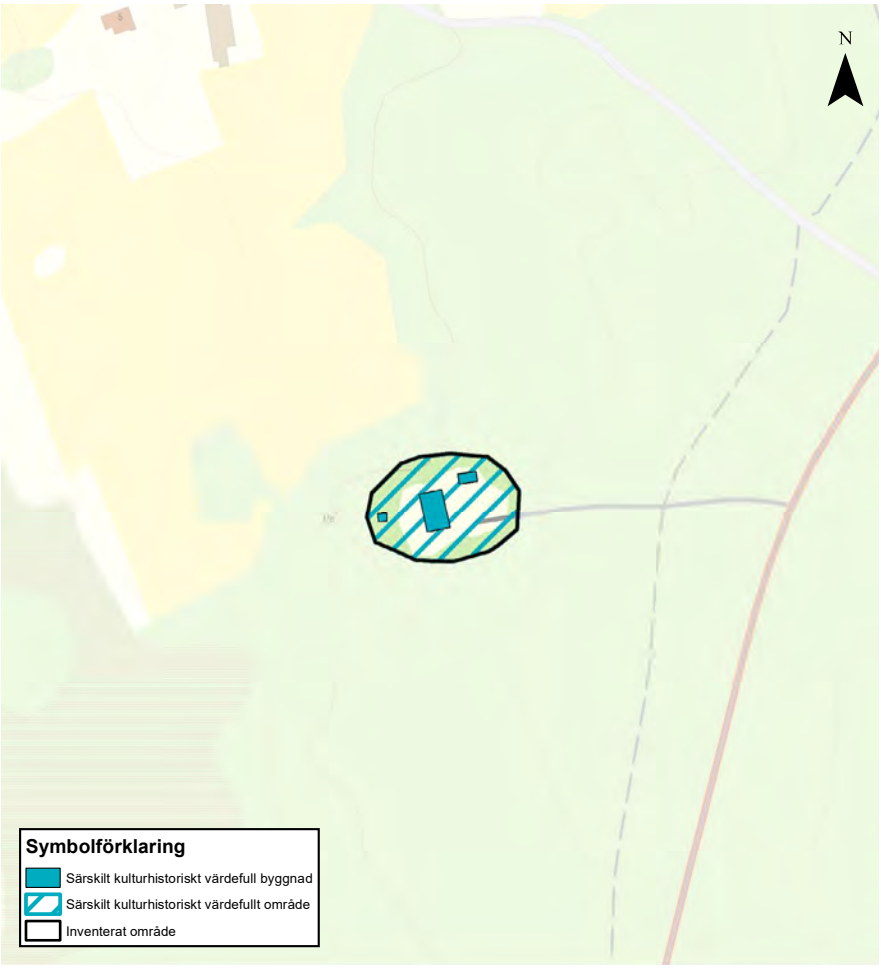

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Området är omgivet av löv- och barrträd och bebyggelsen ligger i en glänta i slutet av en kort grusväg, vid vägen mellan Kolsva och Färna. Bebyggelsen består av IOGT-logen Malma Spira, en tillhörande bodlänga samt en jordkällare. Bodlängan ligger framför logen i vinkel och jordkällaren är placerad bakom.

IOGT-lokalen Malma Spira med uthus (Nibbarsbo 1:6). Byggnaderna ligger längst in på en skogsväg, omgivna av barr- och lövträd. Foto: Vlm-skiat-1824.

Utförandet av huset är inspirerat av samtida träarkitektur. Den långsmala byggnadskroppen med stora fönster tyder på att den innehåller en samlingslokal. Fasaden är klädd med rödslammad locklistpanel, sadeltaket är täckt med tvåkupigt tegel tvåkupigt tegel och verandan är målad i flera kulörer. Bodlängan har ett traditionellt och anspråkslöst utförande med rödmålad fasad av träpanel, enkla trädörrar av brädor och sadeltak med enkupigt tegel, vilket är typiskt för uthus från 1800-talets slut.

Historik

IOGT-logen Malma Spira bildades år 1884 och är en avdelning inom nykterhetsrörelsen. Under de första åren hölls möten i Gisslarbo skola som ägdes av Gisslarbo bruk i Köpings kommun. Efter upprepade kontroverser med bruket tvingades logen uppföra en egen lokal utanför brukets domäner. Den egna IOGT-lokalen uppfördes 1898 i Skinnskattebergs kommun. Lokalen består av samlingslokal med kök och hall samt en lägenhet för vaktmästaren som användes för detta ändamål ända in på 1960-talet. Under 1920–1930-talen hade föreningen ungefär 100 medlemmar. Föreningen äger fortfarande fastigheten. Flera gånger om året arrangeras musikcaféer i lokalen.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Gisslarbos IOGT-lokal Malma Spira
Gisslarbos IOGT-lokal Malma Spira är en sällsynt välbevarad loge. Logen blev byggnadsminne 1983 med motiveringen; ”Byggnaden är en av de få i landet från tiden kring sekelskiftet som har en intakt interiör med paneler och väggmålningar bevarade i originalutförande. Byggnadens äkthet liksom den sparsamma förekomsten av likvärdiga objekt torde ge Gisslarbo IOGT-lokal en särställning bland svenska godtemplarlokaler. Gisslarbo IOGT-lokal utgör en särpräglad miljö samtidigt som den bevarar egenarten hos en gången tids byggnadsskick. Den får med hänsyn härtill anses som synnerligen märklig och äger ett framträdande kulturhistoriskt värde”.

Bodlängan och jordkällaren ingår inte i byggnadsminnet, men är värdefulla för upplevelsen av miljön. De är välbevarade från uppförandetiden och vittnar om att logen även användes för bostadsändamål. Sammantaget med logen är miljön kulturhistoriskt värdefull som ett uttryck för nykterhetsrörelsens verksamhet.

IOGT-logen Malma Spira bildades år 1884 och den egna lokalen uppfördes 1898. Lokalen består av en samlingslokal med kök samt en lägenhet. Foto: Lasse Fredriksson.

Entrén med snickarglädje i ljusa kulörer till IOGT-lokalen Malma Spira i Gisslarbo. Färgsättningen ändrades under 2020. Foto: Vlm-skiek-0376.

Bodlängan (Nibbarsbo 1:6). Byggnadens fasad har rödmålad stående slät panel och dörrar är målade i gulbrun kulör. Foto: Vlm-skiek-0370.

5.8 Gunnilbo

Området Gunnilbo ligger i Skinnskattebergs kommuns östra del vid Gunnilbo kyrka. Bebyggelsen utgör Gunnilbo kyrkby, jordbruksbebyggelse utefter ån med gårdarna Östergården och Västergården samt lämningar efter Kedjebo och Gunnilbo hammarsmedjor.

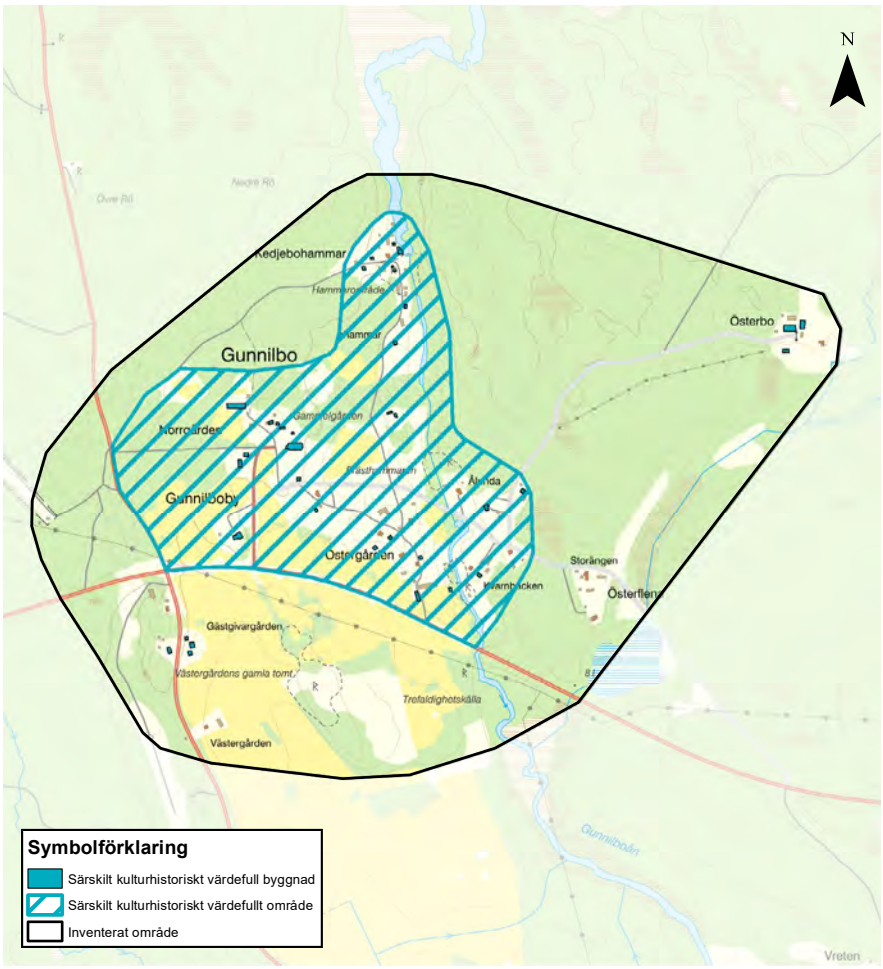

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Området Gunnilbo består av ett öppet odlingslandskap med mindre skogspartier. En äldre landsväg passerar kyrkan och utmed vägen ligger en del bebyggelse. Kyrkan, väg 233 och väg 250 förbinds med mindre allékantade vägar.

Gunnilbo kyrka från 1800-talet är ljusputsad. På kyrkogården finns en gravkorsbyggnad uppförd 1782 för ägarna av Färna och Bockhammars bruk. Den är vitputsad med dekor i rustik stil och taket har en kupol med en urna. I kyrkbyn finns ett kyrkvaktarboställe med visthusbod, kyrkstall, flera bostadshus och en skola. Byggnaderna är från 1800-talet och uppförda i timmer och klädda med rödmålad träpanel. Sadeltaken är tegeltäckta. Skolan är placerad på en höjd en bit söderut från övrig bebyggelse i kyrkbyn. En bit österut från kyrkan, vid Ålunda, ligger en prästgård.

Vid platsen för Kedjebos hammare ligger några äldre rödmålade timrade och panelklädda byggnader med tegeltäckt sadeltak, bland annat en arbetarbostad i två våningar från 1800-talets mitt.

I området finns både äldre och senare uppförd jordbruksbebyggelse exempelvis på gården Österbro, som varit kyrkoherdebostället, samt på gårdarna Östergården och Västergården i Gunnilbo by. Vanligt är att gårdarna har bostadshus och ekonomibyggnader så som loftbod, ladugård, smedja och loge. Byggnaderna har i regel fasader med rödmålad träpanel, tegel- eller plåttäckta sadeltak samt vit- eller svartmålade snickerier. Jordbruket är fortfarande aktivt

I områdets sydvästra del, utmed den gamla landsvägen i nord-sydlig riktning, ligger en före detta gästgivargård med anor från 1600-talet. Till gården hör bostadshus och ekonomibyggnader såsom stall och bod.

Gunnilbo kyrkby med kyrkan från början av 1800-talet, kyrkstall, härbre och klockarbostad. Kyrkans fasad är putsad i en beige kulör och klockarbostaden har rödmålade träpaneler. Foto: Vlm-skiat-1849.

Rödmålad timrad och panelklädd loge troligen från första hälften av 1800-talet i Gunnilboby, Östergården (Gunnilboby 4:1). Grusvägen leder ut till väg 233. Foto: Vlm-skiek-2460.

Historik

Utmed Gunnilboån låg under 1600-talet hammarsmedjor både i Gunnilbo och Kedjebo. I Gunnilbo fanns två hammarsmedjor. På en karta från slutet av 1600-talet finns smedstugor markerade nära ån. Kedjebo hammare lades ned strax efter sekelskiftet 1900, de i Gunnilbo lades troligen ned tidigare.

Gunnilbo kyrka uppfördes mellan åren 1829–1835 och ersatte en träkyrka från 1662. Kyrkoherdebostället låg i Österbo, ett stycke öster om kyrkan, där det även bedrevs jordbruk. Huvudbyggnaden från 1800-talet revs på 1950-talet. Då hade en ny prästgård uppförts 1915 vid Ålunda, en bit närmare kyrkan. År 1879 byggdes Karlslunds skola som ligger strax söder om kyrkan. Idag är skolan privatbostad.

Viktiga näringar i området har historiskt varit skogsbruk och jordbruk. På en karta från 1696 ses Västra gården och Östra gården i Gunnilbo by vilka än idag bedriver jordbruk på platsen. Bland gårdarnas byggnadsbestånd kan nämnas en smedja, en ålderdomlig enkelstuga sammansatt med en bod och två loftbodar. I en av loftbodarna ska affärsverksamhet ha bedrivits fram till 1893. Västra gårdens äldre mangårdsbyggnad har flyttats en bit norr om den gamla bykärnan. Vissa fastigheter har tidigare ägts av det statliga skogsbolaget Domänverket, men såldes på 1990-talet.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Gunnilbo by

Gunnilbo by utgör en kulturhistoriskt värdefull bebyggelsemiljö med flera olika samhällsnäringar och levnadsförhållanden representerade. Området har en välbevarad kyrkomiljö med Gunnilbo kyrka från början av 1800-talet, kyrkstall, kyrkvaktarboställe samt en närliggande gård, en skola och prästgård. Området kännetecknas också av jordbruksbebyggelsen från 1800-talet som finns på gårdarna Österbo, Östergården och Västergården. De sistnämnda gårdarna ligger där den äldre bykärnan låg och är ett uttryck för jordbruksnäringens kontinuitet på platsen. I området finns även av arbetarbostäder med koppling till bergsbruk och skogsbruk, bland annat en arbetarbostad från mitten av 1800-talet i Kedjebo samt några torp uppförda av Domänverket.

Kyrkstall troligen från år 1800 (Gunnilboby 5:1). Timrad rödmålad byggnad delvis klädd med locklistpanel och med brutet enkupigt tegeltäckt sadeltak och lunettfönster. Foto: Vlm-skiek-2422.

Kyrkvaktarboställe uppfört omkring år 1800 (Gunnilboby 1:6). Timrad byggnad klädd med rödmålad locklistpanel, brutet tegeltäckt tak och en veranda. Foto: Vlm-skiek-2424.

Torp som uppfördes av Domänverket 1936 klätt i rödmålad locklistpanel med en vitmålad veranda och grönmålad ytterdörr (Gunnilboby 3:10). Foto: Vlm-skicm-1355.

Grusväg omgiven av lövträd som leder till gård i Gunnilboby (Gunnilboby 3:8). Gårdsbyggnaderna har träfasader målade i röd kulör. Foto: Vlm-skiek-2464.

Liten ålderdomlig timrad stuga klädd med rödmålad lockpanel (Gunnilboby 4:1). Stugan är ihopbyggd med en förvaringsbod med separat ingång. Foto: Vlm-skiek-2442.

Loftbod vid Östergården som under en tid fungerat som affär (Gunnilboby 4:1). Rödmålad och timrad byggnad i två våningar med naturstensgrund, delvis klädd med locklistpanel. Foto: Vlm-skiek-2453.

Timrat bostadshus klätt med rödmålad locklistpanel (Gunnilboby 3:9). Byggnaden är flyttad från Västergården i den gamla bykärnan. Foto: Vlm-skicm-1352.

Exempel på särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Utanför ovan beskrivna miljöer finns enskilda byggnader som bedömts vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. Byggnaderna bedöms vara särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaderna rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För fler exempel se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Ett exempel på en särskilt kulturhistorisk värdefull byggnad är den före detta gästgivargården med anor från 1600-talet i sydvästra delen av området. Byggnadstypen är relativt unik i kommunen och dess placering berättar om transport- och kommunikationsledernas utveckling och betydelse. I detta fall den gamla landsvägen som funnits åtminstone sedan 1600-talet.

Före detta gästgivargård uppfört i timmer, klädd i rödmålad locklistpanel, vitmålade snickerier och fönster samt veranda (Gunnilboby 3:15). Foto: Vlm-skicm-1330.

5.9 Holmsbovallen

Området Holmsbovallen ligger i Skinnskattebergs kommuns södra del vid sjön Lillsvans norra strand. Större delen av områdets bebyggelse består av fritidshus-bebyggelse från 1960-talet. Det finns även viss bostadsbebyggelse från tiden kring sekelskiftet 1900.

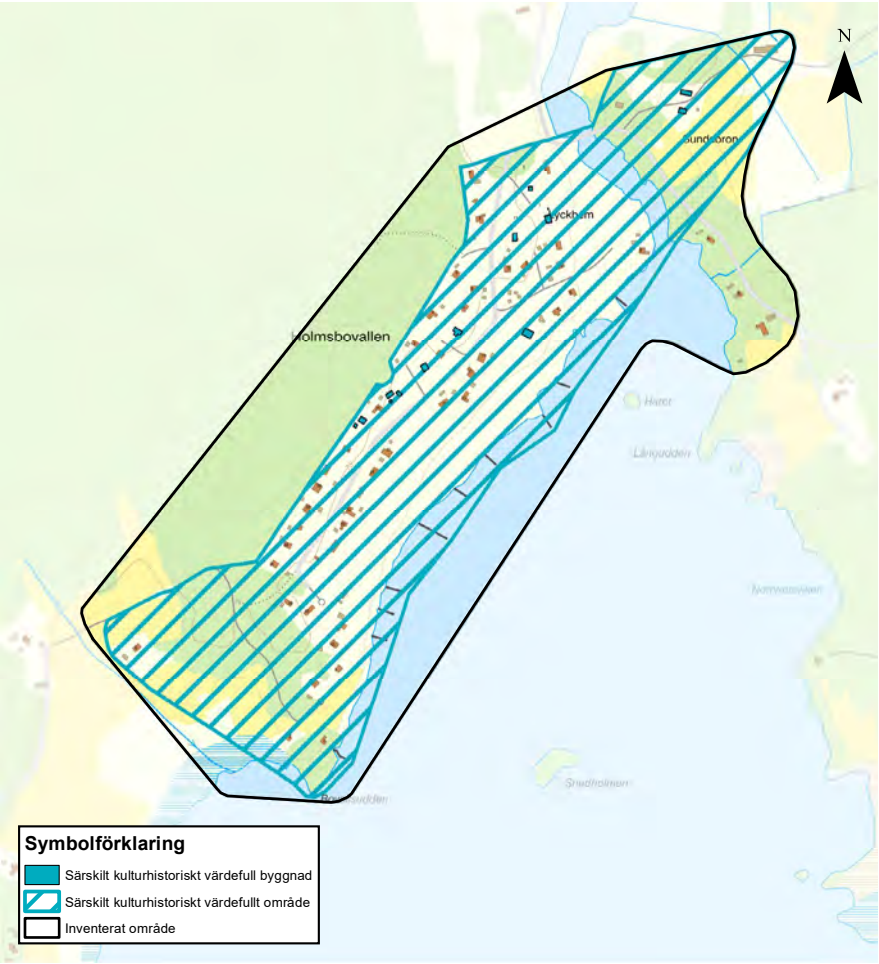

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Området Holmsbovallen består av fritidshusbebyggelse omgiven av skog vid sjön Lillsvans strand. Fritidshusbebyggelsen består av 48 tomter utmed en grusväg med några få förgreningar. Närmast sjön finns en gemensamägd yta. Bebyggelsen utgörs av små hus, med några få undantag i form av jordbruks- och gårdsbebyggelse från tiden kring sekelskiftet 1900.

Fritidshusen är småskaliga och uppförda i ett plan. De är vanligen placerade på tomternas västra sida. Vissa tomter har skogskaraktär medan andra närmare sjön vanligen har gräsytor. Byggnaderna har likartad utformning, liggande förvandringspanel är ett vanligt fasadmaterial och de flacka sadeltaken är täckta av plåt eller betongtegel. Färgsättningen varierar mellan svart, gul, röd, brun och vit kulör. På tomterna finns vanligen flera byggnader så som bodar.

Bostadshuset Lyckhem med ekonomibyggnad och bostadshuset Vilan är från tiden kring sekelskiftet 1900 och ligger inom fritidshusområdet. Byggnaderna i ett och ett halvt plan har rödmålad locklistpanel eller fasspontpanel och vitmålade korspostfönster och snickerier.

Norr i området och på andra sidan om Sundsån, omgivet av ett öppet odlingslandskap, ligger jordbruksgården Sundsbron. Bostadshuset från 1880-talet är i ett och ett halvt plan, har timrad stomme och fasader av rödmålat bilat timmer och slät träpanel. Grunden är av slaggsten. Boden från år 1908 har två våningar med källare, en kraftig grund av huggen sten och fasader av rödmålad träpanel samt vitmålade fönsterbågar.

Genom området går en grusväg som på vissa ställen är omgiven av öppna grönytor. Löv- och barrträd växer intill fritidshusbebyggelsen. Foto: Vlm-skiek-1474.

Bron över Sundsån. Barrträd syns närmast i bild och rödmålad bostadsbebyggelse skymtar i fonden. Foto: Vlm-skiek-1565.

Historik

Namnet Holmsbovallen kommer från en jordbrukande gård som ligger söder om området. Jordbruk är områdets främsta historiska näring. De idag kvarvarande byggnaderna inom området med koppling till jordbruk tillhör gården Sundsbron och ligger nordost i området. Byggnaderna på gården är från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.

Omkring 1940-talet sänktes nivån i sjön Lillsvan med 70–75 cm för att få mer betesmark. Företaget AB Filips Bergslagstomter i Kolsva köpte marken i början av 1960-talet. Marken styckades av i ett antal tomter, såldes och bebyggdes främst under 1960-talet. Området projekterades 1964 och vägföreningen bildades 1968. I området finns sommarvatten som stängs av under vinterhalvåret, men många har även borrat egna brunnar. I området finns idag ett tiotal bofasta invånare.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Holmsbovallen

Fritidshusområdet Holmsbovallen utgör ett gott exempel på ett av flertalet sjönära områden i kommunen som under mitten av 1900-talet styckades av och bebyggdes med fritidshus. Bebyggelsen i Holmsbovallen har homogen karaktär och uppfördes främst under 1960-talet. Fritidshusbebyggelsen är en viktig symbol för välfärdssamhällets framväxt under 1900-talet. Miljöerna berättar om semesterlagstiftningen, höjd levnadsstandard och ökad bilism. Områdets läge vid sjön, lummigheten, bebyggelsestrukturen utmed en mindre väg samt enhetlig småskalig bebyggelse är karaktäristiska drag. Det finns ett flertal väl bevarade byggnader med avseende på proportioner, material och utformning typisk för fritidshusbebyggelse uppförd under 1960-talet.

Områdets äldre gårds- och jordbruksbebyggelse från tiden kring sekelskiftet 1900 finns inom och i anslutning till fritidshusområdet. Bebyggelsen visar på ett pedagogiskt sätt platsens historiska användning. Bebyggelsen berättar även om levnadsförhållanden samt vanliga byggnadstekniker, material och stilideal för den aktuella tidsperioden vilket är intressant ur ett socialhistoriskt och byggnadshistoriskt perspektiv.

Gulmålade och blåmålade fritidshus är placerade med utsikt över sjön Lillsvan. Foto: Vlm-skiek-1472.

Fritidshus från 1960-talet med fasad av rödmålad fjällpanel, flackt sadeltak täckt av plåt. Huset vilar på en grund av plintar. Foto: Vlm-skiek-1396.

Fritidshus från 1960-talet med fasad av svartmålad fjällpanel, indragen veranda med öppen spis, blåmålad dörr med glasruta och sadeltak täckt med betongtegel (Holmsbovallen 1:39). Foto: Vlm-skiek-1469.

Fritidshus från 1960-talet med fasad av vitmålad fjällpanel, veranda med öppen spis och sadeltak täckt med betongtegel (Holmsbovallen 1:31). Foto: Vlm-skiek-1502.

Bostadshuset Lyckhem från kring sekelskiftet 1900 (Holmsbovallen 1:15). Fasad av rödmålad träpanel, vitmålade snickerier och veranda, frontespis och med sadeltak av plegel takplåt. Foto: Vlm-skiek-1559.

Bostadshuset Vilan från 1910-talet med fasad av rödmålad liggande och stående fasspontpanel, vitmålade snickerier och korspostfönster (Holmsbovallen 1:24). Foto: Vlm-skiek-1526.

Bostadshus från 1883–1884 vid gården Sundsbron. Grund i slaggsten, timmerstomme, fasad i rödmålad träpanel och vitmålade snickerier (Sundsbron 1:1). Foto: Vlm-skiek-1570.

Bod i två våningar med källare från 1908 vid gården Sundsbron (Sundsbron 1:1). Fasaden är klädd med rödmålad träpanel, grunden i huggen sten och sadeltaket täckt av plåt. Foto: Vlm-skiek-1572.

5.10 Karmansbo, Nyhammar, Hed, Bernshammar och Jönsarbo

Området Karmansbo, Nyhammar, Hed, Bernshammar och Jönsarbo ligger i Skinnskatteberg kommuns södra del, i dalgången utmed Hedströmmen. Bebyggelsen har koppling till flera bruk som varit lokaliserade vid Hedströmmen. Inom området finns även Heds kyrka med kyrkby.

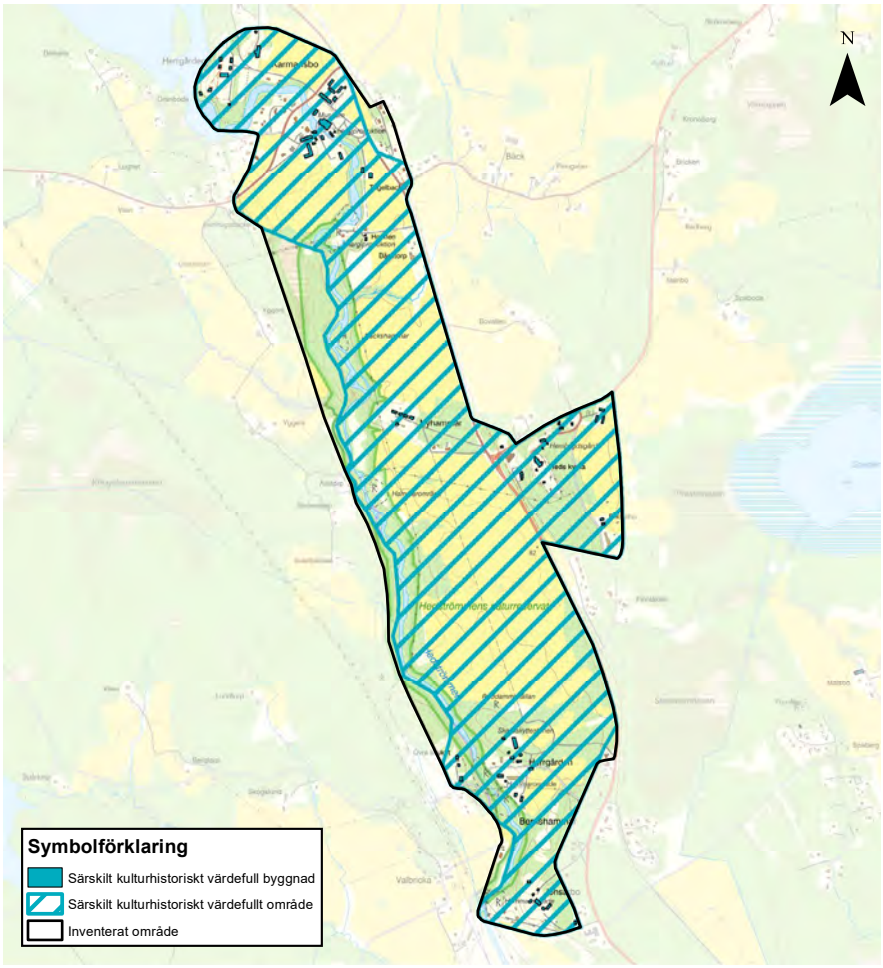

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Området Karmansbo, Nyhammar, Hed, Bernshammar och Jönsarbo har ett öppet landskap med mindre skogspartier. Genom området går Hedströmmen som omges av en dalgång. Längs med vattendragets sträckning finns fornlämningar och bebyggelse

med koppling till bruksverksamhet. Bruken inom området hette Karmansbo bruk, Nyhammars bruk, Bernshammars bruk och Jönsarbo bruk. Kvarvarande bebyggelse från bruken utgör bostadsbebyggelse för olika samhällsklasser såsom arbetarbostäder och herrgårdsanläggningar. Även byggnader som har använts i bruksverksamheten såsom smedja och kolhus samt rester efter bruksverksamheten finns bevarade.

Brukens herrgårdsanläggningar består i regel av stora ljusreveterade huvudbyggnader med flygelbyggnader i likartad utformning. Till dessa hör ekonomibyggnader som exempelvis ladugårdar, magasin och orangerier samt omgivande parkanläggningar. Arbetarbostäderna har en likartad men enklare utformning som herrgårds-anläggningarna. Bostäderna är ofta uppförda i ljus puts och som låga längor.

I området finns även Heds kyrkby med bebyggelse från 1700-talets slut och mitten av 1800-talet. Kyrkbyn består utöver Heds kyrka av prästgård, sockenstuga och en äldre skolbyggnad, som idag är hembygdsgård. Den vitputsade kyrkan uppfördes åren 1789–1792. Prästgården från 1796 ligger strax nordost om kyrkan och är en vitputsad huvudbyggnad som flankeras av två ekonomibyggnader klädda med rödmålad locklistpanel. Den välbevarade klockargården och folkskolan uppfördes år 1856 i två och en halv plan med fasader av rödmålad locklistpanel, vitmålade snickerier och tegeltäckta sadeltak. Söder om kyrkbyn ligger en före detta kaplansgård med bland annat ett boningshus från 1794–1795. Bebyggelsemiljön har på 1900-talet kompletterats med ett fåtal byggnader.

Bebyggelsemiljön vid Karmansbo smedja. Från vänster; kraftstation, klensmedja och hammarsmedja med valsverk. Foto: Vlm-skiek-0098.

Grusväg kantad med träd som leder till vitputsade Heds kyrka från slutet av 1700-talet. Foto: Vlm-skiek-0187.

Historik

Bruken utmed Hedströmmen

Ett flertal bruk har legat i området och anlades från 1500-talet och framåt. Tack vare närheten till vattenkraft och bra kommunikationsmöjligheter med Mälaren har bruk sedan långt tillbaka varit lokaliserade vid Hedströmmen. Bruken ägdes av kapitalstarka ägare som titulerade sig brukspatroner eller liknande. De flesta som bodde i Heds socken hade då någon koppling till bruken eller bruk i grannsocknarna. Många var smeder, drängar, skräddare eller skomakare.

Redan under Gustav Vasas tid på 1500-talet anlades en hammare i Bernshammar. Även bruket Nyhammar drevs tidigt och var av stor betydelse under 1570–1580-talet, dock ödelades bruket strax därefter men återuppbyggdes 1636.

I Jönsarbo uppfördes på 1620-talet två smedjor. Den första smedjan i Karmansbo, Frölichhammaren, byggdes i början av 1600-talet. Smedjor tillkom senare i Norrhammar, Bäckhammar och Holm. Bruken utvecklades under 1700- och 1800-talen. Vid 1800-talets slut försämrades dock konjunkturen och flera bruk lades ned, bland annat Bernshammar, Jönsarbo och Nyhammar. På dessa platser finns idag inga bruksbyggnader kvar.

Under mitten av 1800-talet slogs smedjorna i Karmansbo ihop till en större smedja och ett valsverk byggdes 1873. Redan 1907 splittrades bruksegendomen, men driften i smedjan och valsverket pågick fram till 1950. Fyra år senare övertogs bruket av Kolsva Järnverk och driften i smedjan återupptogs, men lades ned igen 1958. År 1977 förstördes stora delar av Karmansbo smedja genom översvämning i Hedströmmen. Smedjan med mumblingshammare, vattenhjul, valsverk och blåsmaskin restaurerades dock för att åter kunna användas. Karmansbo smedja är idag ett populärt besöksmål inom Ekomuseum Bergslagen. Varje år hålls tillställningen Järnets dag då lancashireugnarna tänds och stångjärn tillverkas.

Herrgårdsanläggningar i anslutning till bruken
I nära anslutning till samtliga bruk finns herrgårdsanläggningar. Dessa låg separerade från arbetarbostäderna. Den äldsta bevarade huvudbyggnaden finns i Jönsarbo och uppfördes vid 1600-talets slut i rödmålat timmer. Senare har huvudbyggnaden blivit klädd med gulmålad locklistpanel.

Karmansbo herrgård uppfördes år 1759 i timmer och har även den blivit klädd med gulmålad panel. Byggnaden fick en andra våning genom en utbyggnad under 1820- eller 1830-talet. Tillhörande arbetarbostäder inrymde lägenheter om ett rum och kök eller spisrum. Arbetarbostaden Långa raden uppfördes under 1700-talet och ladugårdsbyggnaden samt drängstugan under slutet av 1800-talet.

I Nyhammar uppfördes bara åtta herrgårdsflyglar av den tänkta herrgårdsanläggningen. Bruket gick i konkurs och byggherren flyttade från platsen innan huvudbyggnaden hann uppföras. Fem flygelbyggnader återstår idag vilka uppfördes på 1760-talet. Flygelbyggnaderna har därefter haft olika användning, såsom lancasterskola (tidig folkskoleundervisning), flickskola, ålderdomshem, fängelse och förskola.

Den stora herrgårdsbyggnaden i Bernshammar påbörjades år 1787. Till denna uppfördes även orangeri, lusthus och en trädgårdsmästarbostad. En stor park anlades i engelsk stil samt arbetarbostäder och ekonomibyggnader.

Heds kyrkby
Heds kyrkby består av kyrka, prästgård, sockenstuga och en skola som nu är hembygdsgård. Söder om kyrkbyn ligger en före detta kaplansgård med bland annat ett boningshus från 1794–1795. Den vitputsade kyrkan uppfördes 1789–1792 och ersatte en träkyrka från 1687. Prästgårdens boningshus byggdes 1796 har två timrade flyglar. Flyglarna har förlängts efterhand. Den välbevarade skolbyggnaden som ursprungligen var klockargård har två våningar och uppfördes 1856. Bebyggelsemiljön har på 1900-talet kompletterats med ett fåtal byggnader.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Karmansbo, Nyhammar, Hed, Bernshammar och Jönsarbo
Området Karmansbo, Nyhammar, Hed, Bernshammar och Jönsarbo utgör ett stort område med tydliga exempel på bruksbebyggelse. Miljöerna består av olika delar såsom herrgårdsbebyggelse, arbetarbebyggelse samt byggnader och lämningar från bruksverksamheten. I sin helhet ger de olika delarna en bra uppfattning om det historiska sammanhanget.

Karmansbo är det enda bruket i kommunen där alla ingående delar i bruksmiljön finns kvar; herrgård, ladugård och arbetarbostäder samt smedja med valsverk och brukskontor. Byggnaders ursprungliga placering, volym, material och utformning är av stor vikt för att ge möjligheter till förståelse av dess funktion, bruksanläggningarnas struktur och hur vardagen för ägare och arbetare vid bruken tedde sig. De andra bruken har en herrgård och ett antal skilda byggnader med koppling till bruket bevarade.

Kring Heds kyrka finns en äldre bybebyggelse som kan ge en förståelse av områdets historiska funktion som bygdens centrum. Heds kyrkby, visar genom placering och väl bevarade material och utformning på de olika funktioner av officiell prägel de har haft så som skola, prästgård, kaplansgård och sockenstuga.

Kolhus vid Karmansbo smedja med grund av slaggsten (Karmansbo 1:4). Fasaden är klädd med rödmålad stående träpanel och dörren är svartmålad. Foto: Vlm-skiek-0025.

Arbetarbostäderna Långa raden i två våningar och ladugård vid Karmansbo smedja (Karmansbo 1:56). De rektangulära byggnaderna är ljust putsade och har regelbunden fönstersättning. Foto: Vlm-skiek-0013.

Huvudbyggnaden vid Karmansbo herrgård uppförd 1759 (Karmansbo 1:50). Byggnaden har frontespis och putsad fasad i ljust gul kulör samt plåttäckt brutet tak. Foto: Vlm-skisb-0014.

Arkivbyggnad från 1884 vid Karmansbo herrgård (Karmansbo 1:50). Byggnaden har slätputsade fasader i vitt och beige, brunmålad dörr och dekor och omfattning i klassicistisk stil. Foto: Vlm-skisb-0011.

Bostadshus intill det tidigare brukskontoret vid Karmansbo smedja från första halvan av 1800-talet (Täkten 1:50). Byggnaden är ljust reveterad, har brunmålade fönsterbågar och tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skiek-0078.

Bostadshus från andra hälften av 1700-talet i närheten av Karmansbo smedja (Täkten 1:49). Byggnaden är uppförd i ett och ett halvt plan har ljust putsade fasader, gesimser, tegeltäckt sadeltak och entréparti med kolonner. Foto: Vlm-skiek-0083.

Före detta arbetarbostad från andra halvan av 1800-talet vid Tegelbacken söder om Karmansbo smedja (Karmansbo 1:55). Huset är byggt i två och ett halvt plan och har ljust putsade fasader, gesims, frontespis och tre ingångar. Foto: Vlm-skiek-0133.

Flygelbyggnader vid Nyhammars bruk som ligger på rad. Byggnaderna har rosa putsade fasader och valmade tegeltäckta tak. Foto: Vlm-skiek-0177.

Flygelbyggnad vid Nyhammars bruk som tidigare inrymt lancasterskola, flickskola och ålderdomshem (Nyhammar 1:9). Byggnaden har en rosa reveterad fasad och tegeltäckt valmat tak. Foto: Vlm-skisb-0048.

Huvudbyggnaden i Jönsarbo uppförd under slutet av 1600-talet (Jönsarbo 2:5). Byggnaden har frontespis, fasader av gulmålad locklistpanel och tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skisb-0109.

Före detta inspektorsbostad vid Jönsarbo bruk med fasad av rödmålad locklistpanel och brutet tegeltäckt tak med valmade gavelspetsar (Jönsarbo 2:4). Foto: Vlm-skisb-0107.

Huvudbyggnaden vid Bernshammars herrgård, påbörjad 1787 (Bernshammar 1:1). Huset har frontespis, vitt slätputsade fasader och tät och regelbunden fönstersättning med grönmålade bågar. Foto: Vlm-skisb-0084.

Lusthus från 1799 vid Bernshammars herrgård (Bernshammar 1:1). Byggnaden är rikligt utsmyckad med gesimser och målningar, fronton och kolonner. Taket är plåttäckt. Foto: Vlm-skisb-0083.

Orangeriet vid Bernshammars herrgård med svanhals, cirkelformat fönster och ljusputsad fasad (Bernshammar 1:1). Foto: VIm-skisb-0086.

Före detta arbetarbostaden Långa raden vid Bernshammars bruk är från 1700-talet (Valbricka 2:17). Foto: VIm-skisb-0105.

Den före detta prästgården från 1798 i Heds kyrkby (Heden 1:10). Byggnaden i har vitputsade fasader, frontespis, veranda och rödmålade fönsterbågar. Foto: VIm-skisb-0064.

Kaplansgården från 1796 som ägdes av Svenska kyrkan fram till 2001 (Brickebo 1:9). Huset har fasader av rödmålad locklistpanel och brutet tegeltäckt tak med valmade gavelspetsar. Foto: VIm-skisb-0079.

Folkskola i två våningar uppförd 1865 vid Heds kyrka (Brickebo 1:8). Den timrade byggnaden har fasad av rödmålad locklistpanel och vitmålade korspostfönster i en tät och regelbunden sättning. Foto: VIm-skisb-0073.

5.11 Kedjebo

Området Kedjebo ligger i Skinnskatteberg kommuns östra del intill sjön Lilla Kedjen. Områdets bebyggelse består till största del av jordbruksbebyggelse från 1800-talet. Bebyggelsen har delvis kompletterats under 1900-talet.

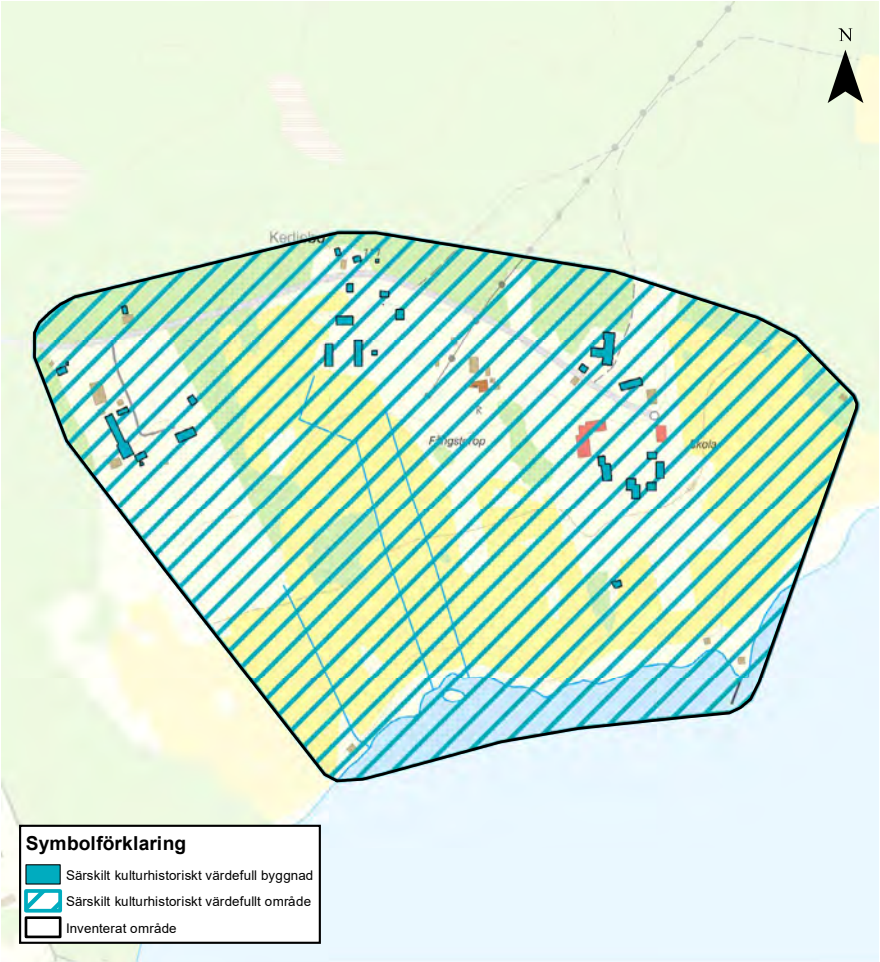

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Området Kedjebo ligger vid sjön Lilla Kedjen i det större skogsområdet norr om Gunnilbo kyrkby. Ett öppet odlingslandskap finns mellan sjön och gårdarna som ligger placerade längs byvägen.

Det öppna odlingslandskapet ger god utsikt över sjön Lilla Kedjen. Foto: Vlm-skivb-0092.

Byggnadsbeståndet i Kedjebo är av äldre karaktär med övervägande timrade rödmålade byggnader. Idag finns tre tydliga äldre gårdsgrupperingar samt en fastighet bebyggd på 2000-talet mellan den östligaste och mellersta gården. Gårdarna har ett stort antal, oregelbundet placerade, småskaliga byggnader vilket är kännetecknande för den äldre gårdsstrukturen. Huvuddelen av byggnaderna är från 1800-talet. De rödfärgade, panelklädda boningshusen är vanligen parstugor med två våningar. Ekonomibyggnaderna är i likaså rödmålade och panelklädda. Storlekarna varierar beroende på ursprunglig funktion. Exempel på förekommande ekonomibyggnader är smedja, kolbod, loftbod, ladugård, dass och vedbod.

Historik

Byn Kedjebo nämns i skrift första gången år 1539 och har genom århundradena befolkats av bland annat jordbrukare, smeder, nämndemän, kammartjänare och skolelever. Inom Kedjebo finns lämningar efter Landfors hammare som anlades 1643, men blev ödelagd redan 1716. På 1696 års karta redovisas ”Landforsans hammar” samt ett litet hus norr om hammaren.

År 1788 genomfördes storskiftet i Kedjebo. Vid den tiden fanns fem gårdar. År 1856 genomfördes laga skifte och då registrerades fyra gårdar. Gården som idag är belägen längst i väster flyttades då ut ur byn eftersom mangårdsbyggnaden låg

inklämd mellan två gårdar och var i dåligt skick. Antalet hus som tillhörde gården var dessutom få. Den ursprungliga mangårdsbyggnaden utgjordes av en enkelstuga. Den byggdes ut efterhand och har idag två våningar. Det är inte utrett hur stora delar av den äldre mangårdsbyggnaden som återanvändes vid uppförandet av mangårdsbyggnaden på den nya gårdsplatsen efter skiftesreformen. På gården bedrevs jordbruk fram till andra halvan av 1900-talet. Den har därför kompletterats med byggnader och tillbyggnader utifrån behov. Dessa har dock anpassats efter byns karaktärsdrag. Äldre ekonomibyggnader finns bevarade såsom rök- och linbastu, smedja, dass och stall samt ladugård, loftbod och den ovanliga kolboden. Flera av dessa har intakta interiörer.

Den mellersta gården är en bergsmansgård med ett välbevarat och stort byggnadsbestånd från 1800-talets första hälft. Den timrade Mangårdsbyggnaden uppfördes år 1791. Ekonomibyggnaderna består bland annat av ladugård, visthusbod och loge samt fårhus, svinhus och en brygg- och bagarstuga. Här finns också en mangelbod, vedbod, bastu och smedja. På gården bodde fram till 1859 smeder som tillverkade yxor. Därefter kom gården att ägas av två generationer smeder verksamma vid Bockhammar.

De äldsta nuvarande byggnaderna på den östligaste gården kopplas till jordbruk. Ett bostadshus är från sekelskiftet 1800 och en loftbod har timmer från år 1756. Gården ligger på platsen för den gamla byn och består idag av två sammanslagna gårdar. Vissa äldre byggnader har byggts till och nya byggnader har tillkommit efter förändrade behov. På 1940-talet ska vissa byggnader på gården ha utgjort Elsa Beskows sommarhus. Mellan åren 1942–1961 bedrevs här en barnkoloni. Därefter fungerade platsen som internat för pojkar från Stockholm fram till år 2000. Idag bedrivs kurs- och konferensverksamhet på gården. Här finns också en privatbostad. På 2000-talet har mark styckats av från Kedjebo 1:11 där en sommarstuga med tillhörande komplementbyggnader har uppförts.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Kedjebo

Byn Kedjebo har ett välbevarat och ursprungligt byggnadsbestånd med ett stort antal ekonomibyggnader. Det karaktäristiska läget i det öppna odlingslandskapet vid sjöstranden har stor betydelse för miljön. Några av ekonomibyggnaderna är ovanligt förekommande, som kolbod och fårhus, och visar på månghussystemet. Byggnadernas välbevarade placering, volym, material och utformning kan ge möjligheter till förståelse av hur en mindre by med ett fåtal jordbrukande gårdar fungerade under 1800-talet och till viss del ännu längre tillbaka. Byn berättar även om ett skede där jordbruk inte längre utgjorde huvudsyssla utan där en av gårdarna fungerade som barnkoloni och internat.

Timrad rödmålad mangårdsbyggnad i två våningar i den västligaste gården (Kedjebo 1:20). Gården flyttades till platsen i samband med laga skifte 1856. Foto: Vlm-skivb-0152.

Timrad rödmålad loftbod i två våningar tillhörande den västligaste gården (Kedjebo 1:20). Foto: Vlm-skivb-0141.

Den mellersta gården av de tre äldre gårdarna i Kedjebo (Kedjebo 1:2). Mangårdsbyggnaden flankeras av två ekonomibyggnader, en loge och en ladugård/stall. Foto: Vlm-skivb-0086.

Mangårdsbyggnad tillhörande den mellersta gården (Kedjebo 1:2). Byggnaden från 1791 har två våningar och är klädd med rödmålad locklistpanel. Foto: Vlm-skivb-0090.

Timrad rödmålad smedja från 1800-talet tillhörande den mellersta gården (Kedjebo 1:2). Foto: Vlm-skivb-0100.

Loge tillhörande den mellersta gården (Kedjebo 1:2). Byggnaden är uppförd i liggande timmer och har ett tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skivb-0087.

Den östligaste gården i Kedjebo som idag fungerar som privatbostad och kurs- och konferensanläggning (Kedjebo 1:11). Byggnader är rödmålade och står tätt placerade. Foto: Vlm-skivb-0001.

Mangårdsbyggnad med flyglar vid den mellersta gården. Foto: Vlm-skivb-0010.

5.12 Krampen

Området Krampen ligger sydväst i Skinnskattebergs kommun. Området har lämningar efter en tågstation och ett läger för sovjetiska krigsflyktingar. Byggnader som finns kvar är en tvättstuga och transformatorstation där stationshuset låg samt rester av lägerbyggnadernas källare.

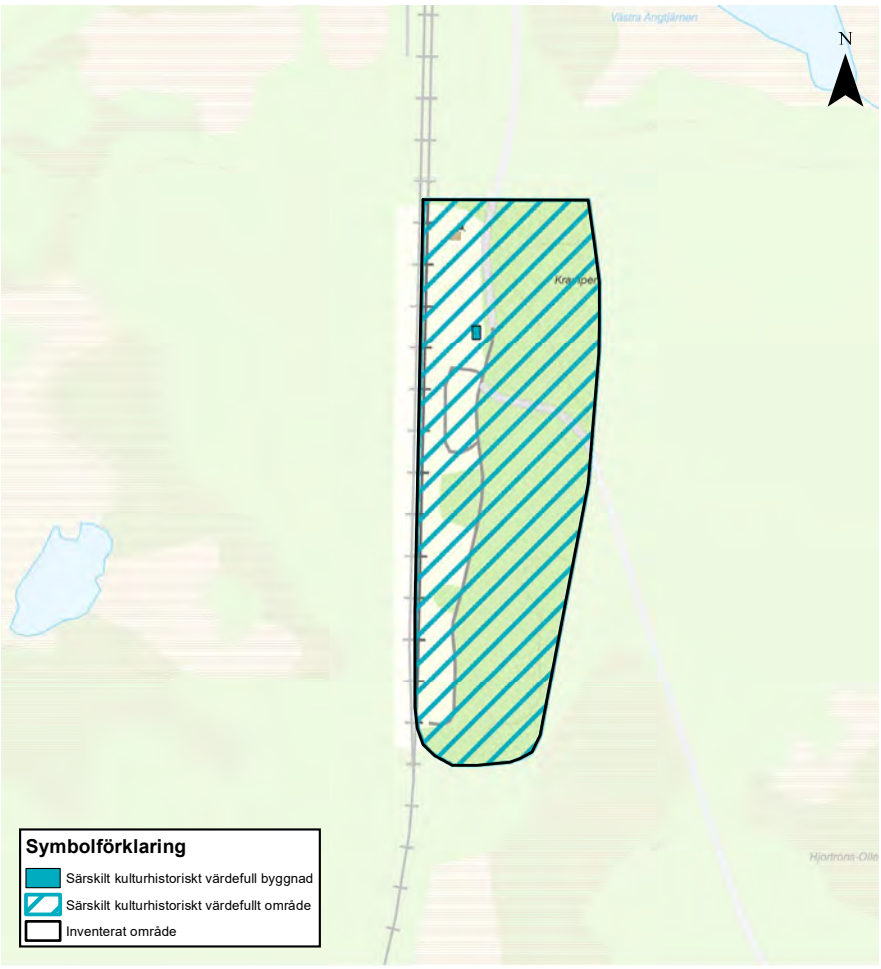

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Området Krampen ligger vid järnvägen Krylbo-Mjölby, långt från övrig bebyggelse i socknen. Området är omgivet av tät blandskog. Vid platsen där Krampens numera rivna stationsbyggnad låg är skogen röjd. En grusväg följer järnvägen innan den viker av in i skogen. De enda kvarvarande byggnaderna och byggnadsresterna är en tvättstuga och en transformatorstation vid järnvägen samt rester efter en källare.

Platsen där Krampens stationshus låg utefter stambanan Krylbo. Skogen är röjd intill järnvägssträckningen. Foto: Vlm-skiehw-0103.

Tvättstugans fasad har en nedre del är klädd med rött fasadtegel medan den övre delen har slät, ljust gul puts. Över de gröna portarna och fönstren är det slaget stickbågsvalv och sadeltaket är täckt med skifferplattor. Transformatorstationen från 1970-talet har betongfasad med grov ballast, ett parti med glasbetong och grön plåtdörr.

Historik

Krampens station

Krampen fick sitt namn på 1600-talet efter en sjö strax söder om området som kallades Krempa eller Krampa. År 1900 drogs stambanan Krylbo-Mjölbys sista del mellan Frövi och Krylbo. Krampens stationshus med tvättstuga uppfördes i samband med dragningen genom området. År 1901 anslöts Köping-Uttersberg-Riddarhyttans järnväg till stambanan via ett stickspår. De två järnvägarna hade olika spårbredd och Krampen blev därför en viktig station för omlastning av gods mellan banorna.

Stationshuset ritades av Folke Zettervall, som var SJ:s chefsarkitekt under åren 1895–1931. Zettervall ritade cirka 260 stationshus samt typhus i olika storlekar och med olika funktioner, såsom stationshus, banvaktarstugor, godsmagasin, ställverk och personalbostäder. Byggnaderna med anknytning till järnvägen uppfördes över hela landet. De flesta av hans stationsbyggnader längs med linjen Krylbo-Frövi är

av samma typ som tvättstugan i Krampen. De uppfördes med rött tegel i fasadernas nedre del och ljus puts i den övre, med fasaddetaljer som stickbågar och friser i rött tegel. Taken var belagt med mönsterlagt skiffertak. Tvättstugan är samtida med det rivna stationshuset och uppförd kring 1900.

Förutom stationsbyggnad och tvättstuga fanns även bostäder för de järnvägsanställda. År 1910 bodde 15 järnvägsanställda i Krampen. Samtliga byggnader förutom tvättstugan är idag rivna. Under 1970-talet tillkom en transformatorstation uppförd med betongfasad med synlig ballast. Den har en grön plåtdörr och fönster av betongglas. Mot järnvägen finns en grön plåtdörr och ett smalt fönster i betongglas.

Krampens rysläger
Krampens järnvägsstation var av stor vikt för placering av en förläggning avsedd för soldater som flytt till Sverige från Sovjetunionen under andra världskriget. Närheten till järnvägen, det isolerade läget samt tillgången till arbete på statens mark medförde att Krampen år 1943 fick ett så kallat ”Rysläger”. Detta placerades öster om stationsområdet och 1944, när lägret var som störst, fanns där närmare 300 personer. Lägret bestod av manskapsbaracker, gemensamhetslokaler och två jordkällare kallade rysskällarna. En av barackerna användes som Folkets Hus, och var under en period under krigets slut även läger för ungerska och rumänska judinnor som överlevt tyska koncentrationsläger.

Idag finns inga byggnader kvar, men spår av grunder och två källarruiner finns bevarade. Platsen är ett besöksmål med skyltningar och museum i tvättstugan som berättar om rysslägren och Rysstenen, en minnessten med inristningar av soldater från rysslägret. Den står ungefär en halv mil från Krampen.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Krampen
Området Krampen är en plats som berättar om rysslägret Krampen, vilket är en viktig och relativt ouppmärksammad del av den moderna svenska och västmanländska historien. Tvättstugan i Krampen kan vidare ses som en symbol för den omfattande verksamhet, organisation och struktur som var knutna till anläggandet av Sveriges järnvägsnät. Av det lilla samhälle som fanns här en gång är tvättstugan liksom jordkällaren viktiga för förståelsen av platsen. Med teglet, den gula putsen och fönstrens stickbågar uppvisar tvättstugan typiska drag från Folke Zettervalls järnvägsarkitektur vid sekelskiftet.

Krampens tvättstuga, typisk för Folke Zettervalls järnvägsarkitektur med rött tegel i fasadernas nedre del och gul puts på den övre, detaljer i tegel och skifferklätt tak (Aspänge 2:7). Foto: Vlm-skiehw-0104.

Transformatorstation från 1970-talet med betongfasad, grön plåtdörr och ljusinsläpp av glasbetongblock (Krylbobanan 12:1). Foto: Vlm-skiehw-0102.

Källarrester i murade betongstenar, den enda synliga resten efter rysslägret vid Krampen. Foto: Vlm-skiehw-0106.

5.13 Laggarbo

Området Laggarbo ligger i Skinnskattebergs kommuns södra del vid sjön Nedre Vätterns östra strand. Historiskt har det funnits ett länsmansboställe i området. Idag utgör området ett bostads- och fritidshusområde.

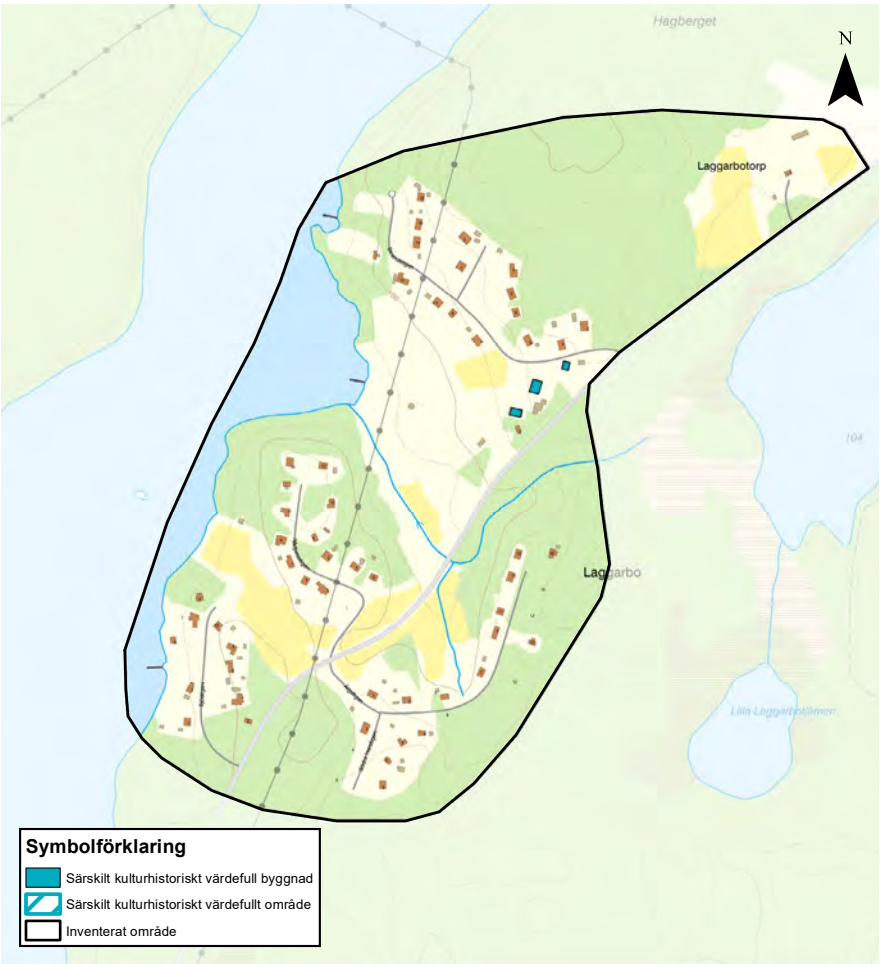

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Laggarbo är ett lummigt, något kuperat område med ett flertal större lövträd och omges av skogsmark och sjön Nedre Vättern. I områdets mellersta del ligger en öppen grönyta som är en allmänning med utsikt ned mot sjön. På grönytan finns är en liten dansbana.

Fritidshusbebyggelsen är placerad längs med mindre vägar som grenar sig ut mot sjön eller mot skogen från en större väg. Tomterna är ungefär lika stora med relativt tät bebyggelse i enhetlig och liten skala.

Bostadshusen, från främst 1970-talet, är övervägande placerade på tomtens östra sida eller med vy mot sjön. På tomterna finns träd, gräsmattor eller naturmark med både barr- och lövträd. Uthus är oregelbundet placerade på tomterna. Fasaderna på husen är klädda med liggande eller stående träpanel och målade i varierande kulörer men framför allt i rött, svart eller gult med vitmålade snickerier. Vanligen har de sadeltak täckta av plåt eller papp. Flertalet bostadshus har veranda.

Inom fastigheterna Laggarbo 1:3 och Laggarbo 1:4 i områdets norra del ligger tre byggnader som har en äldre traditionell karaktär. Gården har utgjort Länsmansboställe sedan slutet av 1600-talet. Byggnaderna är uppförda i ett och ett halvt plan med timmerstomme, har fasader av rödmålat bilat timmer eller locklistpanel, vit- eller svartmålade snickerier och tegeltäckta sadeltak.

Bostadshus och bodar med fasader i rödmålad träpanel på naturtomt (Laggarbo 1:47). Foto: Vlm-skiek-0689.

En stig ner till en båtbrygga med omgivande björkar. Foto: Vlm-skiek-0755.

Historik

Gården Laggarbo har anor från 1600-talet. År 1642 bodde bonden ”Anders i Laggarebo” på gården. År 1645 köpte greven Jacob de la Gardie gården från kronan, som då blev en frälsegård. År 1692 drogs gården in av kronan och det beslutades att den skulle bli länsmansboställe för Skinnskattebergs bergslag. En länsman skulle bland annat bevaka kronans intressen på häradstingen inom sitt område. Han skulle se till att de böter som tinget dömde ut, samt olika skatter, blev indrivna. Den sista länsmannen som bodde i Laggarbo flyttade från bostället 1905. Idag finns ett äldre bostadshus bevarat och till det hör en timrad ladugård. I bostadshuset finns en interiör takmålning från 1865. Den närliggande timrade byggnaden inom Laggarbo 1:4 ska enligt muntliga källor tidigare ha fungerat som häkte. På 1950-talet renoverades bostadshuset då verandan tillkom och fönster byttes ut. Tidigare har huset inrymt två lägenheter.

Under andra hälften av 1960-talet såldes delar av gården Laggarbo till AB Filips bergslagstomter. Företaget styckade av marken och sålde tomter till fritidshus-bebyggelse. Flertalet bostadshus och uthus är byggda på 1970-talet. Några tomter står idag fortfarande obebyggda.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Utanför ovan beskrivna miljöer finns enskilda byggnader som bedömts vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. Byggnaderna bedöms vara särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaderna rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För fler exempel se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Området har sedan slutet av 1600-talet fram till början av 1900-talet fungerat som länsmansboställe vilket är intressant ur ett samhällshistoriskt perspektiv. De tre äldre byggnaderna inom Laggarbo 1:3 och Laggarbo 1:4 är väl bevarade i proportioner, byggnadsvolym och utformning och kan därför ge förståelse för sitt ursprungliga sammanhang. Byggnaderna kan även berätta om äldre tiders byggnadstekniker och utformningsideal. I bebyggelsemiljön finns även ett flertal äldre höga lövträd som har ett miljöskapande värde.

Områdets moderna historia är även den tydligt läsbar, med fritidshusbebyggelsen som uppfördes under 1970-talet. Det utgör ett av ett flertal sjönära områden i kommunen som under mitten av 1900-talet styckades av och bebyggdes med fritidshusbebyggelse och har ett visst kulturhistoriskt värde som helhet.

Bostadshus med naturstensgrund, rödmålad locklistpanel och tegeltäckt sadeltak vid det före detta länsmansbostället (Laggarbo 1:3). Foto: Vlm-skiek-0775.

Rödmålad timrad lada/stall med svartmålade dörrar och tegeltäckt sadeltak vid det före detta länsmansbostället (Laggarbo 1:3). Foto: Vlm-skiek-0774.

Timrat rödmålat bostadshus med tegeltäckt sadeltak som tidigare ska ha utgjort häkte (Laggarbo 1:4). Foto: Vlm-skiek-0781.

5.14 Naddebo

Området Naddebo ligger i Skinnskatteberg kommuns nordöstra delar. Området sträcker sig söderut till vattendraget Nadden. Den sammanhållna bebyggelsen ligger i mitten av området och består i huvudsak av gårdsbebyggelse.

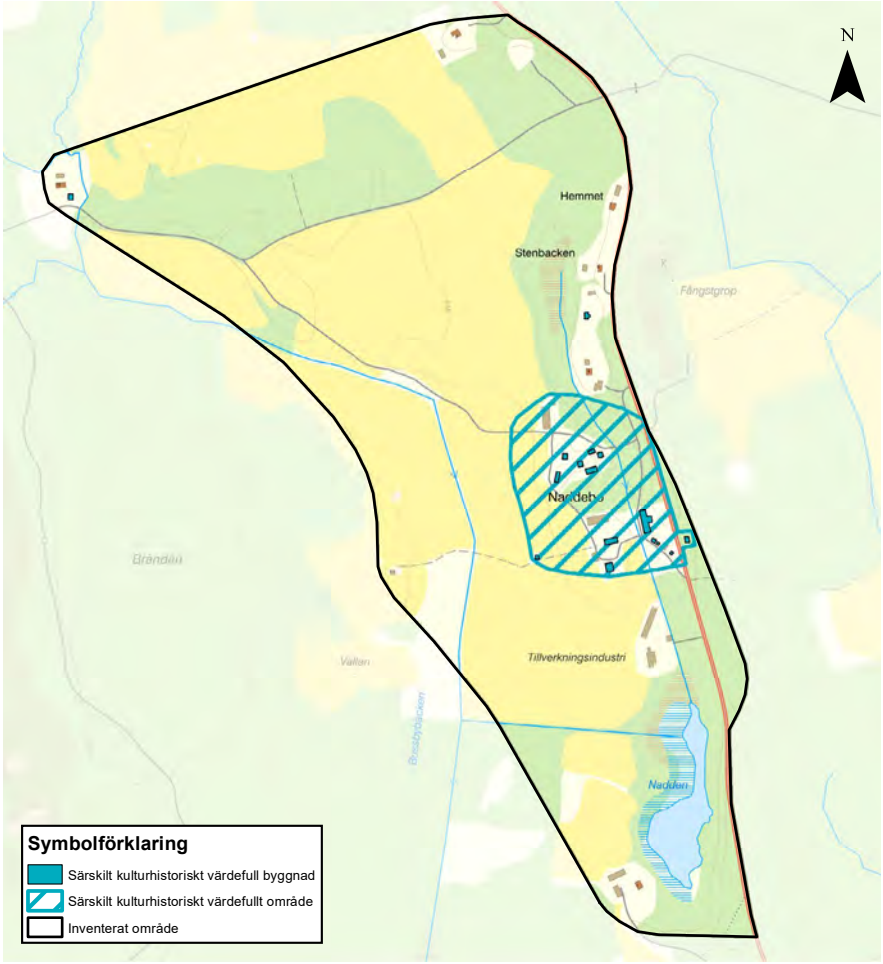

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Landskapet omkring området Naddebo kännetecknas av vattendraget Nadden i söder samt åkermarker och större skogspartier. Genom byn löper väg 250. Områdets bebyggelse är främst belägen längs med vägen, men enskilt placerade fastigheter finns i områdets södra, norra och västra utkanter. Norr om vattendraget Nadden ligger Naddebo såg.

I områdets mitt finns två större gårdar som bildar en samlad bebyggelsemiljö. Gårdarna ligger längs en äldre väg som löper parallellt med väg 250. Den norra gården har flera timrade byggnader grupperade kring en gårdsplan. Boningshuset är en enkelstuga från 1700-talet med två våningar. Bland ekonomibyggnaderna finns bland annat en loftbod. Samtliga byggnader är målade med röd slamfärg. Södra gården har ett större timrat boningshus som ursprungligen uppfördes 1635. Det är klätt i rödslammad locklistpanel och har tegeltak. Här finns flera ekonomibyggnader och särskilt utmärker sig en större ladugård, uppförd i timmer och slaggsten. På gården finns även ett gulmålat boningshus från 1950 med locklistpanel och tegeltak. Byggnaderna är sammanhållet placerade kring mangårdsbyggnaden och längs den gamla vägen. På andra sidan väg 250 finns en smedja.

Söder om gården ligger Naddebo såg. I norra delen av området, vid Hemmet och Stenbacken, ligger några bostadshus och stugor placerade längs vägen. Bostadshus och uthus är i huvudsak rödmålade och troligen uppförda kring sekelskiftet 1900. De har till viss del en bevarad karaktär, men är i många fall ombyggda. I områdets utkanter i söder, öster och norr finns fastigheter med byggnader från varierande tidsperioder.

Byggnader har rödmålade fasader, vitmålade knutar och sadeltak, varierande byggnadsvolymer med små torp och ekonomibyggnader från 1800-talets slut, samt bostadshus uppförda vid 1900-talets första hälft. I områdets utkanter i nordväst, norr och söder finns enskilt belägna bostadshus med tillhörande uthus från sekelskiftet 1900 respektive 1900-talets mitt. Byggnaderna är målade i röd kulör och har vitmålade knutar.

Vidsträckta åkermarker. Mitt på åkern ligger en ekonomibyggnad med sadeltak och i bakgrunden skymtas gårdarna. Foto: VIm-skicm-0130.

Historik

Byn Naddebo är främst känd för att den södra gården har ägts av samma släkt sedan det äldre boningshusets uppförande år 1635. Släkten heter Andersson och flera personer i de tidigare generationerna var nämndemän. Den norra gårdens mangårdsbyggnad uppfördes på 1700-talet. Därefter har bebyggelse med koppling till jordbruket uppförts från 1800-talet och fram till idag.

I byn finns också bostadshus som tidigare har varit så kallade huggarstugor, det vill säga mindre bostäder för skogsarbetare. Idag fungerar de som fritidshus. Fastigheten i områdets södra utkant har ursprungligen varit arbetarbostad tillhörande Domänverkets fastigheter. Vid Hemmet i norr ligger en byggnad som under mitten av 1900-talet var skrothandel och bensinmack.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Naddebo

Gårdsbebyggelsen i Naddebo är en särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelsemiljö. Äldre byggnader kopplade till jordbruket finns bevarade, som södra gårdens mangårdsbyggnad från år 1635 och norra gårdens mangårdsbyggnad från 1700-talet. Man kan också tydligt se utvecklingen genom kompletterande jordbruksbebyggelse från 1800-tal, 1900-tal och 2000-tal. Sammantaget visar bebyggelsen på en kontinuitet och ger förståelse för gårdarnas långa historia. Intilliggande huggarstugor ger uttryck för skogsbrukets bebyggelse. Vidare ger bebyggelsen förståelse för äldre byggnadstypers byggnadstekniker och material.

Äldre magasinsbyggnad i Naddebo. Foto: Vlm-skicm-0120.

Norra gården sedd från öst (Naddebo 1:14). En grusväg går mellan de rödmålade knuttimrade husen som omges av lövträd. Foto: Vlm-skicm-0147.

Mangårdsbyggnad från 1635 vid södra gården (Naddebo 1:15). Byggnadskroppen är långsmal med stående rödmålad träpanel och vitmålade knutar. Foto: Vlm-skicm-0114.

Bostadshus på södra gården uppfört år 1950 (Naddebo 1:15). Byggnaden har ljust gul locklistpanel, vitmålade snickerier och tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skicm-0113.

Ladugård uppförd i slutet av 1800-talet (Naddebo 1:15). Grund i slaggsten, rödmålad träpanel och plåttak. Foto: Vlm-skicm-0117.

Loftbod på norra gården (Naddebo 1:14). Byggnaden med två våningar har rödmålad liggande timmerstomme och sadeltak. Foto: Vlm-skicm-0134.

Stuga med stående rödmålad locklistpanel, tegeltäckt sadeltak och blåmålad ytterdörr (Naddebo 1:16). Ursprungligen uppförd som bostad till skogsarbetare, så kallad ”huggarstuga”. Foto: Vlm-skicm-0152.

5.15 Norbyn

Området Norbyn ligger i Skinnskattebergs kommuns östligaste delar vid sjön Västra Norens norra strand. Områdets bebyggelse består främst av två äldre jordbruksgårdar.

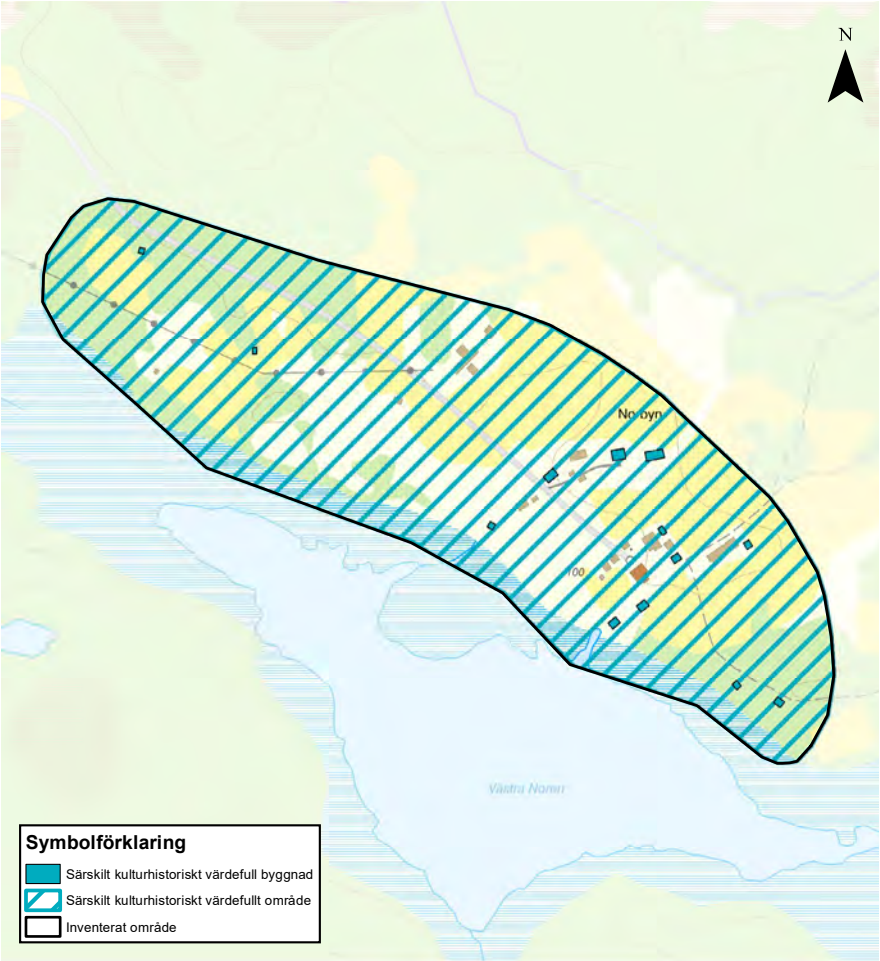

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Trakten kring området Norbyn kännetecknas av stora skogsområden och sjöar. Norbyn ligger enskilt med ett litet stycke jordbruksmark direkt norr om bebyggelsen. Området präglas av bebyggelsemiljön som består av två jordbruksgårdar med öppna odlingsmarker. Vid gårdarna växer ett flertal äldre lönnar.

Den västra gården i Norbyn där de rödmålade byggnaderna ligger delvis på rad. Foto: Vlm-skicm-0564.

Gårdsbebyggelsen består av mangårdsbyggnader och flertalet ekonomibyggnader. De är oregelbundet placerade inom två gårdsgrupperingar och vissa ekonomibyggnader ligger glest utplacerade. Västerut finns ängslador nära vägen, vid sjön en tvättstuga och öster om byn finns en smedja. Bebyggelsen har traditionella karaktärsdrag med timrade huskroppar med eller utan locklistpanel, rödmålade fasader och vitmålade snickerier, vanligen ursprungliga fönster och tegeltäckta sadeltak.

Historik

På en odaterad sockenkarta, troligen från kring år 1700, anges årtal under många platsnamn. Under Noorby står 1596, vilket eventuellt skulle kunna vara året då gården blev grundad och skattlagd. Första gången Norbyn dyker upp i de så kallade mantalslängderna är 1650. Fram till 1774 bestod Norbyn endast av en gård och från 1775 fanns två gårdar efter ett arvskifte. De som bebodde gårdarna var bönder. År 1826 genomfördes enskifte i Norbyn.

Norbyn består fortfarande idag av två gårdar som enligt uppgift har gått i samma släkter sedan 1700-talet. Vid en jämförelse mellan 1826 års karta och 1907 års karta går det att se att den västra gården ligger på samma plats på de båda kartorna, medan den östra gården på den senare kartan ligger något mer sydost. Att den östra gården ska ha flyttats har dock inte kunnat bekräftats i källor, men kartmaterialet tyder på det. Byggnaderna i den västra gården ligger idag på rad, vilket motsvarar ungefärlig placering som syns på kartan från år 1826. Då låg den östra gården alldeles intill den västra och utgjorde en sammanhållen byklunga.

Merparten av byns nuvarande byggnader är uppförda under 1800-talet och flera under 1800-talets första hälft. Den östra gården har till exempel en tidigare mangårdsbyggnad från första delen av 1800-talet och en smedja från tidigt 1800-tal.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Norbyn

Norbyn visar på en äldre bystruktur med ett flertal äldre och oregelbundet placerade byggnader, med koncentration i två gårdsgrupperingar samt med glest utplacerade byggnader i området. Bebyggelsemiljön visar på äldre tiders månghussystem med ett stort antal mindre timrade ekonomibyggnader som var och en hade sin funktion. Bebyggelsemiljö kan därmed berätta om hur äldre tiders jordbruk fungerade samt om levnadsförhållandena för lantbrukare med närhet till både ängsmark, skog och vatten. De äldre lövträden och omkringliggande öppna odlingsmarkerna är likaså viktiga för förståelsen av sammanhanget.

Husen har höga byggnadshistoriska och miljöskapande värden tack vare sin höga ålder och hur de är placerade i gårdsmiljöerna. Byns placering vid sjön Noren utgör i sig ett miljöskapande värde, men har även en samhällshistorisk betydelse då fiske troligen utgjorde en betydande del av byns försörjning under både 1700- och 1800-talen. Även ur ett socialhistoriskt perspektiv var närheten till vattnet viktigt, där tvättstugan har ett kvinnohistoriskt värde.

Vy över gårdsmiljö i Norbyn. Bebyggelsen med rödmålade fasader och tegeltäckta sadeltak omges av lövträd. Foto: Vlm-skicm-0551.

Bostadshus i Norbyn med snickarglädje på farstukvisten. Foto: VIm-skicm-0560 .

Byggnad tillhörande västra gården, troligen ett tidigare gästgiveri (Norbyn 2:1). Byggnaden är knuttimrad i två våningar med ett tegeltäckt sadeltak. Foto: VIm-skicm-0555.

Byggnad tillhörande västra gården som tidigare kan ha fungerat som visthusbod (Norbyn 2:1). Byggnaden är knuttimrad med tegeltäckt sadeltak. Foto: VIm-skicm-0552.

Ekonomibyggnad på östra gården från första halvan av 1800-talet (Norbyn 1:3). Byggnaden är knuttimrad i två våningar med tegeltäckt sadeltak. Foto: VIm-skicm-0530.

Byggnad på östra gården från första halvan av 1800-talet, använd som tvättstuga (Norbyn 1:3). Byggnaden är knuttimrad med tegeltäckt sadeltak. Foto: VIm-skicm-0531.

5.16 Solmyra udde och Ålsbäcken

Området Solmyra udde och Ålsbäcken ligger i Skinnskattebergs kommuns södra del vid sjön Långsvans östra strand. Större delen av områdets bebyggelse består av fritids- och bostadsbebyggelse från 2000-talet men det finns även fritidshusbebyggelse från 1950- och 1960-talen.

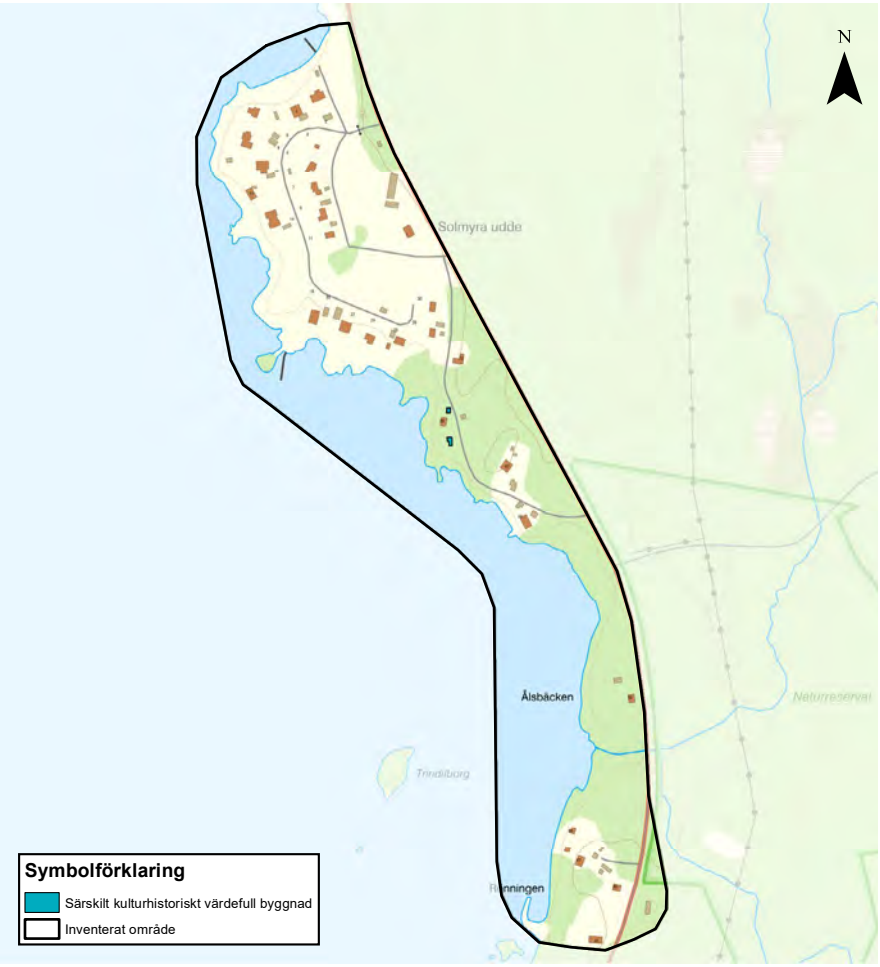

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Området Solmyra udde och Ålsbäcken består av öppna grönytor med dungar av löv- och barrträd. Ett antal fritidshus och bostadshus är placerade längs med en grusväg formad efter uddens utbuktning. Flertalet av fastigheterna har sjötomt.

Bostadsområdet har en homogen karaktär med byggnader i modern stil. Utöver bostadshusen finns vanligen garage och ibland en bod på tomterna. Bostadshusen är i ett eller ett och ett halvt plan. Fasaderna är klädda med träpanel såsom lockpanel, locklistpanel eller liggande slät panel. Färgsättning varierar, men främst förekommer vit, grå, röd eller svart kulör. Några hus är byggda i svartmålat timmer. Taken är pulpettak eller sadeltak täckta med betongpannor eller plåt.

I områdets norra del, nära vägen som går i nord-sydlig riktning genom området, ligger gården Utnäset som utgör stamfastighet och har en större tomt. På tomten finns en ladugård med rödmålad slät panel, svartmålade dörrar och plåttäckt sadeltak samt en tvättstuga/vedbod.

Söder om Solmyra udde ligger en timrad rödmålad smedja med svartmålade snickerier och sadeltak. I närheten av smedjan finns ett fritidshus med ett formspråk typiskt för 1950-talet. Byggnaden har ett asymmetriskt takfall, fasader av brunmålad stockpanel och hörnfönster.

I den södra delen av området, i Ålsbäcken, omsluts den glesa bebyggelsen av skog. Bland annat finns två äldre bostadshus som varit torp eller utflyttat bostadshus till jordbruksgård. Byggnaderna är i ett och ett halvt plan, har fasader i rödmålat timmer eller locklistpanel, vitmålade snickerier och sadeltak täckta med enkupigt tegel eller senare tillkomna betongpannor.

Lövträd vid infarten till fritids- och bostadsområdet Solmyra udde. Bostadshus i svartmålat timmer, röd- och gråmålad träpanel skymtar intill grusvägen. Foto: Vlm-skiek-1914.

Byggnader med fasader av rödmålad träpanel och sadeltak ligger intill en grusväg och vid en grästäckt allmänning i Solmyra udde. Foto: Vlm-skiek-1893.

Historik

När Solmyra by söder om området genomgick laga skifte år 1876 flyttades en gård till platsen som idag kallas för Solmyra udde. Gården fick namnet Utnäset. Marken kring gården utgjorde betesmark och odlingsmark. Kring sekelskiftet 1900 flyttades huvudbyggnaden något söderut till Ålsbäcken och ett nytt bostadshus uppfördes vid Utnäset. Detta har i sin tur brunnit ned och ett nytt bostadshus uppfördes på 2000-talet. Intill sjön ligger en smedja som troligen uppfördes på 1800-talet och tillhörde gården Utnäset.

Mellan åren 1950–1970 tillkom ett fåtal fritidshus i området. Några fritidshus uppfördes på 1980- och 1990-talet. Mellan 1969–1998 fanns en campingverksamhet på Solmyra udde som drevs av gården Utnäset. Då fanns ett hundratal husvagnsplatser, fem stugor för uthyrning och badplats. Dusch och kiosk fanns i ett uthus vid gården. År 1999 såldes marken och efter ytterligare ett ägarbyte styckades tomter av för nybyggnation. De flesta hus byggdes på 2000-talet och några på 2010-talet.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Byggnaden bedöms vara särskilt värdefull ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaden rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

I området finns enskilda byggnader som pekats ut som kulturhistoriskt värdefulla. Dessa är väl bevarade i helhet och detaljer med proportioner, byggnadsmaterial samt utformning. De kan på så sätt belysa några av områdets historiska skeenden på ett tydligt sätt. Den väl bevarade smedjan till gården Utnäset och ett fritidshus från 1950-talet i tidstypisk utformning hör till denna värdefulla bebyggelse. Dessa ger en förståelse jordbruksbygden och bostadsområdets utveckling. Det finns även ett värde i att Solmyra uddes landskap hålls öppet med gräsytor och inslag av löv- och barrträd.

Fritidshus från 1950-talet i lekfull utformning typisk för uppförandetiden. Byggnaden har ett asymmetriskt takfall, fönster i hörn och fasader av liggande och stående brunmålad stockpanel. Foto: Vlm-skiek-1928.

Stora öppna gräsytor med dungar av barr- och lövträd vid sjön Långsvan. Foto: Vlm-skiek-1892.

Smedja tillhörande gården Utnäset troligen från 1800-talet (Solmyra 2:4). Den rödmålade byggnaden är knuttimrad, har svartmålade detaljer och sadeltak. Foto: Vlm-skiek-1925.

5.17 Solmyra

Området Solmyra ligger i Skinnskattebergs kommuns södra del längs med sjön Långsvans östra strand. Området omfattar bland annat den äldre byn Solmyra med ett flertal byggnader från 1800-talet och tre fritidshusområden från mitten av 1900-talet.

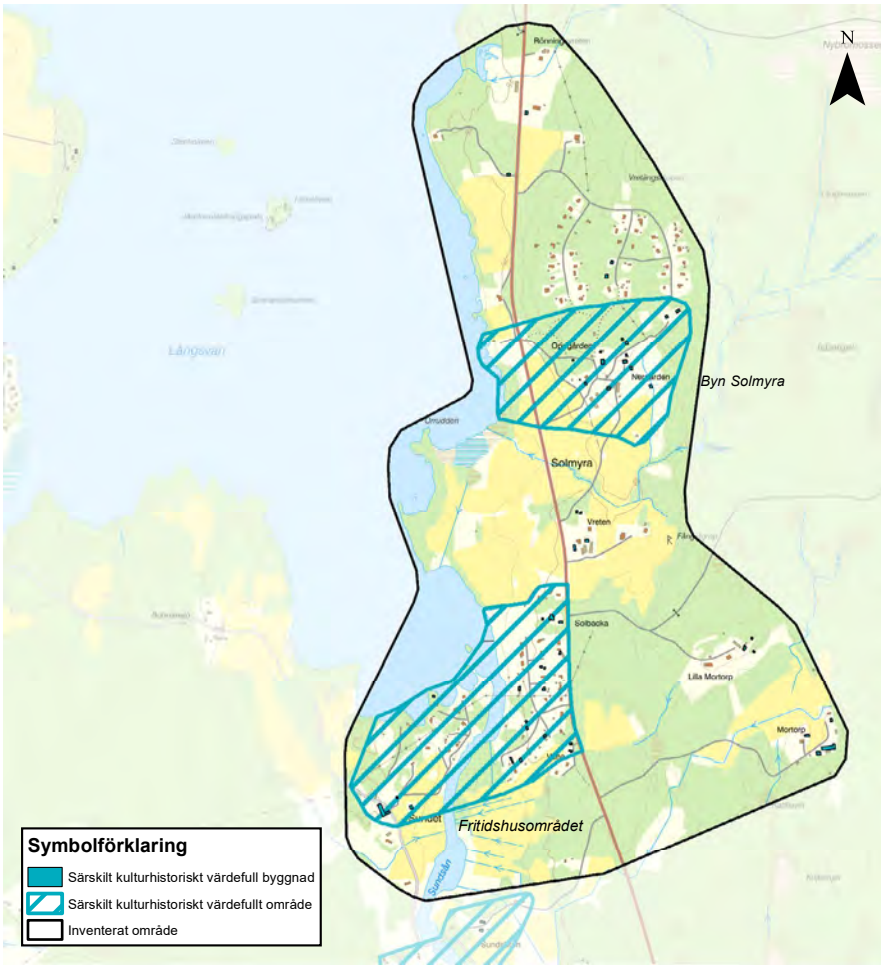

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Området Solmyra ligger i ett öppet odlingslandskap vid sjön Långsvan, omgivet av skog i öster. Byn Solmyra består av fyra gårdar och flera torp. Byggnaderna är oregelbundet placerade i en klunga utmed en slingrande byväg. Torpen ligger i utkanterna av klungan. Förutom bostadshus finns ekonomibyggnader som ladugård, lada, tvättstuga, loftbod, hönshus, jordkällare med mera.

Gemensamma karaktärsdrag för byggnaderna är timmerstommar, fasader av rödmålad träpanel, vitmålade snickerier, tegeltäckta sadeltak eller brutna tak och på ekonomibyggnader svartmålade dörrar.

Den slingrande byvägen tillsammans med den äldre bebyggelsen ger byn ett ålderdomligt intryck. Förutom Solmyra finns torp och annan äldre jordbruksbebyggelse enskilt placerade såsom gården Vreten, Mortorp och Sundet. Bebyggelsens material och utformning liknar den ovan nämnda. Söder om byn ligger före detta Solmyra skola, byggd år 1906, med utedass/vedbod och en bod. Skolbyggnaden har rödmålad liggande och stående fasspontpanel, brant tegeltäckt sadeltak, gröna och vitmålade fönsterbågar och småspröjsade korspostfönster.

Fritidshusområdena Sundet, Södra Solmyra och Norra Solmyra har vuxit fram vid olika tidpunkter. Bebyggelsen är småskalig och i många fall finns tillhörande uthus. Den äldsta fritidshusbebyggelsen vid Sundet ligger oregelbundet utspridd längs mindre vägar och med närhet till sjön inom samma fastighet. Byggnadernas fasader är klädda med liggande träpanel målade i rött eller gult med vita snickerier. Sadeltaken är flacka och altaner vanligt förekommande.

Södra Solmyra sommarstugeområde var innan det blev bebyggt ängs- och skogsmark. Området är lummigt med lövträd samt med mindre öppna ytor med vy mot sjön. Bebyggelsen ligger längs en mindre huvudväg med ett par korta säckgator. Bostadshusen är i regel placerade öster eller mitt på rätlinjiga tomter. En tomt är betydligt större än de övriga och där finns ditflyttade äldre byggnader. Fritidshusbebyggelsen har fasader av träpanel eller fabricerat timmer, målade i brun, blå eller röd kulör. Flacka sadeltak är täckta med betongtegel eller plegel. Norra Solmyra sommarstugeområde ligger på före detta skogsmark. Bebyggelsen är placerad vid tre mindre vägar och omgiven av skog. Tomterna är ungefär lika stora och rätlinjiga. Byggnadernas fasader består av träpanel, fabricerat timmer och rundtimmer. Fasadfärgerna varierar, exempelvis i blå, brun, gul eller röd kulör. Sadeltak är oftast täckta med betongtegel.

Fritidshusområdet vid Sundet från 1955–1964 (Sundet 1:1). Rödmålade stugor ligger utmed grusvägar i närhet till Sundsån och sjön Långsvan. Foto: Vlm-skiek-1604.

Den västligaste gården i byn Solmyra vars byggnaderna är rödmålade med tegeltäckta sadeltak. Öppen ängsmark breder ut sig och i fonden finns skog. Foto: Vlm-skiat-1831.

Historik

Byn Solmyra är troligtvis en av Heds sockens äldsta byar och var länge traktens största. Den består idag av fyra gårdar och flera torp varav ett är soldattorp. Flera byggnader har rivits genom åren. Före laga skifte år 1876 låg här ytterligare tre gårdar som då flyttades ut. Bebyggelsen är främst från 1800-talet, men en av gårdarna har ett mindre bostadshus från 1763 samt en loftbod. Inom Solmyra 5:2 ligger en envånings enkelstuga. En mangårdsbyggnad är uppförd som en enkelstuga i två våningar, daterad till 1800-talets mitt. Tre av gårdarna i byn fick kring 1920 nya mangårdsbyggnader. Solmyra skola uppfördes 1906.

Av de tre fritidshusområdena är Sundet 1:1 det äldsta. Stugområdet bebyggdes mellan åren 1955–1964. Alla byggnaderna ligger inom samma fastighet, vilken även jordbruksgården Sundet gör. Företaget AB Filips Bergslagstomter i Kolsva köpte marken till Södra Solmyra från en gård som låg norrut. Marken styckades av i tomter och såldes. Området exploaterades främst under 1960-talet. Under 1978–1979 inköptes markområdet som blev Norra Solmyra sommarstugeområde av Investment AB Östermalm. Företaget byggde ett visningshus, det första när man kommer till området, som kallades för Solstugan. De första fritidshusen är från 1979–1980 och tomter fortsatte att bebyggas under 1980- och 1990-talet. Idag är ett 40-tal tomter bebyggda. Vissa har ritat och byggt husen själva, medan andra har placerat monteringsfärdiga hus på tomterna. En ägare har själv byggt en stuga i finsk teknik där hela timmerstockarnas runda volym används.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Byn Solmyra

Solmyra är troligen socknens äldsta by och var under lång tid traktens största. Byn har ett stort äldre byggnadsbestånd som är väl bevarat i utformning och material. Byggnadernas oregelbundna placering i en klunga kring den äldre byvägen ger ett ålderdomligt intryck. Bebyggelsen kan ge kunskap om mångbussystemet, levnadsförhållanden och hur en jordbrukande by fungerade under 1800-talet och framåt. De gamla huvudgårdarna med dess bostadshus är placerade i mitten av byn med torp i utkanterna, vilket är intressant ur ett socialhistoriskt perspektiv. Det öppna odlingslandskapet har betydelse för områdets historia.

Fritidshusområdet Sundet och Södra Solmyra

De två fritidshusområdena Sundet 1:1 och Södra Solmyra är goda exempel på två av flera sjönära områden i Skinnskattebergs kommun som under mitten av 1900-talet bebyggdes med fritidshus. De kan med sina bevarade väg- och tomtstrukturer och byggnaders placering pedagogiskt visa att fritidshusområdena växte fram under olika årtionden. Fritidshusbebyggelsen som byggnadstyp utgör ett resultat av den första semesterlagen som instiftades 1938 och som gav alla anställda två veckors semester. Fritidshusbebyggelsen är en viktig symbol för välfärdssamhällets framväxt under 1900-talet och är intressant ur ett samhällshistoriskt perspektiv.

Sundet 1:1 började byggas på 1950-talet och utgör ett av de tidigt bebyggda fritidshusområdena med karaktäristiska drag för tiden som oregelbunden placering utmed mindre vägar och med närhet till sjön. Få senare tillägg har skett och byggnaderna omfattar fortfarande en och samma fastighet. Några byggnader är väl bevarande i material och utformning typisk för uppförandetiden. Inom samma fastighet ligger den äldre jordbrukande gården Sundet som pedagogiskt berättar om områdets historiska användning.

Södra Solmyra sommarstugeområde utgör ett typiskt fritidshusområde från 1960-talet. Områdets läge vid sjön, struktur med enhetlig småskalig bebyggelse utmed mindre vägar med säckgator samt ungefär lika stora rätvinkliga tomter är karaktäristiska drag. Ett flertal väl bevarade byggnader finns som har proportioner, material och utformning typisk för fritidshusbebyggelse uppförd under 1960-talet. I anslutning till fritidshusområdet ligger före detta Solmyra skola med väl bevarat bostadshus, dass/vedbod och bod. Bebyggelsemiljön har ett samhällshistoriskt värde på grund av dess ursprungliga funktion. Värdet förstärks i och med bevarade ekonomibyggnader som tillsammans kan ge en förståelse av levnadsförhållanden och det aktuella sammanhanget. Huvudbyggnaden uppvisar en hög ambition gällande utformning och material.

Äldre timrat bostadshus, troligen från 1700-talet, i byn Solmyra (Solmyra 5:2). Byggnaden är klädd med rödmålad locklistpanel, har tegeltäckt sadeltak och grön dörr. Snickerierna är vitmålade. Foto: Vlm-skicm-0829.

Den äldre mangårdsbyggnaden från 1843 på Nergården i byn Solmyra (Solmyra 1:2). Byggnaden, i två våningar, har rödmålad locklistpanel, vitmålade fönsterbågar och foder samt tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skicm-0810.

Mangårdsbyggnad från 1920 vid Oppgården i byn Solmyra (Solmyra 2:63). Byggnaden har rödmålad fasspontpanel och vitmålade fönsterbågar med de övre bågarna småspröjsade. Den utsmyckade verandan är vitmålad och det tegeltäckta brutna taket något utsvängt. Foto: Vlm-skicm-0837.

Torp i utkanten av byn Solmyra som troligen har varit skomakarbostad (Solmyra 1:2). Den timrade byggnaden är klädd med rödmålad locklistpanel, snickerierna är vitmålade och sadeltaket täckt med tegel. Foto: Vlm-skicm-0813.

Rödmålat timrat före detta soldattorp i utkanten av byn Solmyra (Solmyra 2:9). Grunden är av natursten, fönster i två bågar med tre rutor i varje är vitmålade och sadeltaket är tegeltäckt. Foto: Vlm-skiek-2039.

Fritidshus, troligen från början av 1960-talet, i Södra Solmyra sommarstugeområde (Solmyra 1:24). Byggnaden har rödmålad fasad i stockpanel, vitmålad veranda och synligt murad skorsten i gult tegel. Foto: Vlm-skiek-1662.

Fritidshusbebyggelse intill sjön Långsvan. Foto: Vlm-skiek-1613.

Fritidshus från 1964 i Södra Solmyra sommarstugeområde (Solmyra 1:38). Byggnaden har brunmålad fjällpanel, en liten altan och ett sadeltak täckt med betongtegel. Fönstren har tre bågar med en ruta i varje. Foto: Vlm-skiek-1721.

Fritidshus i Södra Solmyra sommarstugeområde från 1960–1970-tal (Solmyra 1:19). Byggnaden i blåmålat timmer har snickerier, farstukvist och fönsterluckor i grön, röd och ockrafärgad kulör. Grunden består av natursten. Foto: Vlm-skiek-1689.

Bostadshus på gården Sundet från 1901 (Sundet 1:1). Grunden är av huggen sten och slaggsten. Fasaden har rödmålad fasspontpanel. Fönstren är vitmålade och har två bågar med tre rutor i varje. Sadeltaket är täckt med tegel. Foto: Vlm-skiek-1579.

Solmyra skola från 1906 (Solmyra 1:12). Byggnadens fasad är klädd med rödmålad fasspontpanel. Den har ett brant tegeltäckt sadeltak, vitmålade korspostfönster och småspröjsade fönster. Foto: Vlm-skiek-1752.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Utanför ovan beskrivna miljöer finns enskilda byggnader som bedömts vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. Byggnaderna bedöms vara särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaderna rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För fler exempel se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Exempel på kulturhistoriskt värdefulla byggnader är 1800-talsbebyggelse som visar på traditionella material och byggnadstekniker, typiska för uppförandetiden. Ett annat exempel är ett fritidshus från 1980-talet som är uppfört i en speciell finsk knuttimringsteknik.

Timrat rödmålat bostadshus vid Mortorp Gunnilbo-Mortorp 2:1). Dörren är målad i svart och fönster och foder är vitmålade. Foto: Vlm-skicm-0763.

Timrat härbre/visthusbod vid Lilla Mortorp (Solmyra 2:7). Foto: Vlm-skicm-0784.

Tidigare mangårdsbyggnad med två våningar från 1800-talet vid gården Vreten. Stommen är timrad, fönster i två bågar med två rutor i varje och sadeltaket är täckt av plåt (Solmyra 1:6). Foto: Vlm-skicm-0792.

Rödmålad timrad före detta smedja vid gården Vreten (Solmyra 1:6). Byggnaden har grund av natursten och ett enkupigt tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skicm-0798.

Fritidshus från 1987 i Norra Solmyra sommarstugeområde (Solmyra 2:40). Stugan är byggd i en finsk byggteknik utan isolering där hela timmerstocken är bevarad. Foto: Vlm-skiek-2052.

5.18 Svansbo

Området Svansbo ligger i Skinnskattebergs kommuns södra del vid sjön Lillsvans södra strand. Området består av byn Svansbo med jordbruksbebyggelse från 1800-talet samt fritidshusbebyggelse från mitten av 1900-talet.

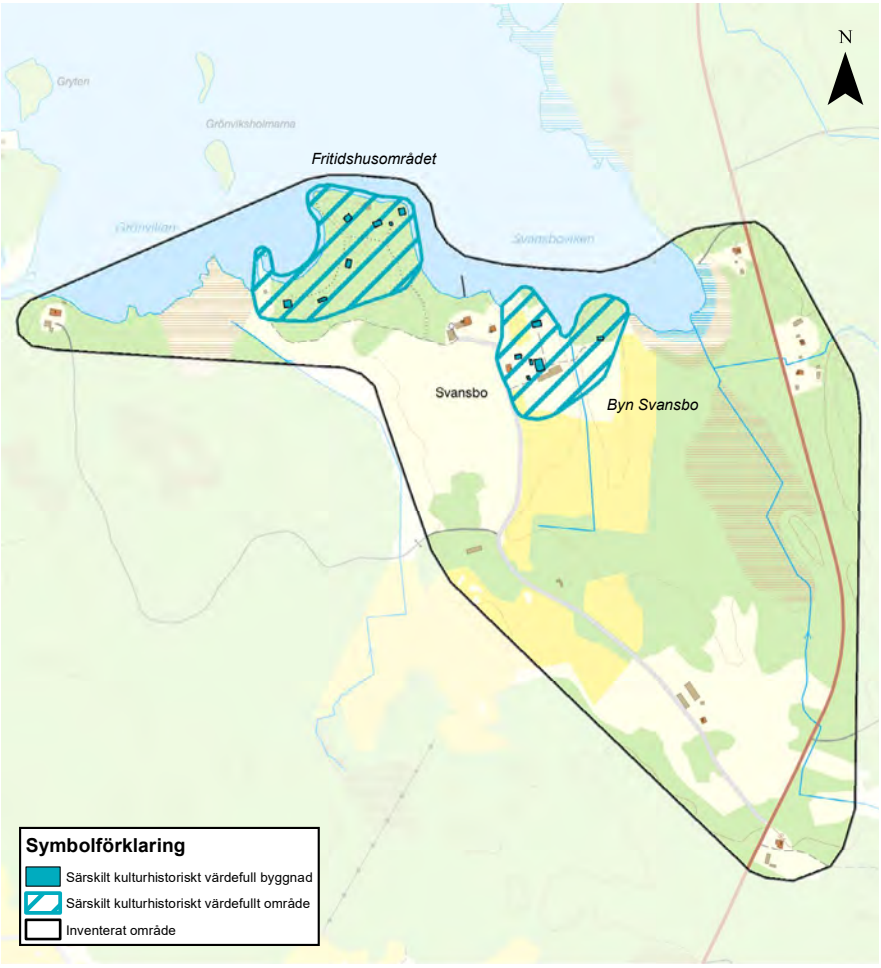

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Området Svansbo ligger vid sjön Lillsvans södra strand. Söder om den lilla byn Svansbo breder ett öppet odlingslandskap ut sig som omges av större skogspartier.

Gårdarna i Svansbo är typiska för trakten med timrade mangårdsbyggnader som klätts med rödmålad locklistpanel. De består av mindre hus i två våningar och har vanligen grunder av natursten och tegeltäckta sadeltak. Till bostadshusen hör ett

flertal ekonomibyggnader som exempelvis ladugård, smedja och bodar. Byggnaderna har en eller två våningar och är timrade eller uppförda i stolpverk. De har fasader klädda i rödmålad träpanel och tegeltäckta sadeltak.

Fritidshusbebyggelsen ligger oregelbundet placerad längs en stig och med närhet till sjön. Bebyggelsen är småskalig och har en homogen utformning. Bostadshusen i ett plan har verandor, fasader av rödmålad träpanel samt sadeltak och vit- och grönmålade snickerier. Några få bodar finns på tomterna.

Slingrande grusväg som omges av öppen åkermark och skogspartier. I bakgrunden syns byn Svansbo. Foto: Vlm-skiat-1825.

Historik

Området har sedan lång tid tillbaka brukats och utgjort jordbruksmark. Byn Svansbo finns avritad på en karta från år 1696. En av gårdarna ska ha funnits i samma släkt ända sedan 1600-talet. År 1781 skedde storskifte i byn och 1901 genomfördes laga skifte. Flera av byns befintliga mangårdsbyggnader är från 1800-talets början och vissa ekonomibyggnader såsom ladugård, smedja och bod är från seklets slut.

Några bostadshus i byn har tillkommit under 1900-talets andra hälft. I områdets nordvästra delar intill sjön uppfördes fritidshusbebyggelse i mitten av 1900-talet. I områdets östra del har något torp på senare tid omvandlats till fritidshus. I väst ligger Svansbos före detta station där ett hamnläge fanns och en anslutning till KUJ-banan mot Gisslarbo. Detta kan ha varit en möjlig väg att ta sig till fritidshusen.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Byn Svansbo
Området har sedan lång tid tillbaka använts som jordbruksmark och utgjort en liten by. Den har ett väl bevarat byggnadsbestånd från i huvudsak 1800-talet som ligger i ett öppet odlingslandskap omgivet av skogspartier. Väl bevarade äldre byggnader med traditionell utformning samt det öppna odlingslandskapet kan berätta om det beskrivna skeendet. De kan även ge kunskap om vanliga byggnadstekniker och material samt levnadsförhållanden för den aktuella tiden, vilket är intressant ur ett byggnadshistoriskt och socialhistoriskt perspektiv.

Fritidshusområdet i Svansbo
Fritidshusområdet i Svansbo är ett bra exempel på ett tidigt bebyggt fritidshusområde i kommunen. Det är från 1940- och 1950-talet. Fritidshusbebyggelse är ett resultat av den första semesterlagen som instiftades 1938. Då fick alla anställda rätt till två veckors semester, vilket är intressant ur ett samhällshistoriskt perspektiv. Fritidshusen är en viktig symbol för välfärdssamhällets framväxt med ökad levnadsstandard. Områdets läge vid sjön och dess struktur med enhetlig småskalig bebyggelse oregelbundet placerad är karaktäristiska egenskaper. Utformningen har typiska drag av 1800-talets torpbebyggelse, vilket var vanligt för fritidshus från den här tiden. Flertalet byggnader har rödmålad locklistpanel, sadeltak och vit- och grönmålade snickerier. Byggnaderna är väl bevarade även om vissa är i dåligt skick.

Timrat rödmålat bostadshus med två våningar, troligen från 1700-talet. Det är klätt med locklistpanel och har enkupigt tegeltäckt sadeltak (Svansbo 1:16). Foto: Vlm-skicm-0686.

Vitputsat bostadshus med frontespis och grönmålade korspostfönster uppfört 1911–1912 (Svansbo 1:17). Foto: Vlm-skicm-0693.

Rödmålad ladugård med timrade och murade delar samt plåttäckt sadeltak (Svansbo 1:17). Foto: Vlm-skicm-0691.

Rödmålad timrad bod som ursprungligen användes även som ladugård, troligen från första delen av 1800-talet (gränsen mellan Svansbo 1:16 och 1:17). Foto: Vlm-skicm-0689.

Rödmålad timrad före detta smedja. Klädd med slät panel och med vitmålade fönster och tegeltäckt sadeltak (Svansbo 1:17). Foto: Vlm-skicm-0697.

Fritidshus från 1940-talet på plintar och med veranda. Fasaden har rödmålad locklistpanel och dörren är grönmålad (Svansbo 1:2). Foto: Vlm-skicm-0717.

Fritidshus som ligger i skogsmark i närheten av sjön Lillsvan med röd- och vitmålad fasad, grönmålade fönster och dörrar samt stor veranda (Svansbo 1:2). Foto: Vlm-skicm-0719.

5.19 Tomasbo, Snarhem och Oxbron

Området Tomasbo, Snarhem och Oxbron breder ut sig på båda sidor om Hedströmmen i Skinnskattebergs kommuns sydvästra delar. I området finns bland annat byn Snarhem, jordbruksbebyggelse i Tomasbo samt torp och en banvaktarstuga i Oxbron.

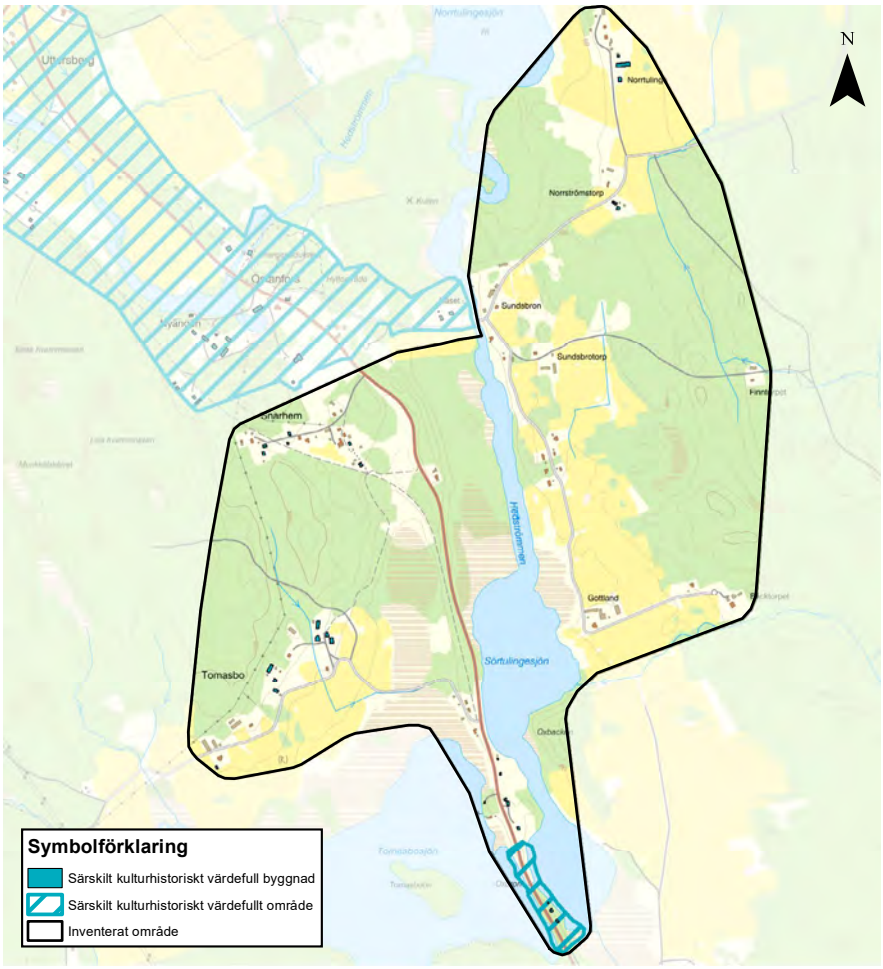

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Landskapet i området Tomasbo, Snarhem och Oxbron består av relativt flacka odlings- och skogsmarker. I nordsydlig riktning genom området passerar Hedströmmen, som i söder löper ut i Sörtulingesjön. Landsväg 596 skär genom området från söder till norr, liksom den före detta järnvägen KURJ som numera är gång- och cykelväg. I södra delen av området ligger Oxbron med banvaktarstuga och torpbebyggelse.

Tomasbo i sydväst består av samlad jordbruksbebyggelse längs en slingrande väg och i Snarhem ligger hus som tidigare inrymt bland annat charkuteri och bryggeri. I öster finns jordbruksgårdar utspridda.

I södra delen av området ligger Oxbron mellan två landtungor, omgivna av Tomasbosjön i väster och Sörtulingesjön i öster och med ett litet sund emellan. Köpingsåsen som väg 596 följer sluttar ned mot vattnet på båda sidor. Längs vägen finns ett glest barr- och lövträdsbestånd. De två landtungorna förbinds av en bro och en nyuppförd gång- och cykelbro. På cykelbrons södra sida ligger Oxbron banvaktsstuga med ekonomibyggnader.

Byggnaderna karaktäriseras av rödmålade locklistfasader, vita snickerier och tegeltak. Norr om bron finns äldre torpbebyggelse och yngre fritidshusbebyggelse. Torpbebyggelsen utgörs av små, rödmålade bostadshus och ekonomibyggnader som ligger utmed vägen. Fritidshusbebyggelsen är småskalig med bostadshus och förråd. Fasaderna är panelklädda och målade i olika kulörer.

Samlad bebyggelse finns även i Snarhem och Tomasbo. I Snarhem är bebyggelsen blandad med bostadshus och äldre gårdar som är koncentrerade i en byklunga. De flesta är uppförda i ett och ett halvt plan. Fasaderna är knuttimrade och är rödmålade med vita snickerier. På tomten finns en eller flera ekonomibyggnader. I Tomasbo finns fem fastigheter, de flesta med stora ekonomibyggnader och bostadshus i ett och ett halvt plan. Fasaderna har i regel röd träpanel men andra kulörer förekommer.

I östra delen av området, öster om Hedströmmen, finns gårdar utspridda i landskapet samt ett stråk med fritidshus. Bebyggelsen består av välbevarad 1800-tals jordbruksbebyggelse samt torpbebyggelse. Bostadshus med ekonomibyggnader är uteslutande rödmålade med vita snickerier. Flera större ekonomibyggnader finns.

Vy över Tomasbo öppna landskap, med en slingrande grusväg och storskaliga byggnader vid skogskanten. Foto: Vlm-skiat-2028.

Väg 569 leder förbi Oxbron banvaktarstuga. Tomasbosjön syns till vänster och Sörtulingesjön åt höger. Foto: Vlm-skiat-1811.

Historik

Området Tomasbo, Snarhem och Oxbron hade redan på slutet av 1600-talet jordbruksbebyggelse. Markerna genomgick skiftesreformer i mitten av 1700- och 1800-talet, vilket syns i dagens bebyggelsestruktur. De stora ekonomibyggnaderna tyder på att jordbruket var framgångsrikt. Torpanläggningarna en bit från gårdarna har troligen varit bostäder åt drängar och pigor. Domänverket uppförde ett par tjänsteboställen på 1940-talet i norra delen av området. På 1970-talet har mark styckats av för uppförande av ett fåtal fritidshus i områdets mitt.

Tomasbo tros vara ett av de äldsta områdena i Uttersbergstrakten då byn nämns redan år 1539 under namnet ”Tomossaboda”. Det finns uppgifter från 1450-talet om en tvist rörande en hytta som låg på Tomasbo egendom. Endast ett slaggstycke har hittats efter hyttan. På 1744 års karta redovisas en hammare, Östanfors hammare. Den låg på gränsen mellan Norrtulinge och Tomasbo ägor. Själva hammaren låg inom Norrtulinge och ett kolhus låg inom Tomasbo. Under 1700-talet fanns ett gästgiveri i Tomasbo. I nuvarande Tomasbo är merparten av mangårdsbyggnader och ekonomibyggnader från 1800-talets andra hälft.

Snarhem har historiskt utgjort ett bycentrum, som en ”förstad” till Uttersbergs bruk och samhälle, även om marken tillhörde Tomasbo. Vid den gamla landsvägen låg en handelsbod, kallad Snarhemsboden. Byggnaden uppfördes vid 1700-talets mitt, troligen som gästgiveri och var under mitten av 1800-talet lanthandel. Under 50 år drevs den av samma familj, som även bodde i byggnaden.

Handelsboden såldes 1949 till Hakonbolaget (ICA) i Västerås som ett par år senare donerade byggnaden till Västmanland läns museum och Vallby Friluftsmuseum. I Snarhem bedrevs en slakteri- och charkuteriverksamhet med rökeri från 1908 fram till 1990-talet. Butiken körde ut varor med buss till hushåll i trakten. Det gamla bussgaraget finns bevarat samt en jordkällare där varorna förvarades. Det fanns tidigare ett skomakeri, ett bryggeri och ett Folkets Hus i byn. Folkets Hus revs på 1970-talet, troligtvis efter en brand. Ett nytt hus byggdes upp och det är osäkert hur länge verksamheten pågick. Idag är fungerar det som bostadshus.

Den äldsta bebyggelsen vid Oxbron är Flornstorp, som förmodligen är avstyckat från Tulingehemman öster om Hedströmmen. Torpbebyggelsen finns kvar idag med bostadshus, småskalig ladugård och uthus. Köping-Uttersbergs Järnväg (KUJ) öppnade för trafik i mitten av 1860-talet för att knyta samman Hedströmmens många bruk med Köpings hamn. År 1911 köptes Uttersberg-Riddarhyttans järnväg och hela sträckan fick namnet Köping-Uttersberg-Riddarhyttans Järnväg (KURJ). Längs med banan finns ett antal byggnader kvar som har koppling till järnvägen. En av dessa byggnadstyper är banvaktarstugorna. De var tjänstebostäder för järnvägens banvakter vilka skötte underhållet av järnvägen. Stugorna ägdes av det järnvägsbolag som ägde själva banan. Oxbrons banvaktarstuga uppfördes 1904 på den plats längs KUJ som ansågs var den vackraste, vid Hedströmmens utlopp i Tomasbosjön. En hållplats anlades intill stugan 1932 och användes fram till persontrafiken lades ned i början av 1950-talet. Det sista godståget passerade Oxbron 1966 och järnvägen revs inte långt efter och utgörs idag av gång- och cykelväg. Banvaktarstugan, ekonomibyggnaden och tvättstugan uppfördes med rödslammad locklistpanel, vita knutar och snickerier, oxidgröna dörrar och fönsterbågar samt ett tegeltäckt sadeltak. Bebyggelsemiljön är välbevarad och ingår som besöksmål inom Ekomuseum Bergslagen. Under 1960- och 1970-talen tillkom fritidshusbebyggelsen norr om Oxbron.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Oxbrons banvaktarstuga

Oxbron banvaktarstuga med ekonomibyggnad och tvättstuga utgör en välbevarad miljö som visar hur banvakter levde förr. Banvaktarstugan bär spår både efter järnvägens utveckling i slutet av 1800-talet och början på 1900-talet och den industriella utvecklingen. Banvaktarstugan är också ett exempel på systematisk byggnadskick, där man använde sig av typritningar. Detta gjorde att barnvaktsstugorna fick ett liknande utseende i hela landet. Placeringen vid Hedströmmen och den före detta järnvägsbanan, som nu är gång- och cykelväg, skapar en tydligt avläsbar miljö och visar järnvägens utveckling under det tidiga 1900-talet.

Oxbron barnvaktsstuga med rödmålad locklistpanel, asymmetriskt takfall, tegelpannor och gröna dörrar och fönsterbågar med vita foder (Sörtulinge 1:7). Foto: Lasse Fredriksson.

Ekonomibyggnaden vid Oxbron banvaktarstuga har rödmålad locklistpanel, vita knutar, tjärade portar och tegeltäckt sadeltak (Sörtulinge 1:7). Foto: Lasse Fredriksson

Småskalig ladugård vid Flornstorp med rödmålad träpanel, vitputsad ladugårdsdel och svarta portar (Sörtulinge 1:7). Foto: Vlm-skiehw-0280.

Exempel på särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Utanför ovan beskrivna miljöer finns enskilda byggnader som bedömts vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. Byggnaderna bedöms vara särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaderna rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För fler exempel se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

Exempel på kulturhistoriskt värdefulla byggnader är väl bevarad jordbruksbebyggelse, liksom byggnader där verksamheter i byn Snarhem har bedrivits. Dessa byggnader berättar om områdets äldre historia. Karaktäristiskt för mangårdsbyggnaderna är att de är knuttimrade med eller utan träpanel och rödmålade. De har senare troligen byggts på med en vindsvåning. Byggnaderna berättar om äldre tiders byggnadstekniker och materialanvändning samt har miljöskapande och arkitektoniska värden. Bebyggelsen vid Flornstorp är välbevarad och typisk för den enkla, agrara bebyggelsen under 1800-talet och tidigt 1900-tal med sina rödmålade panelfasader och slaggstensgrunder.

Mangårdsbyggnad från 1800-talet i Snarhem där en skomakare huserade (Tomasbo 1:41). Byggnaden har knuttimrad rödmålad fasad och vitmålade snickerier. Taket är ett tegeltäckt sadeltak. Foto: Vlm-skiehw-0388.

Mangårdsbyggnad i Tomasbo från 1885 (Tomasbo 1:56). Den har två våningar och frontespis. Fasaderna har liggande träpanel och ett stort antal fönsteröppningar med vitmålade träsnickerier. Sadeltaket är täckt med tegel. Foto: Vlm-skiehw-0319.

Jordkällare till charkuteriet där varor förvarades (Tomasbo 1:47). Byggnaderna har slaggstensgrund och ett tegeltäckt sadeltak. Gaveln har stående rödmålad träpanel. Foto: Vlm-skiehw-0374.

En enklare ekonomibyggnad med stående rödmålad panel och ett plåttak. Foto: Vlm-skiehw-0281.

5.20 Uttersberg och Östanfors

Området Uttersberg och Östanfors ligger i Skinnskatteberg kommuns sydvästra del, intill Hedströmmen. Bebyggelsen består i huvudsak av bruksmiljön tillhörande Uttersbergs bruk, med bland annat herrgård och arbetarbostäder.

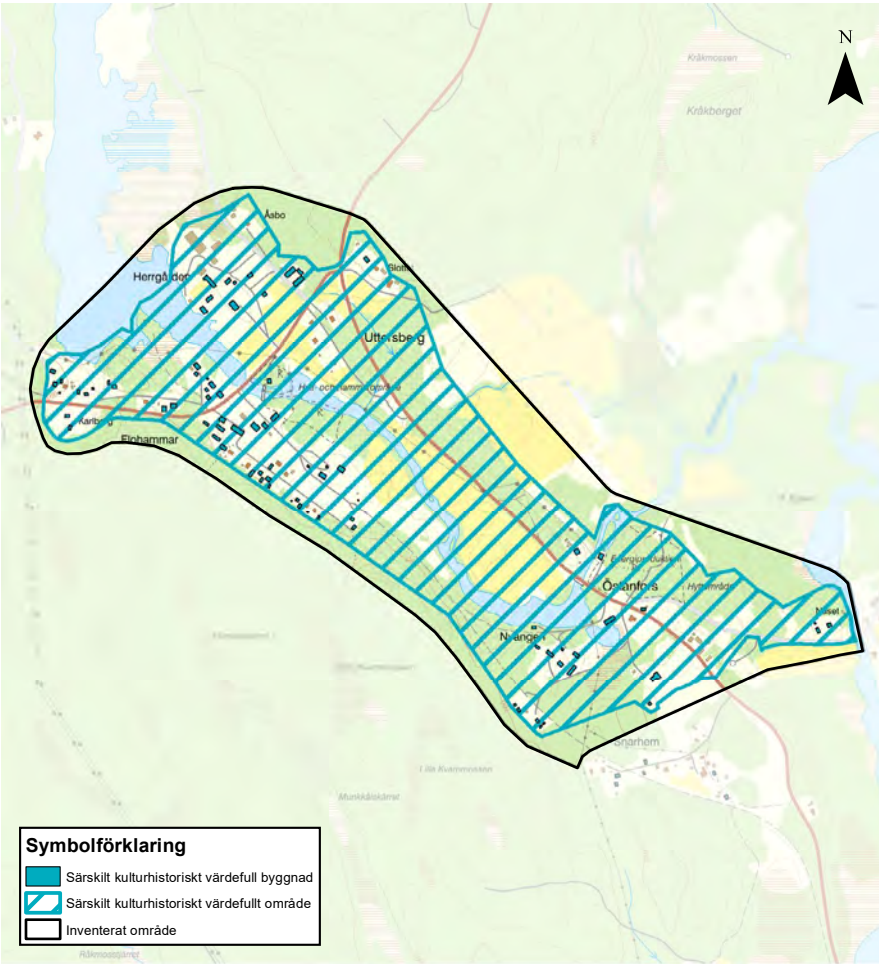

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Genom området Uttersberg och Östanfors går Hedströmmen, omgiven av sankmark och skog. I områdets norra del breder Hedströmmen ut sig till en liten sjö. Genom området går även väg 250. Bebyggelsen är koncentrerad till Uttersberg och Östanfors och området omfattar även delar av jordbruksbebyggelsen i Tulinge och Snarhem.

Uttersbergs samhälle ligger utefter väg 250. Centralt finns lämningar i form av hytt- och hammarområden. Vid Hedströmmens strand ligger Uttersbergs herrgård som uppfördes på 1830-talet i klassicistisk stil. Huvudbyggnaden är reveterad i två våningar med ljusgul fasad. Den ljusgula kulören återkommer bland byggnaderna i herrgårdsanläggningen och till viss del i övriga samhället. Till huvudbyggnaden hör både panelklädda och putsade ekonomibyggnader från 1800-talets mitt och andra hälft. Söder om herrgården ligger arbetar- och tjänstebostäderna, både en- och flerfamiljshus med rödmålad träpanel. De flesta är uppförda under 1800-talets slut eller omkring år 1900.

I Östanfors finns lämningar efter en hytta och ett anrikningsverk i form av slaggstensruiner och stora slagghögar. Vid platsen för Östanfors bruk bildar Hedströmmen en fors och här finns även en kraftstation från sekelskiftet 1900 i tidigindustriell arkitektur med rött tegel. Spår efter stickspåret från Köping-Uttersberg-Riddarhyttans Järnväg (KURJ) finns kvar i form av en gång- och cykelväg genom området.

Väster och öster om Östanfors, i Nyängen och Näset, finns stora arbetarbostäder i två våningar. Byggnaderna är klädda med omväxlande stående och liggande panel, målade i röd kulör. De har vitmålade snickeridetaljer som bland annat delar av väggarnas olika paneltyper. Söder om Östanfors ligger den gamla byskolan, även denna klädd i rödmålad panel med vitmålade snickerier.

I områdets södra del finns järnvägsstationen från år 1897, en gulputsad byggnad med torn och utbyggnader. Byggnaden ingår i ett område som utgör Galleri Astley, som förutom järnvägsstationen består av olika uthus och magasin både från järnvägs- och brukstiden. Här finns idag galleri, ateljéer och boenden för konstnärer, samt en skulpturpark.

Vy över Uttersbergs herrgård, belägen intill vattnet. Merparten av byggnaderna har ljusgula putsade fasader och svart tak. Foto: Vlm-skiehw-0219.

Slaggstenslämning efter hyttan vid Östanfors. Foto: Vlm-skiehw-0365.

Historik

Uttersbergs bruk

Uttersbergs bruk utgjordes av Flodhammars smedja, vid det nuvarande samhället Uttersberg, samt Östanfors hytta och anrikningsverk. Det tidigaste belägget för bergsmansverksamhet i både Uttersberg och Östanfors är från 1590-talet då de fick varsin hammare. Johan Utterklo köpte hemmanet Flodhammar 1673 och lät uppföra den första herrgården. Under 1690-talet började herrgården omtalas som Uttersberg, efter Johan Utterklo, medan hammaren fortfarande kallades Flodhammar.

Nuvarande Uttersbergs herrgård uppfördes under 1830-talet med arbetarbostäder. Mellan åren 1856–1866 genomfördes stora nybyggnationer och renoveringar vid herrgårdsanläggningen i Uttersberg. Då tillkom bland annat ett orangeri, bad- och brygghus, stångjärnssmedja och kolhus, samt smedbostaden Värmlandsbyggningen. Vid Östanfors uppfördes en ny kvarn och en turbinsåg med kantverk. Både Östanfors och Flodhammar fick nya dammar.

Efter över hundra år i släkten Wegelins ägo såldes Uttersbergs bruk 1873 till ett konsortium av bruksägare och en utökning av verksamheten inleddes. Sågen vid Östanfors byggdes om, en ny masugn uppfördes samt två arbetarbostäder om tillsammans 25 rum. Vid Flodhammar övergick smidet till lancashiremetoden.

Uttersbergs bruk såldes 1896 till Kolsva Järnverk och driften lades om år 1900 till tackjärnsframställning. Stångjärnssmidet vid Flodhammar lades då ner för gott medan verksamheten vid Östanfors fortsatte fram till 1920-talet. Idag finns ett galleri och en skulpturpark i det gamla stationsområdet i Uttersberg. Här finns också ett naturreservat skyddat av en ovanlig anledning – en akustikpark.

Köping-Uttersberg-Riddarhyttans Järnväg (KURJ)
Under 1860-talet drogs järnväg mellan Köping och Uttersberg (KUJ) längs Hedströmmen. Järnvägen invigdes 1866 och på 1870-talet drogs ett stickspår till Östanfors hytta. Under den här tiden inrättades en gästgivargård i brukets regi, strax söder om Flodhammar smedja, som var i bruk fram till 1919. I samhällets nordvästra uppfördes även en banvaktarstuga. Vid slutet av 1870-talet byggdes järnvägssträckan ut mellan Uttersberg och Riddarhyttan (URJ) som år 1911 övergick till KUJ och gav järnvägen det nya namnet Köping-Uttersberg-Riddarhyttans Järnväg (KURJ). År 1952 såldes KURJ till SJ och samma år lades persontrafiken ner. Godstrafiken upphörde successivt på olika bansträckningar och var helt nedlagd 1968. Järnvägen är numera riven men den gamla banvallen finns kvar som gång- och cykelväg.

Den första järnvägsstationen i Uttersberg flyttades kring sekelskiftet 1900 till Nyängen i Östanfors och blev bostad för arbetare. En ny stationsbyggnad ritades av Theodor Dahl, Köpings stadsarkitekt, och invigdes år 1897. Till denna hör flera olika uthus från samma tid kopplade till järnvägen. Byggnaderna inhyser idag ateljé, utställningslokaler och liknande för Galleri Astley.

Skolor
Till en början inrymde arbetarbostaden Kråkslottet i Uttersberg från tidigt 1840-tal ortens första folkskola. Antalet elever blev så småningom för stort och barnen flyttades till en provisorisk lokal innan ett ordentligt skolhus med lärarbostad och stor fruktträdgård i Östanfors byggdes. Byskolan stod klar år 1882 och var i bruk ända fram till 1984. Kråkslottet revs på 1980-talet.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Uttersberg och Östanfors
Uttersberg och Östanfors utgör en viktig och välbevarad bruksmiljö med avläsbara spår från brukstiden. Ruiner och slagghögar från hyttan, herrgårdsanläggning samt ett stort antal arbetar- och tjänstemannabostäder berättar om och ger förståelse för hur ett brukssamhälle kunde te sig. Flertalet byggnader har välbevarad karaktär och kan därigenom berätta om tidens stilideal och byggnadstekniker. Ett viktigt karaktärsdrag för området är att herrgårdens gula fasadkulör återkommer på flera byggnader i dess miljö, i kontrast till den övriga bebyggelsens dominerande rödmålade fasader. I området finns även spår från järnvägstiden med stationsbyggnader, banvaktarstuga samt gång- och cykelvägen på järnvägens tidigare sträckning.

Mangårdsbyggnaden vid Uttersbergs herrgård från 1830-talet med ljusgul puts, lunettfönster och pelare (Uttersberg 1:14). Foto: Vlm-skiehw-0238.

Arbetarbostad i två våningar vid gården Näset. Huset har två entréer på gaveln. Fasaden är rödmålad med liggande träpanel. Vitmålade snickerier delar upp fasaden (Tulinge 3:1). Foto: Vlm-skiehw-0468.

Ekonomibyggnad tillhörande arbetarbostaden vid Näset. Byggnaden har slaggstensgrund och rödmålade fasader i stående träpanel samt tre portar (Tulinge 3:1). Foto: Vlm-skiehw-0469.

Uttersbergs första stationshus som senare flyttades till Östanfors där den användes som arbetarbostad (Tomasbo 1:42). Huset har rödmålad fasad, vita snickerier och veranda med snickarglädje. Foto: Vlm-skiehw-0342.

Uttersbergs nya stationshus från 1897 med putsad fasad och stickbågar över fönstren (Flohammar 1:46). Foto: Vlm-skiehw-0127.

Snickarbod i Uttersberg som delats av till två arbetarbostäder. (Flohammar 1:9). Byggnaden har stående rödslammad panel med vita snickerier och svarta portar, och fönstren är utförda med spets och diagonal spröjs. Foto: Vlm-skiehw-0148.

Värmlandsbyggningen, en arbetarlänga från 1850-talet med rödslammade fasader, vita snickerier och tegeltäckt sadeltak (Flohammar 1:31). Foto: Vlm-skiehw-0157.

Ekonomibyggnad med dekorativa fönsteromfattningar och slaggstensgrund. Foto: Vlm-skiehw-0131

Bostadshus med liggande gulmålad panel och sadeltak täckt med tvåkupigt tegel. Byggnaden är rikt dekorerad med vitmålad snickarglädje. Foto: Vlm-skiehw-0202.

5.21 Västanhed

Området Västanhed ligger i Skinnskattebergs kommuns södra del, intill Hedströmmen och mellan sjöarna Tomasbosjön och Ändern. Området är främst bebyggt med fritidshus på 1960- och 1970-talet, men det finns även några bostadshus från 1910-talet.

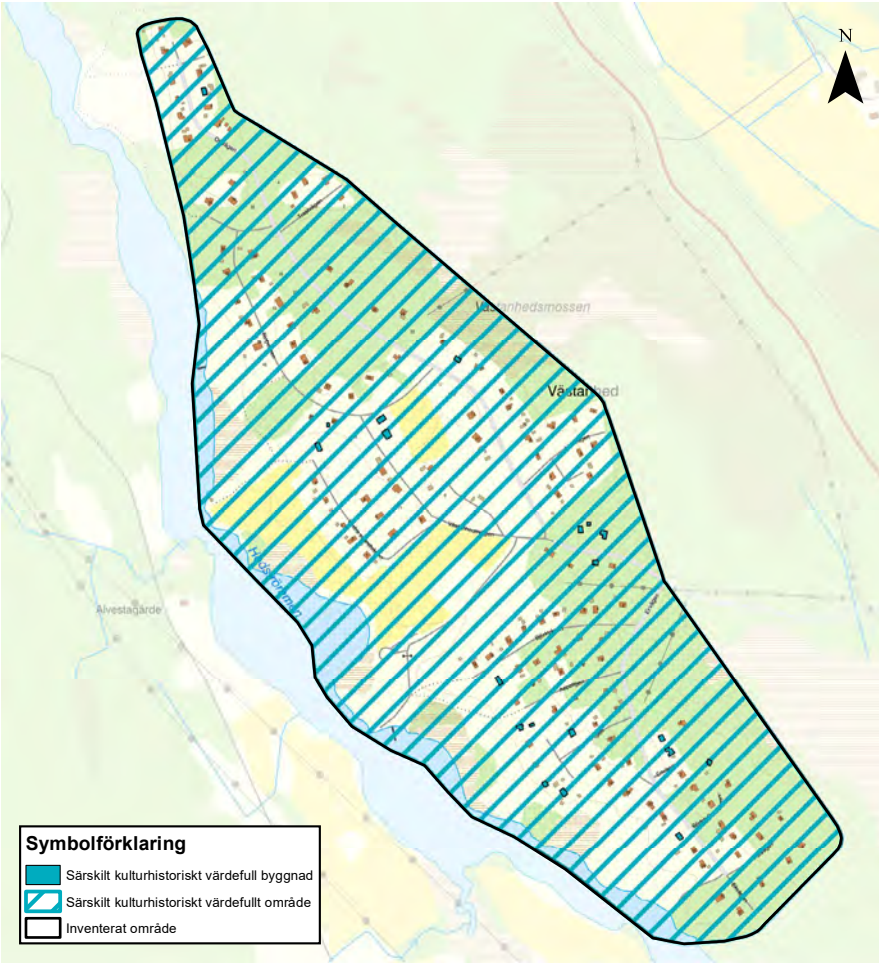

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Landskapet i området Västanhed är lummigt och har rikligt med löv- och barrträd. Områdets mellersta del består av ett öppet landskap medan övrig mark övergår till skogsmark, som även omger Västanhed. Det är beläget mellan sjöarna Tomasbosjön och Ändern. Genom området går Hedströmmen.

En mindre grusväg slingrar sig fram i närheten av Hedströmmen. Ett bostadshus med fasad av rödmålad träpanel och sadeltak täckt med betongpannor ligger med utsikt mot vattnet. Foto: Vlm-skiek-1269.

Bebyggelsen i Västanhed är koncentrerad till Hedströmmen och utgörs idag främst av fritidshusbebyggelse från 1960- och 1970-talen. I området finns tre äldre bostadshus, uppförda i början av 1900-talet. Området har en oregelbunden struktur där mindre grusade vägar grenar ut sig och som ibland bildar återvändsgator. Bebyggelsen är oregelbundet placerad och tomterna har skogskaraktär eller gräsmattor med viss utsikt mot vattnet. Fritidshusen är småskaliga i ett plan och har vanligen en veranda. Husen är uppförda i timmer eller med regelverk klädd med liggande träpanel, fjällpanel eller stockpanel. Taken är flacka sadeltak täckta av plåt eller betongpannor och fasaderna varierar i kulörerna brun, röd, gul och svart.

Den äldre bebyggelsen i området skiljer sig åt i karaktär jämfört med fritidshus-bebyggelsen. Den är i större skala med bostadshus i ett och ett halvt plan. Fasaderna är klädda med rödmålad fasspontpanel eller locklistpanel och snickerierna är vitmålade. Sadeltaken är täckta med tegel eller senare lagt röd plåt. Ett fåtal ekonomibyggnader såsom ladugård och jordkällare är bevarade.

Historik

Området har fått namnet Västanhed från en äldre by som fanns här på 1600-talet. Den finns avritad på en karta från slutet av 1600-talet och omfattar då ett fåtal mindre jordbruksgårdar. År 1821 skedde storskifte i byn Västanhed. Tre bostadshus finns idag bevarade i området, vilka uppfördes 1911, 1918 respektive 1934. Från dessa gårdar avstyckades mark under 1960-talet och blev till ett fritidshusområde. Marken uppläts till AB Filips bergslagstomter i Kolsva som avstyckade flertalet tomter som såldes vidare och bebyggdes med fritidshus. Främst uppfördes husen på odlings- och betesmark men även på skogsmark. Vissa fritidshus byggdes under andra hälften av 1960-talet medan flertalet hus byggdes på 1970-talet. I området har det även på senare tid uppförts fritidshus. Idag har området både åretruntboende och säsongsboende.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Västanhed fritidshusområde

Fritidshusområdet Västanhed är ett gott exempel på ett av de vattennära områden i kommunen som under mitten av 1900-talet styckades av och bebyggdes med fritidshus. Fritidshusbebyggelsen är en viktig symbol för välfärdssamhällets framväxt under 1900-talet. Bebyggelsemiljöerna berättar om semesterlagstiftningen, höjd levnadsstandard och ökad bilism. Västanhed fritidshusområdes läge vid vatten, struktur med enhetlig småskalig bebyggelse längs med grusvägar och lummighet är karaktäristiska drag. Utformningen av bebyggelsen är typisk för 1960- och 1970-talen. Flera byggnader är kataloghus som var vanliga då.

I fritidshusområdet finns äldre bebyggelse med koppling till jordbruk, vilket är en del av förståelsen av det beskrivna sammanhanget med avstyckning av jordbruksfastigheter. Bebyggelsen med byggnader av olika ursprungliga funktioner berättar om områdets användning innan fritidshusbebyggelsen, samt om levnadsförhållanden och byggnadstekniker.

Fritidshus med fasader i varierande kulörer ligger intill en mindre grusväg omgivna av löv- och barrträd. Foto: Vlm-skiek-1380.

Fritidshus i tidstypisk utformning med platt tak och vit- och röd plåtfasad. (Västanhed 1:113). Foto: Vlm-skiek-1173.

Fritidshus med horisontella rader av fönster och flackt sadeltak (Västanhed 1:31). Fasaden är klädd med brunmålad träpanel. Foto: Vlm-skiek-1084.

Portik och brun timrad stuga med fönster med blyinfattat glas och sadeltak täckt med betongtegel (Västanhed 1:40). Foto: Vlm-skiek-1073.

Bostadshus med inspiration från Dalarna (Västanhed 1:76). Byggnaden är timrad och ockramålad, har indragen veranda med dekorativa stolpar, blå- och rödmålade snickerier och fönster med blyinfattat glas. Foto: Vlm-skiek-1360.

Bod/gäststuga i två våningar i liknande utformning som bostadshuset med ockramålade timmerfasader och röd- och blåmålade snickerier. Byggnaden är utformad likt ett härbre med utkragad övervåning. Foto: Vlm-skiek-1359.

Fritidshus på plintar av cement med fasad av brunmålad fjällpanel, dörr med glasruta, blåmålade snickerier och sadeltak täckt av plåt (Västanhed 1:72). Foto: Vlm-skiek-1367.

Fritidshus med fasad av brunmålad fjällpanel, fönster i hörn, platt tak och utkragat parti vid takfoten klädd med svartmålad träpanel (Västanhed 1:75). Foto: Vlm-skiek-1368.

Bostadshus byggt 1918. Byggnaden har rödmålad fasspontpanel, korspostfönster, tegeltäckt sadeltak och en veranda med snickarglädje (Västanhed 1:99). Foto: Vlm-skiek-1171.

Bostadshus från1911 (Västanhed 1:10). Byggnaden har fasad klädd med rödmålad fasspontpanel och locklistpanel, fönster i vitmålade två bågar med tre rutor i varje samt veranda med grönmålade pardörrar. Foto: Vlm-skicm-0580.

Rödmålad timrad jordkällare med grund av sten (Västanhed 1:101). Foto: Vlm-skiek-1181.

5.22 Österflena, Västerflena och Vreten

Området Österflena, Västerflena och Vreten ligger i Skinnskattebergs kommuns östra del vid Norrsjön och Flenasjön. I området finns bland annat den stora gården Flenaborg, småskaliga torpmiljöer och jordbruksbebyggelse.

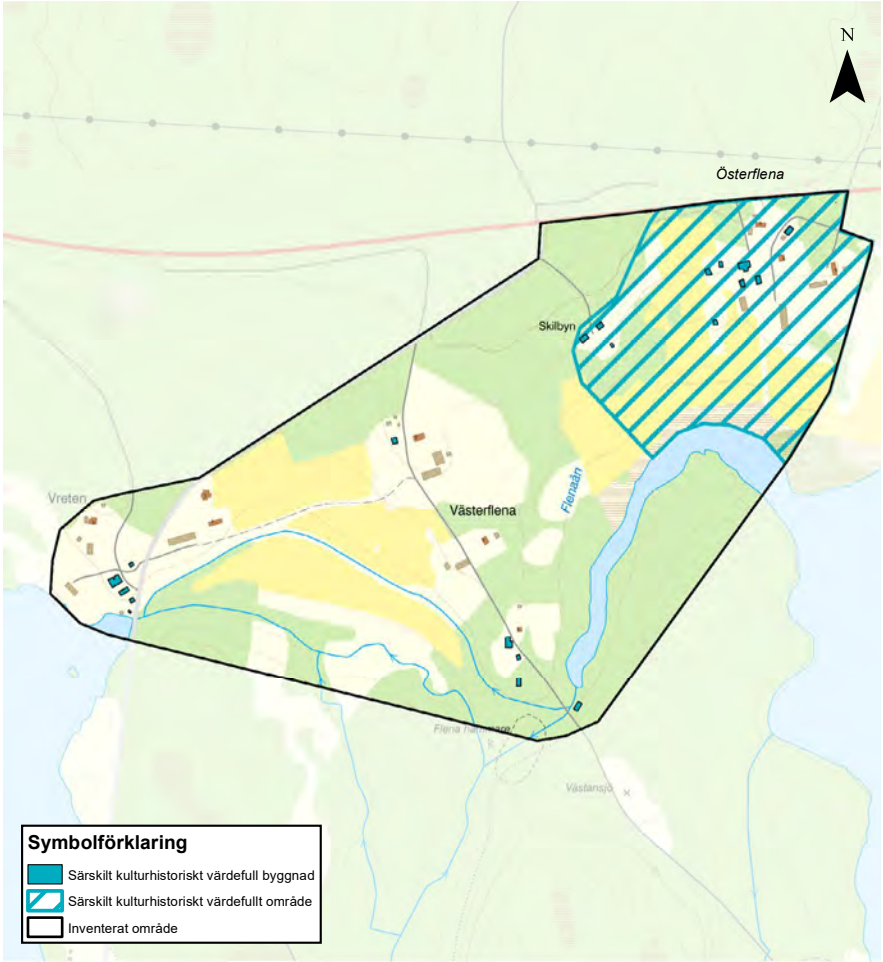

Karta över inventerat område och särskilt kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom området.

Övergripande karaktär

Området Österflena, Västerflena och Vreten består av ett öppet odlingslandskap som är omgivet av skog och de två sjöarna Norrsjön och Flenasjön. Byn Österflena ligger norr om Flenasjön. Mellan byn och sjön breder odlingslandskapet ut sig. En äldre väg passerar genom byn, medan den senare anlagda väg 233 är belägen norr om området.

I området Österflena finns den stora gården Flenaborg med flera äldre lövträd växande intill byggnaderna. Huvudbyggnaden i två våningar är timrad och klädd med gul locklistpanel. Ett gulmålat bostadshus och en timrad rödmålad loftbod är placerade som flyglar till huvudbyggnaden. Till gården hör flera timrade ekonomibyggnader målade i röd kulör så som magasin och bagarstuga. Ytterligare ett par bostadshus från 1800-talet med ekonomibyggnader hör till byn. Denna bebyggelse har i regel byggts om.

Väster om byn Österflena finns en enskilt belägen torpmiljö, Skilbyn, från 1800-talet med bostadshus och två ekonomibyggnader. Byggnaderna är placerade i landskapets höjdparti och omges av skog. De har tegeltäckta sadeltak med fasader av rödmålad träpanel.

I byn Västerflena är bebyggelsen placerad utmed den äldre byvägen. Gårds- och torpbebyggelsen har i regel småskaliga bostadshus i en våning. Fasaderna är klädda med rödmålad träpanel och taken är tegeltäckta sadeltak. På fastigheterna finns mindre uthus men också större ladugårdar och lador, även dessa med rödmålad träpanel och tegeltäckta sadeltak. I söder finns ett soldattorp och en smedja. Söder om Västerflena finns fornlämningen Flena hammare.

Byn Vreten ligger norr om Norrsjön. Byggnaderna är uppförda omkring 1800-talet och är placerade i en klunga där flera mindre vägar möts. Fasaderna har rödmålad träpanel och taken är tegeltäckta sadeltak. Bostadshusen är i regel om- eller tillbyggda under 1900-talet. I byn finns mindre uthus som exempelvis ladugård, loftbod, vedbod och tvättstuga.

En rödmålad bod vid Skilbyn. Det öppna odlingslandskapet vid Flenasjön har delvis växt igen av sly och lövträd. Foto: Vlm-skiek-2490.

Historik

Det äldsta skriftliga belägget om Flena, då benämnt ”Flenom”, är från år 1399. Byn Flena hade 1696 sex hustomter, varav tre hörde till Västra och Östra Flena och tre hörde till avskilda hemman. I området finns fornlämningen Flena hammare som anlades 1627 och på 1696 års karta finns två hammarsmedjor markerade. Kring sekelskiftet 1700 övergavs hammarsmedjorna i Flena och smidesrättigheterna överflyttades till Färna bruk.

Gården Flenaborg har anor från början av 1600-talet och ägdes av samma släkt under 1700- och 1800-talen. På 1800-talet fungerade Flenaborg som bostad för häradsdomare. Huvudbyggnaden och flera av ekonomibyggnaderna är troligen uppförda i slutet av 1800-talet. År 1919 köptes Flenaborg av Gunnilbo socken som där inrättade ett ålderdomshem. Det skedde i samband med en ny lag om fattigvård, som innebar att varje socken skulle driva ett ålderdomshem. Idag har gården styckats av i flera olika fastigheter och Flenaborg används som bostadshus. Jordbruket är än idag verksamt. I området som på dagens karta kallas Västerflena har soldater bott mellan åren 1688–1909. Nuvarande soldattorp uppfördes vid slutet av 1800-talet och byggdes om 1946.

I Vreten har jordbruk och skogsbruk historiskt varit viktiga näringar. I byn fanns det fyra bostadshus med ekonomibyggnader vid sekelskiftet 1900. Vid denna tid dikades en kanal ut söder i byklungan. Där byggdes en kvarn och en såg och ett av husen i Vreten utgjorde mjölnarbostad. Från 1930-talet ägdes flertalet fastigheter i Vreten av Domänverket och beboddes av skogsarbetare. På vintern arbetade man i skogen och övrig tid på året med det egna småskaliga jordbruket. Flera av husen byggdes om på 1940-talet och på 1990-talet sålde Domänverket fastigheterna som nu är privatägda.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla områden

Bebyggelseområdet bedöms vara särskilt värdefullt ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Bebyggelseområdet rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen.

Österflena och Skilbyn

Byn Österflena ligger vid en sjö vilket är karaktäristiskt för kommunens bebyggelse. Strukturen som består av en större mangårdsbyggnad och två flygelbyggnader kännetecknar både 1700- och 1800-talsbebyggelsen. Därtill finns ett flertal ekonomibyggnader med olika ursprungliga funktioner. Tillsammans berättar bebyggelsen om hur arbetet på en större jordbrukande gård gick till under 1800-talet och framåt. Väl bevarade byggnader kan även ge kunskap om äldre tiders byggnadstekniker och material. Det öppna odlingslandskapet och äldre träd är en del av den värdefulla bebyggelsemiljön. Flenaborg har en särskild historia som före detta bostad för häradsdomare och ålderdomshem.

Skilbyn väster om Österflena utgör ett gott exempel på en torpmiljö från andra halvan av 1800-talet. Bebyggelsemiljön med bostadshus och ekonomibyggnader är väl bevarad.

Flenaborgs mangårdsbyggnad med ett framskjutande mittparti (Österflena 2:2). Fasaden är klädd med gulmålad locklistpanel och snickerier är vitmålade. Fönstersättningen är tät och symmetrisk. Foto: Vlm-skiek-2494.

Björkar i betesmark. I bakgrunden skymtar gården Flenaborgs gulmålade mangårdsbyggnad och en rödmålad ekonomibyggnad. Foto: Vlm-skiek-2491.

Timrad visthusbod/loftbod med senare tillbyggnad som utgör ena flygeln till huvudbyggnaden vid Flenaborg (Vreten 3:2). Byggnaden är rödmålad, har svarta dörrar med överljus och vitmålade snickerier. Foto: Vlm-skiek-2495.

Timrat magasin från mitten av 1800-talet stående på plintar av sten (Vreten 3:19). Det brutna taket är tegeltäckt och på gaveln finns ett lunettfönster. Foto: Vlm-skiek-2482.

Torpmiljön Skilbyn med rödmålat bostadshus och vedbod (Vreten 3:18). Foto: Vlm-skiek-2489.

Bostadshus i torpmiljön Skilbyn, troligen från andra halvan av 1800-talet (Vreten 3:18). Byggnaden är timrad och klädd med rödmålad träpanel, har grönmålad äldre dörr med glasrutor, vitmålad förstukvist och vitmålade fönster i två bågar med tre rutor i varje. Foto: Vlm-skiek-2485.

Timrad vedbod i Skilbyn med fasad av rödmålad träpanel, svarta dörrar och sadeltak (Vreten 3:18). Foto: Vlm-skiek-2487.

Särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Utanför ovan beskrivna miljöer finns enskilda byggnader som bedömts vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla. Byggnaderna bedöms vara särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. Byggnaderna rekommenderas att hanteras i enlighet med 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. För fler exempel se den digitala byggnadskartan som hör till kulturmiljöprogrammet.

I Vreten och Västerflena förekommer byggnader som är kulturhistoriskt värdefulla bland annat ur ett samhällshistoriskt och socialhistoriskt perspektiv. Exempelvis väl bevarade ekonomibyggnader i anslutning till soldattorp i Västerflena och en väl bevarad parstuga med tillhörande uthus i Vreten. Bostadshusen tillsammans med uthusen och ekonomibyggnaderna ger förståelse av äldre tiders levnadssätt.

Äldre rödmålad och timrad ladugård tillhörande soldattorpet i Västerflena (Vreten 3:15). Sadeltaket är täckt med tegel. Foto: Vlm-skiek-2116.

Bostadshus i form av en parstuga som tidigare inrymt flera lägenheter (Vreten 3:11). Byggnaden har grund av natursten, fasad av rödmålad locklistpanel, vitmålade fönster i två bågar med tre rutor i varje och farstukvist. Foto: Vlm-skiek-2089.

Timrad rödmålad loftbod i två våningar (Vreten 3:11). Dörrarna är svartmålade. Foto: Vlm-skiek-2088.

Före detta tvättstuga intill sjön Norrsjön (Vreten 3:11). Byggnaden har sadeltak, är rödmålad och timrad med inklädda knutar. Grunden består huggen sten. Den svartmålade dörren har gamla beslag. Foto: Vlm-skiek-2093.

Rödmålad timrad vedbod i Vreten (Vreten 3:10). Byggnaden är troligen från 1800-talet, står på plint av sten, har sadeltak och svartmålade dörrar. Foto: Vlm-skiek-2095.

6. Källor och administrativa uppgifter

6.1 Otryckta källor

> Digitalt museum – www.digitaltmuseum.se

> Ekomuseum Bergslagen – www.ekomuseum.se

> Kulturmiljölagen – www.raa.se/lagar-och-stod

> Lantmäteriet historiska kartor – www.lantmateriet.se/sv/Kartor-och-geografisk-information/Historiska-kartor/

> Miljömålsportalen: – www.miljomal.se

> Modernismen i Västmanland – www.modernismenivastmanland.se

> Industriarkitektur – www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1292779/FULLTEXT01.pdf

> Riksantikvarieämbetet Bebyggelseregistret – www.bebyggelseregistret.raa.se

> Riksintressen för kulturmiljövården i Västmanlands län – www.raa.se/app/uploads/2018/07/U_riksintressen.pdf

> Riksarkivet – www.riksarkivet.se

> Skinnskattebergs kommun – www.skinnskatteberg.se

> Sveriges hembygdsförbund – www.hembygd.se

> Svenska Kyrkan – www.svenskakyrkan.se

> Westerlund Mona, Darin Olov – www.hembygd.se/skinnskattebergs-hembygdsf-rening/plats/169880/text/21530

Arkiv

> Skinnskattebergs kommunarkiv

> Västmanland läns museums arkiv

Informanter

Samtal med fastighetsägare och boende i Skinnskattebergs kommun samt Marlene Carlsson och Carl-Magnus Gagge.

6.2 Tryckta källor

> Ahlberg, Hakon & Björklund, Staffan (2000). *Västmanlands kyrkor i ord och bild.* Falun: S. Björklund.

> Ahlqvist, Verner (1959). *Bysala krönika: red. på grundval av artikelserien "Bysala gårdar" i Bärgslagsbladet 1954–1955.* 2: a tr., 2014 [Bernshammar]: [Bysala hembygdsfören.].

> Bark, Hernfrid (1974). *Ur Skinnskattebergsbygdens historia.* Skinnskatteberg: Skinnskattebergs kommun.

> *Bygdeboken Fagersta, Norbergs, Skinnskattebergs kommuner.* (2011). Sollentuna: Bygdeboken förlag.

> *Bygd och bruk: berättelser från Skinnskattebergs bergslag.* (2012-). Skinnskatteberg: Hembygdsföreningarna inom Skinnskattebergs kommun.

> Darphin, Jean-Paul (1999). *Avtryck av den industriella utvecklingen: en inventering i Västmanlands län 1998-1999.* Västerås: Västmanlands läns museum.

> Dellbrant, Jan, Hammarskiöld, Rolf & Raunås Persson, Beatrice, (2002) *Bysala bageri och Tomtens ångbryggeri: En industrihistorisk dokumentation: dokumentation av byggnader och produktionsutrustning; Bysala 2:10; Heds socken; Skinnskattebergs kommun; Västmanlands län,* Västmanlands läns museum, Västerås.

> Ek, Ingvar (2001). *Skinnskattebergs församling: en krönika.* [Skinnskatteberg]: [I. Ek].

> Franzén, Anders. *Tio bud för god byggnadsvård.* 1/2004, Svenska byggnadsvårdsföreningen, 2004.

> Gagge, Carl-Magnus (2020). *Skinnskattebergs Boardfabrik 1950–1988: fabriken, samhället & den finska arbetskraftsinvandringen.* Västerås: Västmanlands läns museum.

> Génetay, Cissela & Lindberg, Ulf. *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval [Elektronisk resurs]: grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet,* Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2014.

> Holmberg, Bruno (1996). *Anteckningar om hyttor och hammare i Skinnskattebergs bergslag.* Skinnskatteberg.

> *Kulturminnesvårdsprogram för Skinnskattebergs kommun.* (1982). Västerås: Västmanland läns museum.

> *Landskapskaraktärsanalys för Västmanland* [Elektronisk resurs]. (2015). Tillgänglig på Internet: http://trafikverket.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1364683&dswid=1439.

> Larsson, Carl-Johan (1976). *Anteckningar kring Volvoskolan Karmansbo.* Köping: Skolan.

> Lorichs, Lorenz Ludvig (1931). *En bok om Heds socken.* Västerås: [Förf.]

> Lorichs, Ludvig, 1952, Gunnilboboken.

> Lundgren, Hans (2008). *Krampen: rysläger i Sverige under andra världskriget.* Västerås: Västmanlands läns museum.

> Ohlén, Carl-Eric, Sydow, Waldemar von & Björkman, Sten (red.) (1940). *Svenska gods och gårdar D. 37 Västmanlands län: Åkerbo, Skinnskattebergs, Gamla Norbergs, Vangsbro, Snevringe, Tuhundra, Norrbo, Siende, Yttertjurbo, Övertjurbo, Simtuna, Torstuna och Våla härader.* Uddevalla: Svenska gods och gårdar.

> Perman, Karin (1999). *Bruksortens kvinnor: en studie om kvinnors platsidentitet.* Falun: Dalarnas forskningsråd.

> Rönn, Göran (1995). Värdet i en värdelös gruva: Riddarhyttebolagets köp av Hultebo gruvor 1920. *Bergslagsarkiv.* 1994 (6), s. 13–33.

> Skyllberg, Eva (1997). *Skinnskattebergs bergslag: en sammanställning över de bergshistoriska lämningarna i Gunnilbo, Heds och Skinnskattebergs socknar.* Stockholm: Jernkontoret.

> Ström, Krister (red.) (1998). *Tidernas kyrkplatser: 12 miljöer i Västmanlands län.* Västerås: Västmanlands läns museum.

> Västmanlands läns museum (1980). *Kulturhistorisk byggnadsinventering i Skinnskattebergs kommun: Gunnilbo, Hed, Skinnskatteberg.* Västerås: Mus.

> *Översiktsplan för Skinnskattebergs kommun* (2006). Skinnskatteberg: Skinnskattebergs kommun.

> *Översiktsplan 2014 Skinnskattebergs kommun, del 1 Utveckling och delområden* (2014). Skinnskatteberg: Skinnskattebergs kommun.

6.3 Administrativa uppgifter

Detta kulturmiljöprogram är framtaget inom ramen för samverkansprojektet Kulturmiljöprogram för Skinnskattebergs kommun. Projektet har drivits i samverkan mellan Skinnskattebergs kommun, Västmanland läns museum och Länsstyrelsen i Västmanlands län 2015–2022. Kulturmiljöprogrammet för Skinnskattebergs kommun är antaget av kommunfullmäktige 2022-03-07 § 22.

Projektorganisation

Styrgrupp

> Länsstyrelsen i Västmanlands län: Anna Ahlberg, Kicki Söderback, Linda Wångdahl.

> Skinnskattebergs kommun: Angelique Nyström, Birgitta Lövestedt, Erika Benzler, Marlene Carlsson, Staffan Bergman, Veronica Dahlberg.

> Västmanlands läns museum: Anna Ahlberg, Christina Morén, Anna Thorsell.

Projektledare

> Västmanlands läns museum: Anna Ahlberg 2015–2018, Christina Morén 2018–2019 och Anna Thorsell 2019–2021.

Projektgrupp

> Västmanlands läns museum: Anna Thorsell, Christina Morén, Ellen Holtermann Wiig, Emma Karp, Sara Bäckman.

För mer information:

> Skinnskattebergs kommun: www.skinnskatteberg.se

> Länsstyrelsen i Västmanlands län: www.lansstyrelsen.se/vastmanland

> Västmanlands läns museum: www.vastmanlandslansmuseum.se

Denna rapport och projektets databas finns publicerad på Kulturarv Västmanland: www.kulturarvvastmanland.se

Länsstyrelsen
Västmanlands län

Länsstyrelsen i Västmanlands län, 721 86 Västerås
Telefon: 010-224 90 00, E-post: vastmanland@lansstyrelsen.se
www.lansstyrelsen.se/vastmanland